

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Редакційна колегія:

академік АН УРСР А. Д. СКАБА (відповідальний редактор),
член-кореспондент АН УРСР І. О. ГУРЖІЙ,
доктор історичних наук В. А. ДЯДИЧЕНКО

Історія самовидця

ВИДАННЯ ПІДГОТУВАВ
КАНДИДАТ ФІЛОЛОГІЧНИХ НАУК Я. І. ДЗИРА

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1971

Літопис Самовидця — одна з найвидатніших історіографічних пам'яток і одне з найдостовірніших історичних джерел XVII ст., самобутня й оригінальна пам'ятка української мови та літератури. Як історичне джерело, написане очевидцем, літопис містить цінні фактичні відомості з історії українського, білоруського, російського, польського та інших народів другої половини XVII ст. Багато з цих відомостей мають унікальний характер.

Видання розраховане на істориків, філологів, етнографів, викладачів та студентів вузів, учителів і широке коло читачів.

Рецензент

кандидат історичних наук *І. Л. Бутин*

Редакція історичної та археологічної літератури

Зав редакцією *Г. М. Терлецька*

ПЕРЕДМОВА

У радянській історичній науці чільне місце посідає джерелознавство, яке досліджує й аналізує документальні матеріали, їх походження, достовірність, фактичну цінність, розкриває особливості відбиття ними дійсності, розробляє методику вивчення, аналізу та використання їх.

Як відомо, кожному періоду історії властиве певне коло історичних джерел, зміст і форма яких обумовлені характером суспільного ладу, відповідним рівнем матеріальної і духовної культури, технікою письма тощо. Для вивчення історичного процесу як єдиного цілого необхідне дослідження різних видів джерел, в яких відбилась вся сукупність явищ суспільного життя, всі його сторони в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості. Кожний вид документальних матеріалів по-своєму розкриває певні сторони історичного процесу.

Основоположники марксизму-ленізму глибоко вивчали і широко використовували в своїх працях історичні джерела. Значну увагу К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна привертала праця окремих видатних російських та українських істориків, наукові праці яких базуються на багатій історичній джерельній основі, в тому числі й літописах.

В. І. Ленін указував на те, що праці буржуазних вчених у спеціальних галузях окремих наук, у тому числі й історичної, можуть мати цінні фактичні матеріали, солідну джерельну основу. Тому він настійно вимагав від дослідників-марксистів ґрунтовно і глибоко оволодівати досягненнями буржуазної науки, засвоїти все те цінне, що є в історіографії минулих епох.

Радянські історики всебічно вивчають документальні джерела. Марксистсько-ленінська історична наука є спадкоємцем і продовжувачем прогресивних течій у розвитку джерелознавства.

За роки Радянської влади багато зроблено щодо виявлення, вивчення і видання джерел. Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила широкі можливості для розвитку археогра-

фії. З того часу документальні багатства почали інтенсивно використовуватися радянською історичною наукою.

Завдяки ленінському декретові «Про реорганізацію і централізацію архівної справи» (1.VI 1918) був створений єдиний державний архівний фонд. У свою чергу, Рада Народних Комісарів УРСР у квітні 1920 р. прийняла спеціальну ухвалу про націоналізацію і централізацію архівної справи на Україні.

Археографічну роботу вели спеціальні науково-видавничі відділи комісій по історії Жовтцевої революції РКП (б) (істпартів), комісій з історії комсомолу, комісій з історії профспілок (істпрофів) спільно з Головархівом, Музеем революції УРСР та іншими закладами. Значну роботу в галузі археографії проводили наукові заклади АН УРСР, зокрема організована в 1919 р. Археографічна комісія.

Радянські археографи створили багату документальну базу для вивчення вітчизняної та зарубіжної історії. Вони збагачують історичну науку цінними матеріалами з історії економічного, політичного та культурного розвитку народів Росії, з історії їх боротьби проти соціального та національного гніту, за встановлення і зміцнення влади Рад, за побудову соціалізму і комунізму в СРСР.

Уже в перші роки Радянської влади було видано ряд документальних збірників, а також опубліковано значну кількість історичних матеріалів у журналах. Згодом археографічна робота розширюється і поглиблюється. Рік у рік збільшується кількість наукових археографічних видань, збагачується їх тематика.

Серед опублікованих на Україні документальних збірників слід назвати: «Український археографічний збірник» (К., 1927); «Українські грамоти» (К., 1928); «Історія України в документах і матеріалах» (К., 1939, 1941); «Воссоединение Украины с Россией» (М., 1953, 1954); «Революция 1905—1907 гг. на Украине» (К., 1955); «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине» (К., 1957); «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни» (К., 1957, 1962); «Культурне будівництво в Українській РСР. 1917—1960» (К., 1957, 1961); «Під прапором Жовтня» (Львів, 1957, 1964, 1967); «Шляхом Жовтня» (Ужгород, 1959); «Рабочее движение на Украине в годы революционного подъема. 1910—1914 гг.» (К., 1960); «Отмена крепостного права на Украине» (К., 1961); «Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства» (К., 1964); «Суспільно-політичний рух на Україні в 1856—1864 рр.» (К., 1963, 1964); «Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917—1937» (К., 1962, 1965); «Гражданская война на Украине. 1918—1920» (К., 1967). Всі ці видання дістали високу оцінку наукової громадськості, їх широко використовують науковці, викладачі, студенти, працівники музеїв, архівів, пропагандисти.

Проте джерельні матеріали досі друкувались в основному в тематичному плані. Давно назріла потреба опублікувати цілу серію важливих документів до основних етапів історії українського народу. Це дасть можливість значно розширити документальну базу історичних досліджень, збагатити їх додатковими фактами, даними.

До серії повинні ввійти: літописи, хроніки, щоденники, діаріуші, мемуари, записи чужоземців тощо.

Серед українських джерел минулих періодів особливе місце займають літописи. Своєрідність цих джерел полягає в тому, що вони є пам'ятками не тільки історіографії, а й літературознавства. Цінними історичними джерелами з історії України до XVII ст. є так звані західноруські літописи, особливо Супраський, Баркулабівський і Биховця. Серед українських літописів важливими джерелами є також Густинський, Львівський, Межигірський, Острозький, Підгорецький, Хмельницький літописи, хроніка Леонтія Боболінського та ін. У цих працях є відомості про виникнення українського козацтва, селянські повстання, Брестську унію, відносини України з Російською державою, Польщею, Кримським ханством, Туреччиною.

Окрему групу становлять козацько-старшинські літописи XVII—XVIII ст. Автори їх використали широке коло джерел: щоденники очевидців і учасників подій, літописні матеріали, грамоти, універсали, польські хроніки та ін. Найцінніші відомості з історії України XVII — початку XVIII ст. подають літописи Самовидця, Г. Граб'янки, С. Величка. У них широко розповідається про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр., його боротьбу проти польсько-шляхетських, турецько-татарських загарбників, містяться дані про селянсько-козацькі повстання на Україні в другій половині XVII ст. і на початку XVIII ст., зібрані факти з історії Росії, Польщі, Швеції, Угорщини, Молдавії, Волощини, Криму, Туреччини.

Відомими історичними джерелами XVII—XVIII ст. є київський «Синопис», хроніка Ф. Сафоновича, «Коротке описання Малоросії», «Короткий літопис Малої Росії» В. Рубана, літопис Я. Лизогуба, праці П. Симоновського, С. Лукомського, Г. Міллера, С. Мишецького, О. Рігельмана, «Історія руссов». Хоч частина названих праць має компілятивний характер, проте вони є також джерелами з історії України та історіографії.

Певне значення для пізнання минулого України мають мемуари XVI—XVII ст. Вони великою мірою доповнюють тогочасні літописи і хроніки, а також дають уявлення про ідейно-політичні та історичні погляди представників тих чи інших кіл панівних класів. З історії України XVI—XVII ст. є значна кількість мемуарів, написаних переважно іноземцями. До них належать мемуари Михалона Литвина, француза Блеза де Віженера, польського шляхтича Леонарда Городецького, щоденники Еріха

Лясоти, Г. Боплана, Й. Ерлича, Якова Собеського, домініканського ченця Симеона Окозького, К. Г. Гаммердерфера, Й. К. Енгеля. Серед джерел XVIII ст. українського походження можна назвати мемуари М. Ханенка, Я. Марковича, П. Апостола.

Як і більшість видатних пам'яток давньої української історіографії, літописи через певні історичні обставини кілька сторіч пролежали (а деякі і досі зберігаються) у рукописах. Частина з них дійшла до наших днів у різних пізніших списках, чимало загинуло назавжди.

Лише з 40-х років XIX ст. почалося публікування цих важливих історичних джерел. З багатьох українських літописів у свій час були опубліковані: «Летопись Самовидца» (М., 1846), «Летописное повествование о Малой России» О. Ригельмана (М., 1847), «Летопись Самоила Величка» (К., 1848, 1853, 1855, 1864), «Летопись Грабянки» (К., 1854), «Краткое описание Малороссии» (К., 1878). Проте ці видання були малотиражні. Вони мають чимало текстуальних перекручень, неточностей, у них не враховані всі списки, немає належних коментарів, сам текст передавався без наукових правил публікації документів.

Враховуючи важливість цих джерел, а також те, що попередні видання їх стали бібліографічною рідкістю, Інститут історії АН УРСР запланував підготувати і опублікувати найближчим часом, крім «Літопису Самовидця», який відкриває серію «Джерела з історії України», літописи Г. Граб'янки, С. Величка, «Короткий опис Малоросії» і Густинський літопис.

Видання кожного літопису матиме ґрунтовну передмову, відповідні коментарі, ілюстративний матеріал, іменний та географічний покажчики.

Редакційна колегія

ВСТУП

Літопис як своєрідна форма історичного й літературного твору має свою давню традицію, що починається ще за часів Київської Русі. Загальновідомо, якого високого розвитку досягла літописна справа в межах теперішньої України у XI—XIII ст.

Літописна література дуже бурхливо розвивається за обставин, коли народ переживає великі події, що знаменують нову добу в його історії. Серед представників освічених шарів народу тоді з'являється потреба записати основні моменти цих подій. Щось подібне відбувалось і на Україні в другій половині XVII ст. у зв'язку з соціальним і національним рухом українського народу, особливо його боротьбою проти польсько-шляхетського гніту. Українське літописання XVII—XVIII ст. поєднало літописні традиції Київської Русі, широко використовуючи західноєвропейські джерела, насамперед польські, німецькі та французькі.

Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти шляхетської Польщі є центральною темою всіх українських літописів другої половини XVII—XVIII ст.

З XVII ст. до наших днів збереглося небагато літописних творів. Серед них можна назвати Хмельницький, Львівський, Чернігівський, Густинський, Межигірський, «Хроніку» Сафоновича. Чимало літописів XVII ст. загинуло, очевидно, назавжди, залишились тільки окремі згадки про них в літературі пізнішого часу.

Однією з найвидатніших історіографічних пам'яток і одним з найдостовірніших історичних джерел XVII ст. є літопис Самовидця. Ця пам'ятка має цілком світський, загальноукраїнський характер. Поряд з іншими літописними творами початку XVIII ст., такими, як літописи Граб'янки і Величка, праця Самовидця є чи не винятковим за своєю самобутністю й оригінальністю явищем української писемності XVII ст. Як історичне джерело (його автор був очевидцем подій) літопис Самовидця містить повідомлення про такі події і явища, які не збереглися в жодних документах або ж передані тенденційно, з фактичними помилками. Мова і стиль літопису Самовидця позбавлені книжності, риторичних

прикрас і впливу польської чи латинської літератури. Автор не дотримується літописної стильової традиції, яка тоді була поширена на Україні.

Літопис Самовидця привертає пильну увагу істориків, літературознавців, мовознавців, любителів старовини. Як історичне джерело його не обминає жоден історик, що вивчає історію українського народу другої половини XVII ст. Літопис Самовидця залишив глибокий слід в українській історіографії та літературі XVIII—XX ст.

Високу оцінку праці Самовидця дали відомі українські історики, філологи, письменники: Т. Шевченко, О. Бодянский, М. Максимович, М. Костомаров, О. Левицький, В. Іконников, І. Франко, Д. Багалій, Д. Яворницький, М. Возняк та ін.

На відміну від інших літописів про цей твір є величезна наукова критична література. Найважливішими працями про літопис Самовидця є студія видатного історика, академіка АН УРСР О. Левицького¹ та фундаментальна праця члена-кореспондента АН УРСР М. Петровського².

Літопис Самовидця, як і інші українські літописи, до середини XIX ст. без назви та імені автора зберігався в списках. Його популярність обмежується, головним чином, першою половиною XVIII ст. Про це може свідчити кілька списків цієї пам'ятки, які дійшли до нас. Починаючи з другої половини XVIII ст. літопис Самовидця витискується працею Граб'янки, і твір Самовидця залишається на довгий час забутим. І лише 1840 р. один із списків літопису випадково потрапляє до рук молодого П. Куліша, який, захопившись стилем викладу і поглядами автора, витрачає чимало зусиль, розшукуючи нові списки і популяризуючи літопис серед наукової громадськості.

Заходами Куліша рукопис Самовидця 1846 р. був опублікований О. Бодянським у московських «Чтениях»³. О. Бодянский, готуючи рукопис Самовидця до друку, мав у своєму розпорядженні чотири списки: 1) список П. Куліша, який охоплював історичні події з найдавніших часів і закінчувався 1668 р.; 2) список М. Костомарова (одержаний від харківського вчителя Третьякова), який закінчується 1690 р. (у ньому пропущено опис історичних подій з 1683 по 1687 р.); 3) список у перекладі російською мовою (друга половина XVIII ст.) з численними помилками (належав бібліотеці московського «Общества истории и древностей российских»); 4) список київського урядовця М. Юзефовича, що був переписаний у 40-х роках XIX ст.

¹ О. Левицький, Опыт исследования о летописи Самовидца. — У кн. «Летопись Самовидца по новооткрытым спискам», К., 1878, стор. 1—75.

² Микола Петровський, Нариси історії України XVII — початку XVIII століть, Харків, 1930, стор. 9—452.

³ Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти, М., 1846.

саний у 40-х роках XIX ст. Списки Юзефовича й Куліша переписані з одного і того ж джерела.

В основу свого видання Бодянский поклав список Куліша, хоча використав і решту списків, додавши до публікації примітки, зауваження, доповнення, різночитання, пояснення незрозумілих слів, іменний і географічний покажчики. Короткі передмови до видання написали П. Куліш та О. Бодянский. У цьому виданні літопис починається описом подій з найдавніших часів, а кінчається 1734 роком.

Другий видавець літопису Самовидця Орест Левицький три роки працював над новим виданням літопису, яке вийшло 1878 р. у Київській археографічній комісії¹. У розпорядженні Левицького, крім видання Бодянского, було два нововідкритих списки літопису — так звані Іскрицький та Козельський. Список, відомий під іменем Козельського, зберігався в рукописному збірнику полтавського полкового асаула Якова Козельського (у родині відомого філософа-демократа Якова Козельського) разом з працею Граб'янки та і просвітителя Я. Козельського) 1740 р. на Полтавщині. іншими документами². Переписано його 1740 р. на Полтавщині. Список Іскрицького також зберігся в давньому рукописному збірнику, що належав бунчуковому товаришеві Петру Іскрицькому,

О. М. Бодянский.

¹ Летопись Самовидца по новооткрытым спискам, К., 1878.
² Рукопис в оправі на 182 аркушах, написаний українським скорописом початку XVIII ст. На останньому аркуші екслібрис: «С числа книг асаула полкового полтавского Якова Козельского».

Зміст рукопису:	арк. 3—38.
1. Уривок з літопису Граб'янки до 1654 р.	арк. 39—60.
2. Літописець короткий (хронологічний перелік подій української історії з 862 по 1739 р.)	арк. 61—113.
3. Літопис Самовидця	арк. 114—123.
4. Глухівські статті гетьмана Д. Многогрішного	арк. 124—126.
5. Статті і чолобитна нижнієських міщан	арк. 126—127.
6. Статті київських міщан	арк. 129—143.
7. Вибори гетьмана І. Самойловича та статті	арк. 144—157.
8. Вибори гетьмана І. Мазепи та коломаські статті	арк. 158—173.
9. Статті Богдана Хмельницького	арк. 174—182.
10. Статті Юрія Хмельницького 1659 р.	

а в XIX ст. його нащадкам — сім'ї Кулябків-Корецьких, яка проживала в Суразькому повіті на Чернігівщині.

В опрацьованому збірнику на 198 аркушах, написаному українським скорописом початку XVIII ст., вміщено такі матеріали:

1. Стаття гетьмана Богдана Хмельницького арк. 1—12.
2. Стаття гетьмана Юрія Хмельницького арк. 13—18.
3. Список с універсалу гетьмана Богдана Хмельницького арк. 63—68.
4. Комісія Гадяцька і підтвердження комісії Гадяцької арк. 71—77.
5. Копія с трактату вічного миру между его імператорским величеством и салтаном турским 1720 р. арк. 79—84.
6. О началі війни Хмельницького арк. 86—146.
7. Розговори в царстві мертвих... между генералом лейтенантом Яганом Рейнгольтом фон Паткулем ... и между бароном Георгом Генрихом фон Герцом... арк. 150—178.
8. Умисл Стефана Яворского иногда митрополита Рязанского и Муромского из его діла по смерти оставшогося Богословскаго «Камень віри» реченнаго, Листом партикулярним откритый в літо 1730. арк. 182—197.

На перших аркушах рукопису по складах на кожній сторінці написано:

«От книг бунчукового товариша Петра Іскрицького рукою».

арк. 1—20.

Список Іскрицького О. Левицький відносить до 1734 р. і цілком слушно вважає його за найдавніший і найближчий до оригіналу, що дало йому підставу зазначений список покласти в основу свого видання літопису.

М. Максимович свідчить, що 1834 р. він мав два списки літопису Самовидця, які потім загубилися, через що й не були враховані ні Бодянським, ні Левицьким під час видання¹. Слід згадати, що один із списків літопису Самовидця був відомий українському історикові другої половини XVIII ст. Олександрові Рігельманові, який переклав його російською мовою і дослівно заніс до своєї відомої праці про Україну. Отже, з шести списків літопису Самовидця тільки два (Іскрицького та Козельського) вчені відносять до першої половини XVIII ст. Решта розглядається як копії другої половини XVIII — XIX ст. До того ж списки Юзефовича і російський є копіями з попередніх. Зіставляючи тексти списків,

¹ М. Максимович, Собрание сочинений, т. I, К., 1876, стор. 525.

О. Левицький указує на порівняно невелику розбіжність між ними і ділить їх на дві групи:

1) списки повні — Іскрицького, Юзефовича і російський. Характерною рисою цих списків є те, що вони мають своєрідну вступну частину, в якій описуються історичні події до 1648 р.;

2) списки короткі — Козельського, Третьякова і Куліша. Ці списки починаються описом подій на Україні з 1648 р.¹

До повних списків слід віднести і нововиявлений при підготовці цього видання список М. Судієнка.

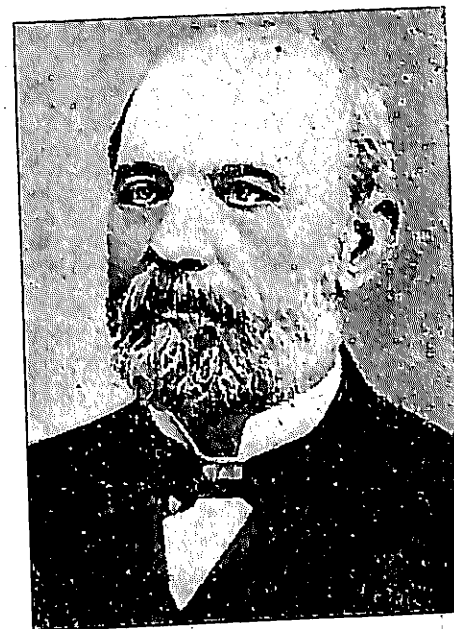
Загалом же літопис Самовидця мав одну редакцію, яку тепер неможливо відновити. Однак доповнення, вставки, розбіжності в текстах списків

свідчать, що всі вони не автентичні оригіналам. Отже, важко запевняти, що перший-ліпший рядок чи оригінальна думка належать обов'язково автору праці. Все-таки за всіма ознаками до оригіналу найближче стоїть список Іскрицького.

О. Левицький зробив спробу (і, треба сказати, вдалу) виявити справжній текст літопису, очистивши списки від пізніших доповнень і нашарувань. Він переконливо довів, що описи подій на Україні до 1648 р. і після 1702 р., які є у виданні Бодянського, було внесено з іншого, пізнішого джерела — так званого «Короткого опису Малоросії». Усе це дало право Левицькому відкинути в своєму виданні вступну частину, тобто опис історичних подій до 1648 р., і кінцеву частину повної редакції списків, тобто подій, що відбувалися на Україні з 1703 до 1734 р.

Справжній текст літопису, що безсумнівно належить Самовидцеві, О. Левицький хронологічно обмежує роками 1648—1702. З цих висновками Левицького погодилися усі пізніші дослідники літопису, зокрема й такий знавець цього питання, як М. Петровський². До речі, вперше звернули на це увагу П. Куліш і О. Бодянський.

Отже, до рук згаданих дослідників і видавців літопису Самовидця потрапило шість списків, переписаних на Лівобережній Україні в середині XVIII ст., а також у XIX ст. Серед них найдавнішим є

О. І. Левицький.

¹ О. Левицький, Опыт исследования..., стор. 7—22.

² Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 22.

список Іскрицького. Всі вони зазнали певних змін, скорочень і доповнень, тобто в усіх списках відбиті риси поглядів переписувачів середини й другої половини XVIII ст. Найлекравіше це видно на прикладі праці О. Рігельмана.

Твір Самовидця від першої до останньої сторінки відбиває живу атмосферу другої половини XVII ст. Так могла писати людина, що була сучасником, очевидцем описаних подій. Це дало підставу Кулішеві (особливо розповіді автора літопису від першої особи) назвати твір літописом Самовидця. Під таким іменем він і відомий у науці.

Під час дослідження цього літопису відпадає така важлива і важка проблема, характерна майже для всіх інших літописів, особливо XVIII ст., як проблема джерел.

Основна суперечка між дослідниками літопису Самовидця точилася передусім з приводу того, свідком чи учасником яких конкретних подій був автор, що він міг почерпнути від інших учасників та з усних переказів, оскільки, за твердженням авторитетних істориків, у праці Самовидця важко вловити сліди використання ним документів канцелярії Хмельницького або ж пізнішої доби, як це спостерігається в багатьох інших літописах. Сам автор тільки в двох місцях говорить про особисту присутність під час подій, зокрема, на похороні наказного гетьмана Івана Золотаренка в Корсуні 1655 р.: «Сам там был и набралемься страху немалого... боя сам на то е смогріл в той скарбниці, як еще огонь не розширилъся был», і під час облоги російськими військами Риги 1656 р., на що автор «своїми очима смотріл».

О. Левицький, наприклад, вважав, що автор літопису, крім згаданих подій, бачив так зване «конотопське чудо» 1652 р., був присутній під час облоги і взяття російськими військами на чолі з царем Олексієм Михайловичем 1654 р. Смоленська, брав участь у поході лівобережних козаків проти війська Юрія Хмельницького 1662 р., був присутнім на чорній раді 1663 р., спостерігав бої військ Брюховецького з армією С. Яблоновського під Білою Церквою 1665 р., був 1669 р. на раді в Новгороді-Сіверському; на якій обрали гетьманом Д. Многогрішного, брав участь у кримських походах 1687 і 1689 рр. та ін.¹ Ці думки Левицького поділяла частина авторитетних учених. Однак свої твердження Левицький обґрунтовує лише текстуальним аналізом, і їх легко заперечити.

Трохи інші твердження випливають з гіпотези про особу автора літопису. Так, М. Петровський і М. Грушевський, які вбачають в авторі літопису Романа Ракушку-Романовського, свої здогадки підкріплюють біографією цієї особи.² Вони, зокрема, твердять, що Самовидець-Ракушка був серед учасників зустрічі Виговського з Карамбеем 1658 р., у складі посольства від м. Ніжини до Москви 1659 р. і свідком Борисівської комісії, керував поділом Ніжинського

¹ О. Левицький, Опыт исследования..., стор. 43—45.

² Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 134—183; М. Грушевський, Самовидець Руины и его позднейшие отражения, стор. 162—171.

полку на три окремих полки 1663 р., брав участь у переговорах козацької старшини 1663 р. в Батурині з дяком Башмаковим, був у складі посольства від митрополита Йосипа Тукальського до царгородського патріарха 1670 р.

Більшість дослідників, ідучи за Левицьким, вважає, що для написання цього твору автор мусив використовувати свої коротенькі записи про події 1648—1672 рр. Другим важливим джерелом, напевно, були свідчення очевидців, учасників подій.

Тільки М. Петровський не погоджується з твердженням, що автор вів коротенькі записи, а також використовував інші документи, реєстрики, хронічки, крім записів у церковних книгах (наприклад, про затемнення сонця 1654 р.). Основним і єдиним джерелом літопису цей учений вважає власні спогади автора, який до 1668 р. проживав у Ніжині, що був на той час полковим містом, важливим політичним і економічним центром Лівобережжя, а 1669—1675 рр. — на Правобережжі в Брацлаві і з 1676 до 1702 р. — знову на Лівобережжі в Стародубі, а також його участь у суспільному житті, особисті стосунки з видатними політичними діячами, спогади учасників тієї справи. Проте категоричне твердження Петровського викликає певний сумнів. Мало ймовірно, щоб літописець зміг утримати в своїй пам'яті події трьох десятиріч і до дрібниць, рік за роком, хай навіть з деякими помилками, їх відтворити, особливо імена діячів, географічні назви, вихід документів, події за межами України і т. ін. До того ж в одному місці за 1676 р. при уважному вивченні літопису все ж можна побачити сліди користування автором друкованими джерелами, зокрема книжкою Симеона Полоцького про боротьбу з старообрядцями, він навіть цитує її.¹

Про те, що автор був певною мірою людиною книжною, знав трохи й дипломатичні папери, свідчать згадки про них, а також термінологія, слова іншомовного походження (типу респонс, претриум, юригелт, альянс, аманат, елекція, інквізиція, креденс; мездіатор і навіть латинське Magnus).

¹ Літопис Самовидця, стор. 123 (тут і далі посилання на сторінки цієї книжки).

Д. І. БАГАЛІЙ.

Безпосередньо на сторінках пам'ятки не зазначено місце, де був написаний літопис або ж де проживав його автор. Відповідь і на це питання може дати лише текстологічний аналіз джерела. Перший видавець пам'ятки О. Болянский зводив

Отже, перші два дослідники літопису Самовидця вважали, що він був написаний на Правобережжі.

До того ж на сторінках літопису зустрічається багато висловів типу: той, тамтой, тая, тот бок Дніпра, сей бок Дніпра, сим боком Дніпра, сегобочная Україна і под., які стверджують, що Правобережну Україну автор називає «тою стороною», а Лівобережжя — «сей бік», «Задніпрям». Остання назва рідко вживалася в XVII—XVIII ст. Лівобережних козаків він вважає за «наші войска». Наприклад, описуючи умови Андрусівської угоди 1667 р., автор твердить, що «козацтво, которое зостає на *том боку Дніпра*, як Чигирин, Черкаси, то повинни слухати короля его милости, а которое зостає на *сем боку Дніпра*, то повинно слухати его царского величества»⁴. Зображуючи напрям руху сарани, яка 1690 р. напала на Україну, автор пише: «Тая, що ишла на Киев, то пошла в Полщу

¹ Летопись Самовидца, стор. 107.
² М. М. Маковский.

² М. Максимович, Собрание сочинений, т. I, стор. 398, 403, 660.
³ О. Левицкий, Опыт исследования... стор. 23, 51.
⁴ Литерис Самовидца, стор. 107.

* Літопис Самовидця, стор. 102.

Літопис Самовидця, стор. 102.

Авторитетний дослідник літопису М. Петровський, приймаючи висновки Левицького про місце проживання автора, застерігає, що оскільки весь літопис писався протягом багатьох років, то слід розрізняти питання, де в той чи інший час проживав літописець, від питання про місце, де він його писав³.

Оскільки текст літопису кінчається 1702 р., усі дослідники по-своєму слушно вважають літопис Самовидця пам'яткою другої половини XVII ст. Студіюючи текст літопису, вони також однозначно дійшли висновку, що праця написана однією людиною, проте не рік за роком (протягом 55 років) і не рівночасно з подіями, а згодом, коли вони вже історично визначилися. О. Левицький з цього приводу заявив, що «думка зберегти для пам'яті нащадків події блискочої доби Богдана Хмельницького могла прийти літописцеві в голову

¹ Літопис Самовидця, стор. 151.

¹ Літопис Самовидця, стор. 151.
² О. Певчикий. Опыт исследования..., стор. 27.

³ Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 54.

М. Н. ПЕТРОВСКИЙ.

джерело, вважав, що автором літопису був, імовірно, хтось із духовенства або міщан¹. П. Куліш, очевидно, на підставі сторінок літопису, присвячених церковним справам на Україні, гадав, що автор літопису був попом².

О. Левицький спочатку пристав до думки тих учених, які твердили, що автором літопису був козак³, а згодом, звернувши увагу на співчуття літописця до шляхетського стану і його неприхильність до низів, гадав, що автор — виходець із православної української шляхти, яка стала на бік Хмельницького відразу ще на початку національно-визвольної війни⁴. Левицький водночас заперечував гіпотези про належність автора до духовенства, бо для такого твердження, на його думку, не дає підстав ні зміст, ні стиль, ні мова, ні погляди автора. Участь літописця в політичних подіях і в дипломатичних місіях, його стосунки з видатними політичними діячами, на думку Левицького, заперечували належність автора до міщан. І, нарешті, відсутність у літопису описів козацьких битв, військових деталей, конкретних повідомлень про бої, сутички, походи, холодне, а інколи й відверто вороже ставлення до козаків не дає також підстав зараховувати його до середовища козаків. Левицький навіть твердив про «цілком безплідну всяку спробу викрити цей таємничий анонім»⁵.

На деякий час в історіографії запанував погляд Левицького, що автор літопису був вихідцем з української православної шляхти, який працював у гетьманській канцелярії.

Але найбільшої популярності набрала відновлена в 20-х роках ХХ ст. В. Модзалевським, М. Петровським, В. Романовським та іншими вченими гіпотеза про те, що автором пам'ятки був генеральний підскарбій, брацлавський протопоп і стародубський священик Роман Ракушка-Романовський (прибл. 1622—1703)⁶.

Вперше ця думка була висловлена ще 1846 р. П. Сердюковим, гімназійним товаришем П. Куліша, у листі до останнього⁷. В зв'язку з цим слід спинитись на біографії Ракушки-Романовського.

¹ Г. Карпов, Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого, М., 1873, стор. 233.

² Письма П. А. Кулиша к А. Ф. Кистяковскому. — «Киевская старина», 1902, № 4, стор. 10.

³ О. Левицкий, Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века, К., 1875, стор. 85.

⁴ О. Левицкий, Опыт исследования..., стор. 36, 66.

⁵ Там же, стор. 34.

⁶ В. Модзалевский, Малороссийский родословник, т. IV, К., 1914, стор. 247—248; Перший військовий підскарбій. — Записки історично-філологічного відділу УАН, кн. I, стор. 18, кн. II і III, стор. 29; М. Петровський, До питання про певність відомостей літопису Самовидця... — Записки НІНО, кн. VI, 1926; В. Романовський, Хто був «Самовидець». — «Україна», 1925, кн. V.

⁷ Письма Кулиша к О. Бодянскому. — «Киевская старина», 1897, № 10, стор. 32.

Генерального військового підскарбія Романа Ракушку-Романовського деякі вчені вважають за видатного державного діяча України другої половини XVII ст.

Народився він близько 1622 р. у невідомому місці. Його батько Онисько в 20-х роках XVII ст. прибув до Ніжина «на слободу» з м. Романівки Брацлавського воєводства. Напевно, Романовський спочатку належав до української православної шляхти, бо його син Роман в 1655 і 1665 рр. мав власну печатку з гербом. У Ніжині Онисько Романовський міг пристати до козацького стану, а 1630 р. — до козацьких верхів. У документах прізвище Ракушки писали: Роман Ракушка, Роман Ракушенко, Рікушченко, Ракушчина, Ракушко і под. Водночас він виступає з прізвищем Ракушка-Романовський. Уперше прізвище Роман Роскушенко зустрічається в козацьких реєстрах 1649 р. Він значиться там як козак першої полкової сотні Ніжинського полку. Про дитинство й освіту Романа нічого невідомо. Певно, що він не одержав високої шкільної освіти, скажімо, такої, яку давала Київська колегія. До того ж у літопису відчувається неприхильне ставлення автора до подібних шкіл. В 1654—1655 рр. він — «ревизор скарбу військового» і «дозорца скарбу військового в полку Ніжинським». Наступного 1656 р. Ракушка-Романовський перебуває під Ригою в царському таборі, а в травні 1657 р. знову як козак проживає в Ніжині. 1658 р. як ніжинський сотник він бере участь у відновленні союзу Виговського з кримським ханом. Після цього на деякий час слід Романовського губиться, і лише 1659 р. він з'являється як полковий суддя. Ми бачимо його у складі делегації від міста Ніжина до Москви. 1660 р. Ракушка-Романовський вже ніжинський сотник, учасник переговорів з Польщею в Борисівській комісії, незабаром він — ніжинський наказний полковник. 1663 р. Ракушка разом з групою «значних» Я. Сомка і В. Золотаренка був на ніжинській раді. Він несподівано стає одним із соратників гетьмана Івана Брюховецького й займає в гетьманському уряді посаду генерального підскарбія, на якій себе належно виявив. 1663 р. Ракушка-Романовський брав участь у поділі Ніжинського полку на три окремі: Ніжинський, Стародубський і Сосницький. Над цими полками, а також над Київським, Прилуцьким, Лубенським і Полтавським гетьман доручив йому владу. В цей час він відав також млинарством Лівобережної України. 1665 р. якийсь час виконував обов'язки наказного ніжинського полковника. На 1667 р. припадає кінець гетьманування Брюховецького, тоді ж обривається політична й державна кар'єра Ракушки-Романовського. Незадовго після цього, наприкінці 1668 р., Ракушка-Романовський з'являється на Правобережній Україні в Брацлаві протопопом. У цей час він активно виступає проти гетьмана Д. Многогрішного, який захопив його майно в Ніжині. 1670 р. їде посланником гетьмана Дорошенка і митрополита Тукальського до царгородського патріарха Мефодія з проханням затвердити Й. Шумлянського львівським єпископом. Тут він при нагоді домігся від патріарха прокляття на

Його ім'я, а також ім'я його сина Івана сім разів зустрічається на сторінках літопису Самовидця і праці Рігельмана. На основі зіставлення біографічних

Найдокладніше гіпотезу про авторство літопису Ракушки-Ро-
мановського в 30-х роках ХХ ст. розробили М. Петровський і
М. Грушевський.

Однак ця визнана гіпотеза викликала і сумніви серед частини дослідників.

Отже, з усіх відомих гіпотез щодо автора літопису Самовидця гіпотезу, що його автором був Роман Ракушка-Романовський, можна вважати за найаргументованішу і найпереконливішу. Та оскільки оригінал літопису невідомий і немає прямих вказівок

22 М. Возняк, Хто ж автор т. зв. Літопису Самовидця? Львів, 1933.

Відомо, що визвольна війна, очолена Богданом Хмельницьким, з самого початку була боротьбою широких селянських і козацьких мас проти польсько-шляхетського гноблення на Україні. Водночас вона була антифеодальною боротьбою. У ній брали активну участь також козацька старшина, дрібна шляхта, населення міст, духовенство, навіть представники інших національностей. Усі вони були за звільнення України від пануючої кінти польських магнатів.

Цю боротьбу українського народу широко відобразили українські літописи XVII—XVIII ст., зокрема й автор літопису Самовидця:

сіл робити и плату давати, тое над козаками. 23

Цю гостру безкомпромісну боротьбу автор літопису не схвалює, він боїться її, його лякають насильні методи боротьби, знущання голоти над козацькою старшиною і «значними» людьми. Напевне, саме через це Самовидець недоброзичливо відгукується про Запоріжжя, яке зберігало свої волелюбні традиції, підтримувані козацькими низами, голотою.

Однак триумфи голоти були недовговічними. Українські гетьмани і царські воеводи в 70—80-х роках жорстоко розправлялися з «свавільною черню», привчали її бути дисциплінованою і слухняною. Коли, наприклад, 1687 р. було скинено гетьмана Самойловича і «голта хотіла бунтуватися», з нею жорстоко розправились: «И того ж часу в раді козаком указ їх царских величеств читано и позволено иншого гетмана собі оббирати, а поколя гетмана наставлят, увесь порядок войсковий поручено обозному войсковому Василию Борковскому. Где почалися бунти у войску на старших, але зараз тое москвоу усмирила, а нікоторые от войска оторвалися в города своеволею, многие двори пограбовали, арендаров и иных людей значных и приятелей гетмана бывшего, которых напотом имано, вишано, стинано и мордовано, яко злочинцов».

Така політика царизму і козацької старшини щодо голоти продовжувалась в останні роки життя літописця.

Про гострі політичні моменти історії України (Андрусівське перемир'я 1667 р., після якого «встали шатости на Україні», Гадяцький пакт 1658 р., підлеглість української митрополії московському патріархові та ін.) Самовидець розповідає в спокійному інформативному стилі або не згадує про них.

Водночас із рядками зневажливого ставлення до козацької голоти, черні у літопису Самовидця можна знайти й такі сторінки (особливо про гетьманування Д. Многогрішного і І. Самойловича), де автор, яскраво засуджуючи внутрішню політику козацької старшини, співчуває простому народові та козакам. Наведемо кілька способів вимишляти так сам гетман, як і синів його, зостаючи полковниками: аренди, стаціє великіє, затыговал людей кормленієм; «козака собі городового так посполитих, яко значных нізащо важили и в двори не пускали, маючи у дворах своїх на килко місцах сторожу сердюцкую». 1678 р. на війну «не тилко козаков у войско гнано, але й міщан и из сел два третого виправовали, и убогшіє чотири пятого з оружем и борошном» і «нікому не фолговано: и войтов, бурмистров, райцов и ремесников всяких, навет и мужиков, скрипников, дудников — усіх гнано до войска».

Кілька разів згадує Самовидець про введення різних податків і народне невдоволення з цього приводу. Зі співчуттям до людей пише Самовидець про татаро-турецькі напади на Україну, коли бурмани «по селах людей в неволю побрали и иных постинали», або ж коли «Умань преславній город українській пограничній с церквами божіими и с християнским народом дощенту спалили и спустошили»

(1674 р.), чи «бідним людем помочи не дали компанії, ні сердюки, которіє стояли коло Дніпра, плату беручи и хліб у людей» (1694 р.). Інколи Самовидець згадує і про кривди, які чинили посполитим польські жовніри, шляхта, російські воеводи.

Завжди співчуває простим людям автор літопису, коли реєструє стихійні лиха, великі морози, нашествия сарани, поширення епідемій тощо.

Але оскільки головною темою праці Самовидця є зовнішня історія українського народу, то питанням соціального життя України другої половини XVII ст. відведено у літопису незначне місце.

Отже, у літопису Самовидця певною мірою виражено погляди і ставлення його автора як до вищих, так і до нижчих верств українського народу. Автор літопису інколи зневажливо ставиться до козацької голоти і суспільних низів, обурюється, коли посполиті спускаються або забирають майно значних, багатих і, навпаки, не тошують або залишаються байдужим до тяжкого життя, нещастя простого люду. Водночас Самовидець нагадує читачеві, що тільки в перші два десятиріччя нижчі шари українського народу час від часу брали гору над «значними», особливо за гетьманування Хмельницького і Брюховецького. У наступні десятиріччя з голотою нещадно розправлялись, її висилали далеко за межі України, використовували як військову силу.

Самовидець проти міжусобиць, його суспільним ідеалом є спокій. Тому він засуджує тих, хто розв'язує кровопролитні війни, спустошує землі, мордує невинних людей. Багато місця в своїй праці він відводить зруйнованим і спаленим містам, козацьким міжусобицям, татарським нападам, через що Правобережна «Україна стала пуста» (1675 р.).

Конкретніше Самовидець виявляє свої погляди, розповідаючи про певні історичні події та про окремих діячів.

Тема визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського панування на Україні під керівництвом Б. Хмельницького є центральною в усіх українських літописах другої половини XVII—XVIII ст. Цьому ж періодові історії українського народу відведено основне місце і в літопису Самовидця — першому історичному творі, що так широко відобразив діяльність Хмельницького та його наступників. Відомо, що козацькі літописи були породжені саме добою, пов'язаною з іменем великого гетьмана.

Літописи XVII ст., хоч і дуже скупі та нечисленні, все-таки є безпосередніми записами сучасників, вони були основним джерелом і фактичним фундаментом усіх наступних літописних праць і таким чином започаткували літописну традицію про історичну постать Хмельницького. У всіх літописних працях XVII—XVIII ст. відображення постаті гетьмана займає центральне місце, через те ще ціннішою є праця Самовидця — один із найдавніших творів про Хмельницького.

Цей літопис характерний відносно правдивим відображенням загальної панорами історичних подій, що відбувались на Україні в другій половині XVII ст. Але вже першим дослідникам літопису впала в вічі відсутність прямої оцінки автором історичних діячів і видатних подій, зокрема незрозуміле ставлення літописця до особи Б. Хмельницького¹.

Особі гетьмана, його історичним вчинкам літописець присвячує багато сторінок, однак ніде не виявляє прямого ставлення до постаті Хмельницького, якщо не зважати на два натяки, до того ж один позитивний, а другий відверто осудливий². Частина дослідників, за традицією давньої літератури, не робить літопис Самовидця винятком і твердить, що автор літопису позитивно ставиться до Хмельницького. Передусім вони підкреслюють сам факт звернення автора саме до періоду історії українського народу, міцно пов'язаного з діяльністю Б. Хмельницького³. Свою працю Самовидець починає розповіддю про діяльність гетьмана, який був «козак ростропний в ділах козацких воєнних, и у писмі біглий»⁴. Це, безперечно, підтверджує, що літописець добре розумів значення й важливість цієї доби в історичній долі українського народу та місце й заслуги Б. Хмельницького, однак свою оцінку приховує і не виявляє її. Блискучі перемоги Хмельницького над польсько-шляхетським військом, військовий талант, глибокий розум гетьмана, вибух величезної народної сили, прояви героїзму, патріотизму і т. ін. не хвилюють літописця, не викликають жодних емоцій, не доходять до його серця, як це, звичайно, видно майже в усій іншій літературі про Хмельницького, навіть у чужоземній та у свідченнях відвертих противників гетьмана. Причиною, що спонукала Хмельницького виступити зі зброєю, Самовидець традиційно називає пограбування Чаплинським хутора Хмельницького Суботова, що, за літописцем, є незаконним актом, та викрадення королівських листів у Ілляша. Отже, повстання Хмельницького є законним, воно дозволене самим королем. За Самовидцем виходить, що Хмельницький, виступивши проти польської шляхти, керувався лише мотивами особистої кривди. Звичайно, цей фактор відіграв свою роль, проте автор не побачив, як гетьман особисті інтереси поєднував із загальним настроєм усього народу, хоч він і твердить, що навколо гетьмана «почалися купити в полки не толко тіє, которіє козаками бивали, але хто нігди козачтва не знал»⁵.

Однією з причин перемог Хмельницького над шляхетською Польщею Самовидець вважає союз гетьмана з кримським ханом. За це він дорікає не тільки Хмельницькому, що той «звляща з таким поганином и ворогом віри христиннской збратавшись»⁶, а й усім

¹ О. Левицкий, Опыт исследования... стор. 71, 74.
² Літопис Самовидця, с. 101.

1 О. Левицкий, Опыт исследования..., стор. 71—74.
2 Літопис Самовидця, стор. 47, 56.
3 Милославский, стр. 10.

Літопис Самовидця, стор. 47, 56.
Микола Петров

8 Літопис Самовидця, стор. 47, 56.
4 Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 96—98.
6 Там же, стор. 51—52.

4 Літопис Самовидця, стор. 47.
5 Там же.

Там же, стор. 51—52.

Т а м ж е, стор. 59.

іншим гетьманам, які брали в спілки мусульман. Він за будь-якої нагоди не забуває підкреслити, як дорого платять українські гетьмани за такий союз, віддаючи на винищення ордам десятки населених пунктів України.

Після розгрому польсько-шляхетського війська під Пилявцями Хмельницький мав перед собою відкриту дорогу і дійшов до Львова. Татарські орди несли горе всій Західній Україні, зокрема Поділля, Волині. «И хто может зраховати так неошачованную шкоду в людех, що орди позабирали, а маетности козаки побрали, бо в тот час не било милосердія межи народом людским. Не тил жидов губили и шляхту, але и посполитим людем, в тих краях живучим, тая ж біда была»¹.

Переговори в Переяславі з королівським урядом 1649 р., за Самовидцем, закінчилися тим, що Хмельницький одержав «привілей» на «вольності», атрибути гетьманської влади і пообіцяв не робити жодних ворожих кроків проти Польщі. На думку Самовидця, блискучі військові перемоги і особливо похвали чужоземних послів спричинилися до того, що в Хмельницького запаморочилась голова і появилась зарозумілість, а це нібито вплинуло на дальший хід його політики в бік ще більш непримиренного ставлення до королівського уряду, бо гетьман, «слушной згоди з монархою полским, як з паном своїм не чинил»². Насправді ж непримиренну політику до польської шляхти зайняли широкі народні маси, що було головною причиною небаченого розмаху боротьби, і Хмельницький, добре розуміючи це, виражав їхню волю. Та й після смерті Хмельницького посполиті, козаки, вибираючи нового гетьмана, бажали «жебы тая слава была, же Хмельницкий гетманом»³.

У літопису Самовидця глухо відбито справжній гасла Хмельницького: «жебы при стародавних волностях своїх козацких zostавати». І підкреслено, що після перемог козацьких військ «зараз по усіх землях слава козацкая и Хмельнищкого пойшла, же монахи разніе отзивалися з приязню и подарки присилали» (1649 р.). Однак літописець не говорить про соціальні й широкі державні здобутки перших років національно-визвольної війни, радощі визволення рідної землі тощо. Малоімовірно, щоб усього цього не бачив очевидець подій. Можливо, він дивився на все це очима людини 70-х років.

Поряд з інформацією про триумфальні перемоги Хмельницького над польсько-шляхетським військом за перший рік боротьби Самовидець визнає, що польсько-шляхетська армія була розбита, і тут же заявляє, що лише завдяки м'якосердості Хмельницького польський король не потрапив до неволі. Насправді ж зрадницьку роль під Зборовом відіграв кримський хан, який був підкуплений королем і не бажав, щоб Ян Казімір потрапив до рук Хмельницького.

¹ Літопис Самовидця, стор. 53—54.

² Там же, стор. 56.

з Там же, стор. 75.

Самовидець навіть похвалив за це гетьмана, бо Хмельницький не допустив, «жеби міл ся достати монарха християнській в руки и в неволю бісурманскую»¹. Отже, літописець зображує гетьмана й далі відданим польському королеві.

Темними фарбами змальовується похід Хмельницького разом з ордами в Молдавію, як спустошення християнського краю на користь бусурманам.

Нарешті, Самовидець ще раз повторює свою думку про небезпеку союзу Хмельницького з кримським ханом, коли 1651 р. козацькі війська, хоч і «дали бой слушний войску королевскому», були розгромлені під Берестечком. Дорікаючи Хмельницькому, Самовидець висловлюється так: «Аже нестатечная приязнь вовку з бараном»².

Козацьке військо відступило під Білу Церкву, і Хмельницький «не звонтпил: дал добрий бой» польському і литовському військам, хоч і довелось гетьманові на важких умовах підписувати Білоцерківський мир. Так і далі розповідає Самовидець про Хмельницького³.

Навіть смерть Хмельницького не вразила літописця так, як, скажімо, Величка чи Граб'янку. Він коротко, без співчуття і похвал пише, що Хмельницький, будучи хворим, помер у Чигирині, однак додає, що на похоронах «множество народа, а наиболее людей войсковых было»⁴.

Окремі дослідники літопису Самовидця вважають, що нібито навмисне перебільшення, применшення або замовчування автором певних історичних фактів свідчить про його прихильне ставлення до гетьмана, вони вважають, що з цією метою літописець довільно збільшує кількість полонених ворожої армії і, навпаки, зменшує втрати своїх військ, замовчує окремі поразки тощо⁵. Навряд чи такі твердження можна беззастережно брати до уваги. Адже авторові літопису не завжди була доступна військова статистика і не завжди він міг одержати правдиву інформацію.

Отже, з самого літопису випливає, що виразно прихильного ставлення до особи гетьмана в цій праці немає. Замість того є об'єктивна інформація, характеристика Хмельницького, яка відповідає поглядам автора, його настрою в 70-х роках XVII ст.

Як уже згадувалося, Самовидець за своєю холодно-об'єктивною, безпристрасною формою викладу приховує власне ставлення до видатних українських історичних діячів другої половини XVII ст.

Перші дослідники літопису, зокрема О. Левицький, зазначали, що Самовидець, будучи скупим на похвали, симпатизує лише двом своїм сучасникам — Якимові Сомкові та Іванові Сіркові, підкреслюючи їхню хоробрість⁶. Іншим же діячам автор не дає своєї оцінки або ж ставиться до них неприхильно. Ця думка Левицького стала

¹ Літопис Самовидця, стор. 58.

² Там же, стор. 60.

³ Там же, стор. 62.

⁴ Там же, стор. 75.

⁵ Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 96—98.

⁶ О. Левицький, Опыт исследования..., стор. 34—35.

панівною в українській історіографії і повторювалась багатьма вченими. Справді, щодо оцінки Сомка, то вона хоч і дуже лаконічна, але позитивна, бо Сомко, «не щадячи здоровья своего, ишол з войском и добрым приводцею был»¹. Так само Самовидець відгукується і про смерть Сірка, пишучи, що 1680 р. «на Запорожю кошовий Іван Сірко, ватаг силний, помер»².

М. Петровський вважає, що літописець прихильно ставився й до інших історичних постатей³. Не знаходячи для свого твердження прямих аргументів, він вишукує побічні, маючи перед собою готову схему — симпатії та антипатії Р. Ракушки-Романовського. На думку Петровського, Самовидець прихильно ставився до наказного гетьмана Івана Золотаренка, оскільки був на його похороні в Корсуні 1655 р. і докладно цей похорон описав. Важко сказати, був присутній автор на цьому похороні з дружніх почуттів чи, можливо, з обов'язків служби і військового чину.

Ставлення автора літопису до Брюховецького М. Петровський ділить на неприхильне — до обрання Брюховецького гетьманом у Ніжині на чорній раді 1663 р. і прихильне — із 1663 р. і до смерті Брюховецького (1668 р.). Такий підхід до оцінки Самовидцем діяльності Брюховецького в Петровського пов'язаний з біографією Романа Ракушки-Романовського, який у гетьманському уряді обіймав високу посаду, а раніше був близьким до Сомка і групи «значних». До того ж Брюховецького «голода тиранско забили и замордовали» з дозволу Дорошенка⁴.

За твердженням М. Петровського, Самовидець прихильно ставився й до митрополита Й. Тукальського, до гетьмана М. Ханенка⁵, до стародубського полковника Семена Самойловича, тому що він помер «в літах молодих, але розуму старого»⁶, і ніжинського полковника І. Обидовського, який також передчасно помер «в літах молодих»⁷.

Аргументами позитивного ставлення Самовидця до Мазепи є, на думку М. Петровського, біографічні дані про гетьмана, які він наводить у літописі за 1687 р., коли військо «настановило гетманом бившого асаулу войскового Івана Мазепу, роду шляхетского, повіту Білого церковского, старожитной шляхти украинской и у войску значной»⁸.

Як видно, виявити прихильне, щире ставлення і симпатії Самовидця до історичних діячів, спираючись тільки на текст літопису, нелегко, а то й неможливо. Через те дослідники користуються допоміжними факторами — ставленням автора до суспільних класів, сусідніх монархів, заглиблюються в історичні події на Україні

¹ Літопис Самовидця, стор. 86.

² Там же, стор. 134.

³ Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 98—108.

⁴ Літопис Самовидця, стор. 105.

⁵ Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 104—105.

⁶ Літопис Самовидця, стор. 141.

⁷ Там же, стор. 165.

⁸ Там же, стор. 146.

Значно легше простежити в літопису за неприхильними, негативними оцінками історичних діячів, за антипатіями автора літопису. Щодо цього він виявився щедрішим, глибше розкрив свої суспільні й політичні погляди. Це впадає в око всім дослідникам літопису Самовидця. Яскравим з цього приводу може бути уривок на початкових сторінках літопису, в якому розповідається про військову поразку Чернігівського полку, очолюваного М. Небабою у війні 1651 р. з литовськими військами. Козацькі війська «зоставали безпечне, болшей бавячися п'янством, аніжели осторожностію, розуміючи, же юже незвитяжними zostали... А где дала сторожа знати, же войско литовское переправується през Дніпр, старшій козацкій Небаба, полковник чернігівскій, порвавшись несправне, скочил противко тому войску справному, которого зараз тоє войско литовское зломило, и много козаков порубали, и того самого Небабу, неуважного полковника, там же стято»¹. Хоч насправді Небаба в цьому бою проявив неабиякий героїзм, навіть бився, будучи безру-

Не задовольняє Самовидця й діяльність ніжинського полковника Василя Золотаренка, який, бажаючи бути гетьманом, деякий час ворогував з гетьманом Якимом Сомком. До останнього, як уже згадувалось, літописець виявляв свої симпатії. Намагаючись здобути булаву, Золотаренко «яко *простак*, а маючись добре, не жалуючи, кожного даровал, а Сомка гетмана, яко могоучи удавал и на Москву описовал, за которим его уданням оба zostали у великом подозріню и. неласце на Москві» і т. д.⁴

¹ Літопис Самовидця, стор. 61.

⁸ Літопис Самовидця, стор. 77.

⁴ Там же, стор. 88.

^б Там же, стор. 96.

Вієнко³.
Явно неприхильне, навіть вороже ставлення виявляє Самовидець до гетьмана Д. Многогрішного. Він до дрібниць вибирав усі його провини та «гріхи» й докладно їх описав. Автор звинувачує Многогрішного в смерті Брюховецького, у підступному здобутті гетьманської булави: «себі гетманства жничай, назбирав компанії з литви, ляхов и иних немало, жеби оному зичливими били, и избравши ляхов и иних немало, жеби собі цалого гетмана настановали»⁴. Коли ж йому старшину поблизу себе задніпрську до Новгородка, и прислав оним, жеби собі цалого гетмана настановали»⁴. Коли ж його задуми здійснювалися, то він відмовлявся від булави «як старая дівка хорошего жениха, бо того сам потребовал и позволился на то, которому и присягу выполнили на послушество»⁵. Вершиною зневажливого ставлення Самовидця до Многогрішного є оповідання про анафему, накладену на гетьмана царгородським патріархом, однак гетьман, твердить Самовидець, «в пиху вознесшися, легче собі то поважил, еще ся срожахи, але зараз оного Господь Бог скарал, же спадши з ганку, шию был зломал, же час немалый не могл говорить, що, пришовши до здоровья, не хотіл ся упамятати, що напотом оному нагородилось зле»⁶. Насправді анафема патріарха тривожила Многогрішного, і він навіть домігся зняття її та одержання благословенної патріаршої грамоти⁷.

¹ Літопис Самовидця, стор. 99.

² Там же, стор. 114.

з Там же, стор. 106.

3 Там же,
4 Там же.

• Там же.

6 Там же, стор. 110.

і Микола Петровський, Нариси історії української літератури, 1904.

як і слід було сподіватися. Многогрішного після скинення з гетьманства «на Москву припровадивши, давали на питку, тоєст катові до рук пробовати, а як проважено в город, то-многіє стрічи были и на оного плівали»¹.

Не приховував Самовидець своєї різкої оцінки і зневажливого ставлення до гетьмана Івана Самойловича і його синів Якова та Григорія.

Як уже згадувалось, цю частину праці Самовидець писав водночас з подіями, що відбувалися. Тим-то про перші роки гетьманування Самойловича він пише досить обережно і стримано. Однак і тут він підкреслює відсутність військових здібностей у гетьмана та невдоволення гетьманством Самойловича, як і його синами, що захопили високі посади й наживали собі великі маєтки, завели різні податки, звисока ставились до людей.

І лише після того, як Самойлович був скинений з гетьманства, Самовидець не пошкодував темних фарб для повного відтворення його характеру. «Той же попович зразу барзо покорним и до людей ласкавим бил, але як юж розбагатіл, барзо гордий стал не тилко на козаков, але и на стан духовний. Прийшовши до него, старшина козацкая мусіли стояти, ніхто не сиділ, и до двора жеби не йшол из жадною палицею; также и духовенство священници, хочай би який значний, мусіл стояти непокрытою головою... А будучи сам поповичом, из великою помпою ездил, без карети и за місто не поехал, ані сам, ані синове его, и у войску усе в кареті — так великую пиху міли, которая в жадном сенатору не живет. А здирства вшелякими способами вимишляли так сам гетман, як и синове его, зостаючи полковниками: аренди, стаціє великіє, затяговал людей кормленієм, — барзо на людей трудность великая была от великих вимислов — не могл насититися скарбами. И щось противко монархов наших московских хотіл почати, бо и в поході с тими великими войсками на Крим незичливість его постережена, же не йшол просто на Крим, але по степах блудил, и повідають, же з умыслу казал степ палити своїм зичливым, жеби тим отмовитися, же не можна до Криму ити задля конского корму. Также и прошлой войны за своею незичливостю Чигирин утратил и людей воених много запропастил, которих мало жаловал; а то для того, жебы его панство с синами ширилося, которіє не полковниками, але панами називалися; о жадной юж переміні панства своего не мишляючи, — а то надію маючи на люд грошовий затяговий и на велікіє скарби зобраніє» і т. д.² Самовидцева характеристика Самойловича була прийнята українською історіографією XVIII і наступних сторіч³.

Елементи негативної характеристики в літописі можна знайти і в оповіданнях про ніжинського протопопа М. Филимоновича

¹ Літопис Самовидця, стор. 113.

² Там же, стор. 144—145.

³ Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 118—119.

(Мефтодія), який разом із Золотаренком писав доноси на Сомка¹, а також у зображенні Дорошенкового полковника О. Гоголя².

Зовсім приховує Самовидець своє ставлення до Ю. Хмельницького і С. Палія, хоч першому відведено чимало місця в літопису.

Дослідники літопису слушно підкреслюють, що Самовидець сміливо змалював у негативному плані тільки тих історичних діячів, які вже зішли з історичної сцени і не були для нього страшні³.

Однією з центральних тем українських літописів XVII—XVIII ст. є стосунки України з сусідніми державами і навіть віддаленими народами Європи та Азії. У XVII ст. з історією України безпосередньо пов'язана історія Польщі, Росії, Білорусії, Кримського ханства, Туреччини і Молдавії. Стосунки України з Росією, Польщею, Кримським ханством і Туреччиною широко відображені в праці Самовидця. До певної міри може здатися дивним досить широке відбиття в літопису Самовидця подій, що відбувалися в таких віддалених країнах, як Швеція, Курляндія, Ліфляндія, Австрія, Угорщина, Сербія, Туреччина, Пруссія, Голландія та ін. Адже автор літопису, за твердженням дослідників, не здобув певної освіти, мабуть, не бував у багатьох із згаданих ним країн. І все ж він знав тогочасну політичну географію Європи та стосунки між державами й народами. До речі, Самовидець понад 70 разів вживає термін «Україна», «уся Україна», добре знає й географію України.

Історію українського народу Самовидець зображує в тісному зв'язку з історією Речі Посполитої, яка в середині XVII ст. була однією з наймогутніших держав Європи.

Самовидець інколи досить виразно симпатизує сильній королівській владі. На окремих сторінках літопису він уболіває за короля, коли той, наприклад, під Зборовом міг потрапити до неволі⁴, щиро відгукується про смерть Владислава IV⁵, висловлює невдоволення Хмельницьким, що той 1649 р. не бажав миритися з польським королем⁶. Взагалі про королювання Владислава IV українська історіографія XVII і XVIII ст. відгукується в цілому прихильно, зазначаючи, очевидно, впливу польських істориків, які твердили про так званий «золотий вік».

Схвальнo пише Самовидець і про київського воєводу, українського магната Адама Киселя, називаючи його «благочестивим паном», згадує і про пограбування його татарами 1651 р. та ін.⁷

Водночас Самовидець виявляє своє вороже ставлення до польських панів, магнатів, особливо тих, що мали на Україні величезні маєтки. Ці пани, за Самовидцем, самі не мешкали на Україні, а тому

¹ Літопис Самовидця, стор. 84—85.

² Там же, стор. 118.

³ М. Грушевський, Самовидец Руїни..., стор. 179.

⁴ Літопис Самовидця, стор. 58.

⁵ Там же, стор. 54.

⁶ Там же, стор. 56.

⁷ Там же, стор. 59.

Не раз Самовидець засуджує польських сенаторів, які виступали проти короля, не слухали його. Вороже ставиться він і до польських єзуїтів, які вели підступну колонізаторську політику щодо українського народу. Однак його осуд єзуїтів має загальний характер і стосується переважно заборони православної віри, українських шкіл тощо.

Отже, у літопису немає загальної оцінки політики Речі Посполитої щодо України, хоч причин для приховання поглядів автора літопису в цьому випадку не було жодних.

А втім ставлення Самовидця і до Росії і російських царів³.
приховане і не завжди виразне. Передусім Самовидець надто
симпатизує московському цареві Федорові. В оповіданні за 1682 р.
про його смерть він пише: «Государ цар московскій и всея Россіи
Феодор Алексіевич помер с жалем усього християнства в молодих
літах, которій великую любов до нашого народу мѣл, бо и набожен-
ства на Москві нашим напѣвом по церквах и по монастырах отпра-
новати приказал, и одежу московскую отмінено, але понашому
носити позволил»⁴.

На думку М. Петровського, Самовидець виявляє своє неприхильне ставлення до Петра I за його роль ката⁶, що на Україні в усі

2 Там же, стор. 51.
3 О. Д.

з О. Левицкий. (

4 Літопис Самовидця, Опыт исследования..., стор. 68.
5 Там же, стор. 135

6 Там же, стор. 103.
6 Там же, стор. 103.

Т а м ж е, стор. 162.

Літопис Самовидця помітно вплинув на дальший розвиток української історіографії. Глибокі сліди цього впливу особливо помітні в багатьох літописних працях XVIII ст. Літопис Самовидця, наприклад, є істотним джерелом праці Граб'янки,

² Літопис Самовидця, стор. 103.

³ Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 120.

зокрема її другої частини, у якій зображені історичні події після 1667 р., прямо чи посередньо — праці С. Величка.

Літопис Самовидця в пізніших списках був органічно вплетений в інший відомий твір XVIII ст. «Короткий опис Малоросії», з додатком кількох сторінок, що мали доповнити українську історію перед 1648 р., і закінчення, у якому події літопису Самовидця продовжено з 1703 по 1734 р. До того ж і сам цей твір взагалі був написаний на підставі літопису Самовидця.

На його основі або ж «Короткого опису Малоросії» були складені і компілятивні праці Я. Лизогуба та В. Рубана. Один з останніх українських істориків-компіляторів XVIII ст. О. Рігельман майже весь текст літопису Самовидця переніс до своєї праці, переклавши його російською мовою, знав його й автор «Истории руссов».

Різними шляхами літопис Самовидця сприяв розвитку окремих історіографічних творів за кордоном. «Короткий опис Малоросії» послужив німецькому історикові Шереру як одне з головних джерел його праці про Україну, а також історикові Гаммеру — про Туреччину. Усе це пояснюється тим, що літопис Самовидця був написаний сучасником подій, і в ньому є, крім української історії, сторінки, присвячені подіям в інших країнах, передусім у Польщі й Росії. Через те цю працю як історичне джерело охоче використовували російські, білоруські, польські та інші історики.

У XIX ст. літопис Самовидця широко використовували майже всі українські історики, що досліджували надзвичайно багату на події історію України другої половини XIX ст. Це зумовлене значною мірою тим, що в першій половині XIX ст. ще не були опубліковані достовірніші за літописи історичні документи. До того ж літописи давали зв'язний суцільний виклад подій про Україну.

Після того, як 1846 р. літопис Самовидця був опублікований, про нього з'явилися окремі дослідження, а історичні праці містили посилання на це джерело.

«Надзвичайно важливою» і «дорогоцінною», «однією з найцінніших історичних пам'яток» української історіографії XVII ст., «кращим оригінальним» українським літописом, «об'єктивною і безпристрасною» називали цю пам'ятку О. Бодянский, М. Максимович і О. Левицький.

Подібну оцінку літопису дають у своїх працях також інші вчені, зокрема М. Костомаров, В. Антонович, Д. Багалій, М. Петровський та ін.

Особливо вплив літопису Самовидця позначився на історичних поглядах його популяризатора П. Куліша, який сприйняв думки автора про історичні події на Україні в другій половині XVII ст., його оцінки козацьких низів та інших шарів українського суспільства.

У своїх працях Куліш посилався на літопис Самовидця як на пам'ятку, що «не має нічого рівного собі серед україн-

ських джерел», а сторінки літопису про події на Україні 1663 р. послужили Кулішеві сюжетом для його роману «Чорна рада».

З літописом Самовидця був знайомий уже на початку своєї творчої діяльності Тарас Григорович Шевченко. За його власним свідченням, він «літописи напам'ять» знав, і «оживала його душа», ко-ченням, він «літописи напам'ять» знав, і «оживала його душа», коли перечитував їх. Після виходу в світ літопису Самовидця Шевченко разом з іншими літописами тримав його на своїй полиці.

Як достовірне і важливе історичне джерело літопис Самовидця використовували українські історики М. Костомаров, О. Лазаревський, О. Левицький, Д. Яворницький, Д. Багалій, І. Крип'якевич та ін., а також російські, білоруські, польські, молдавські.

Звертаються до праці Самовидця і сучасні українські історики.

Як видатну пам'ятку історії української літератури та української літературної мови літопис Самовидця високо оцінювали також українські філологи О. Огоновський, М. Петров, П. Житецький, М. Возняк, О. Білецький.

Заслужену оцінку українським літописам, зокрема й Самовидцеві, дав Іван Франко. Розглядаючи український літературний процес як безперервний і органічний, учений чітко визначив роль і місце літописів у розвитку нової української літератури, історіографії та суспільно-політичної думки на Україні XIX ст.

Як пам'ятку української літератури, давньоукраїнської мови і джерело історичних подій літопис Самовидця використовували і захоплювались ним українські письменники І. Нечуй-Левицький, М. Старицький, Леся Українка, З. Тулуб, О. Довженко та ін.

Цікавою і важливою є думка Лесі Українки про українські літописи як першоджерела нової української літератури. З цього приводу в листі від 24 травня 1912 р. до А. Кримського вона писала: «Гнітить мене моя «необразованість» у рідній історії, себто, розуміється елементарні відомості я маю і дещо там читала, але першоджерел (авторське підкреслення. — Я. Д.) (літописів головно) зовсім мало коштувала і через те не знаю стилю, «пахощів» давніх епох, а на чужу інтерпретацію не покладаюсь. Мені здається, що якби я сама прочитала якусь там «Волинську літопись» чи «Самовидця», то я б там вчитала щось таке, чого мені бракує у сучасних істориків (не виключаючи і Грушевського), а потім може й сказала б щось таке, чого ще не казали інші наші поети»¹.

Все це свідчить про великий вплив літопису Самовидця на дальший розвиток української історіографії та важливе значення його як пам'ятки української літератури й мови.

* * *

В основу цієї публікації покладено список Іскрицького. Звіряючи видання О. Левицького з списком Іскрицького, майже на кожній

¹ Леся Українка, Твори, в п'яти томах, т. V. К., 1956, стор. 618.

сторінці друкованої книжки знаходимо по кілька помилок, неправильне прочитання тексту, пропуски окремих слів.

Текст цього видання зрівнявся з списками Іскрицького¹, Козельського і нововиявленим списком М. Судієнка. Всі вони зберігаються в Центральній науковій бібліотеці Академії наук УРСР у Києві (шифр Іскрицького — 3866, Козельського — 3862, Судієнка — 156 (54). Найповнішими є списки Іскрицького і Судієнка.

Список останнього у 40-х роках XIX ст., очевидно, належав М. Писареву. Тоді ж з нього була зроблена копія для Є. Болховітінова, а з них — копія для М. Юзефовича. Список Юзефовича зараз невідомий. Крім того, текст нашого видання звірявся з публікацією О. Бодянського. У підрядкових примітках наводимо уривки, словосполучення, слова та інші текстуальні відхилення, які зустрічаються в різних списках і виданнях, а також окремі власні назви, які є лише в праці Рігельмана і в літопису Граб'янки.

Текст літопису друкується за орфографією списку Іскрицького. Проте у передачі окремих літер рукопису зроблено заміни, що не порушують орфографії оригіналу.

Оскільки в списку Іскрицького написання літер *ѣ* і *ѥ* важко розрізняється, особливо у самого Іскрицького, в нашому виданні наприкінці слів після твердих приголосних відповідну графему випущено (*козакъ — козак, часть — час, Іванъ — Іван* і под.).

Випущено відповідну графему і в словах типу: *посланець[ь]*, *внївець[ь]*, *паламар[ь]*, — а також у дієслівних закінченнях: *ходит[ь]*, *даруют[ь]*, *мают[ь]*, *стоят[ь]* тощо. У різних тогочасних, як і в сучасних, говорах української мови подібні слова вимовлялися м'яко або твердо — залежно від місця народження мовця. Тому давня традиція вживання *ъ* і *ь* порушувалася і написання цих графем чітко не розрізнялося.

У словах з м'яким приголосним основи (*день, приязнь, король, смерть, жаль, Русь, осінь, князь* та ін.) у рукописному тексті наприкінці могло стояти кілька графем — *ь, ѣ* та ін. Та оскільки в усіх діалектах української мови відповідні приголосні вимовляються м'яко, а сам літописець відмінює ці слова за м'якою відмінною, у нашому виданні наприкінці подібних слів поставлено *ь*. Не позначено м'якості у слові *єсть*, тому що літери *ст* у рукописах є виносними, а після них немає ніякого знака, який позначав би їх м'якість чи твердість. В середині слів графами *ѣ* та *ь* передаються через *ѣ*. Літера *ѣ* у рукописах, як правило, відповідає сучасному *і*, передається вона курсивним *і*. В окремих випадках вимова *ѣ* також залежала від місця народження читача.

Літера *ѣ* у рукописах, як правило, відповідає сучасному *і*, передається вона курсивним *і*. В окремих випадках вимова *ѣ* також залежала від місця народження читача.
Десятиричне «*і*» (у рукописах виступає звичайно перед «*й*» та йотованим голосним: *великій, скарбніе, Гамалію*) передається сучасним «*і*». Цією ж літерою позначається графема *ј* на початку слова: *Јван* — *Іван* (можливо, *Йван*), *јнішими* — *іншими, јма* — *імя*.

¹ Список Іскрицького переписаний чотирма руками. Основну частину тексту переписав сам Петро Іскрицький.

Над літерою *й* у списку Іскрицького дуже часто пропускається титла, особливо у словах *война, воиско*. У нашому виданні ця літера передається як *й*.

Проривний звук г у рукописних списках передається латинським *g* або сполукою *kg*. У цій публікації сполука *kg* зберігається, а замість *g* уживається г: *кгрунтов*, *сроког*, *гвалтом*, *венгерског*.

У рукописних текстах Самовидця вперше виявлено послідовне вживання йотованого *i*¹. У списку Іскрицького воно позначається як *i̇*, у списку Козельського — *i̇* та *i̇*. У нашому виданні ці літери передаються сучасним *ї*.

Літери *ω, χ* замінені відповідними літерами сучасного українського алфавіту — *о, кс*; *θ* — літерою *Ф* у слові *Федір*.

У решті випадків ми відтворюємо написання рукопису Іскрицького: *был, ходил, Ілвов, полков, подишол, годє, albo, его, людєх, кгда, померл.* Таке написання пояснюється тим, що алфавітна система давньоукраїнської літературної мови, як і інших мов, не відповідала звуковій. Тому таке слово, як *козацькіє*, могло читатися: *козацкі, козацкії, козацкіє, козацькі, казацькі, кузацькі; або козацкоє* — як *козацке, козаков* — як *козаків* і т. д. ...

Велика літера вживається відносно (з окремими винятками).

[illegible]

Пунктуацію наближено до сучасної, зокрема введено крапку, риску і двокрапку. (у нашому виданні — 117)'

Одна сторінка рукопису Іскрицького (у нашому — помилково переписана дослівно двічі і згодом кимсь перекреслена. Вона переконливо свідчить, що Іскрицький певною мірою довільно вживав окремі літери, виносні графеми, навіть змінював графічні форми: Дмитрієвич — Дмитрієвич, Іваном Самойловичем — Іваном Саму[й]ловичом, Крилов — Крилув, містечки — містечка, оных — оних, оних — оных, жеби — жебы, к — ку, Богуслав — Богославле, увойшол — лисянци — лисянці, поийшол — поишол, Задніпра — подтянули — подтягнули, варуючися — варуючися, воиска — войска і под. Зокрема введено крапку, яку в інших переписувачів не було, а в інших скорочено, а в інших переписувачів кінця

Очевидно, таке траплялося і в інших переписувачів.
Список М. Судієнка переписаний чітким скорописом кінця XVIII—початку XIX ст., всі літери виразні, у тому числі й *ѣ* і *ѡ*.
У виданні Бодяньського зрідка позначається наголос.

¹ Я. І. Дзира. Про відтворення тексту історичних джерел. — «Український історичний журнал», 1970, № 3.

У літописних списках службові слова з повнозначними частинами мови пишуться, як правило, разом (скозаками, зоними, погородах, постарому). У нашому виданні більшість таких слів написано окремо.

В зв'язку з тим, що описувані в літопису події та явища датуються за тодішнім народнообрядовим календарем, для полегшення користування джерелом сучасному читачеві подаємо тут короткий покажчик цих дат у переведенні на цифрове календарне датування XVII ст. старого стилю.

Різдво Христове (свята рождественські) — 28.XII; богоявлення господне (водохрещі) — 9. I; свята великодні (воскресіння Христове) припадають на неділю у проміжку 35 днів (не раніше 4. III і не пізніше 28. IV); св. Георгій — 26. IV; перенесення мощів св. Миколи Чудотворця — 12.V; св. Трійця — 50-й день по великодню; св. духа (сошествіє св. духа) — наступний день після св. Трійці; св. Петра і Павла — 2. VII; св. Ілля — 23.VII; спас (преображення господне) — 9.VIII; успіння пресвятої Богородиці — 18.VIII; різдво пресвятої Богородиці — 11.VIII; воздвиження чесного хреста — 17. IX; покрова — 4. X; св. Микола Чудотворець — 9. XII.

Пости: Пилипів піст (пущення Пилипового посту) — 18. XI — 27. XII; великий піст — 7 тижнів (49 днів) перед воскресінням Христа; Петрів піст (петрівка) — починається через тиждень після Трійці і триває до св. Петра і Павла; спасів піст (спасівка) перед успінням пресвятої Богородиці — 4. VIII — 18.VIII. Неділі: великі м'ясниці — 2-й тиждень до великого посту; масляниці (запусна) — останній тиждень до великого посту; провідна неділя — 1-ша неділя після воскресіння Христа.

Всеїдні неділі (сідмиці): період різдвяних свят — 28.XII — 7. I; сідмиця після неділі про Митаря і Фарисея — 24. I — 29. I; сідмиця великодня — 1-й тиждень після великодніх свят; сідмиця п'ятидесятниці (Трійці) — тиждень після св. Трійці.

Для полегшення користування джерелом додаються іменний та географічний покажчики, короткий словничок маловживаних слів, бібліографія праць про літопис, а також ілюстрації.

Перше радянське видання «Літопису Самовидця», яким відкривається наукова серія «Джерела з історії України», здійснене на основі сучасних наукових досягнень публікації історичних джерел, а також певного здобутку істориків і філологів у галузі дослідження літопису як видатної пам'ятки XVII ст. Видання «Літопису Самовидця» сприятиме дальшому розвитку історичної науки на Україні, а також допоможе глибшому вивченню давньої української літератури та історії мови.

Ярослав Дзира

ЛІТОПИСЬ

САМОВИДЦА

О

ВОЙНАХЪ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦКАГО

И

О МЕЖДОУСОБІЯХЪ, БЫВШИХЪ ВЪ МАЛОЙ РОССІИ

ПО ЕГО СМЕРТИ.

Доведено продолжателемъ до 1734 года.

МОСКВА.

Въ Университетской Типографіи.
1848.

Титульна сторінка першого видання, здійсненого О. М. Бодянським.

О НАЧАЛІ ВОЙНИ ХМЕЛНИЦКОГО *

Початок и причина войны Хмельницкого ест едино от ляхов на православие го́неніе¹ и козаком² отягощеніе³. Тогда бо оным не хотячи⁴, чего не звикли были⁵ панщини робити, на службу замковую обернено, которых з листами⁶ и в городі⁷ до хандоженія коней старостове⁸ держали, в дворах грубу, тоест печи палити, псов хандожити⁹, дворі змітати¹⁰ и до иных¹¹ незносных діл приставляли. Знову зась которіе зоставали козаками реестровими, а над ними полковникове шляхта панове от¹² гетмана коронного насиланніе были, которіе б от їх волности¹³ бинамній не дбаючи, але яко могоучи оных [с] мірали¹⁴, легце поважаючи. Плату, которая поставлена была на козаки от короля его милости и Речи посполитой по золотих тридцять на рок, тое на себе отбірали¹⁵, з сотниками ділячися, бо сотников не козаки оббырали¹⁶ и настановляли¹⁷, але полковники, кого хотіли з своей руки, жебы оным зичливими¹⁸

* Сп. Я. Козельського починається словами: «Літописец избран о войнах, о наставленіи гетманов, о измѣни их по статях и прочіих ділах ниже слѣдуется...». Сп. М. Судіенка і вид. Бодяньського: «Літописец о началі войны Хмельницкого».

¹ У сп. Козельського тут і скрізь далі немає літери «и». Замість неї послідовно вживається «и»: «православие гонение».

² Там же: «козакам».

³ Там же: «отягчение»; у вид. Бодяньського: «отмщеніе».

⁴ У сп. Козельського це місце наведено повніше: «тогда бо оним всякие волности отнято, от инних повиписовано, которые не хотячи...».

⁵ У сп. Козельського літера «ы» вживається рідко, переважно в закінченнях слів. Частіше «ы» зустрічається в сп. Судіенка і в вид. Бодяньського.

⁶ Там же: «листами».

⁷ Там же: «в дорозі».

⁸ Там же: «конеі старостове хондожене».

⁹ Там же: «хондожити».

¹⁰ Там же: «зумітати».

¹¹ Там же: «и инних».

¹² Там же: замість «от» «іх и».

¹³ Там же: «которые о их волностях».

¹⁴ Там же: правильніше: «смирляи».

¹⁵ Там же: «отбирали».

¹⁶ Там же: «обирали», у вид. Бодяньського: «обірали».

¹⁷ У сп. Козельського: «наставляли».

¹⁸ Там же: «жичливими».

Над посолством зась, любо во всем жили обфито в збожах, в бидлах ¹⁴, в пасіках ¹⁵, але однак ¹⁶ чего не звикла была Україна терпіти, вимисли ¹⁸ великіє были от старостов и от ¹⁷ намісников, и жидов. Бо сами державци на Україні не мешкали, тилко ¹⁸ уряд держали, и так о кривдах людей посполитих мало знали, албо ¹⁹ любо и знали, толко ²⁰ засліплени будучи подарками от старост и жидов арандарей ²¹ же того не могли узнати, же їх салом по їх же шкурі и мажут ²² : з їх подданных выдравши, оним даруют, що и самому пану волно бы узяти у своего подданного, и не так ²³ бы жаловал

- 46

В Чигирині місті⁹ мешкал сотник Богдан Хмелницький, и зак роствоппій в ділах козацких военных, и у писмі біглий¹⁰, и часто у двора королевского в поселстві будучій. И под час бытности своєї с козаком значним переясловским з Іваном Ілляшем (а тот Ілляш барзо зичливим¹¹ королеві¹² его 'милости) и упросили (письмо, албо привилей, на роблення¹³ челнов'на море, мимо відомості гетманов коронных, що и одержавши, тое скрито держали от полковников в Переясловлю. А под тот¹⁴ час у вишъменованного Хмелницкого подстаростій чигиринскій¹⁵ Чаплинскій, застаючий от Конецполского, отнял хутор с пасікою и млином на урочищі Суботові¹⁶, полтори милі от Чигирина, и за той хутор посвар стал с¹⁷ подстаростим Хмелницкому. И Хмелницкій, видячи, же оногочистіе добра оному кгвалтом видрано¹⁸, старался фортеlem, жебы тот привилей, данній от короля от¹⁹ его милости на роблення чолновное волное²⁰ козаком, достати, що и доказал²¹, бо маючи в дѣмусвоем у гостях того Ілляша²² Ормянчика²³ переясловского и у оногочистіе добра оному кгвалтом видрано²⁴ оного вивідавши²⁵ о схованню того привилея, уповівши оногочистіе добра оному кгвалтом видрано²⁶

- ...ского»

ключ у п'яного узявши, послав свого посланця по тот привилей¹, данний от короля его милости Владислава Четвертого², которій оному и привізл его посланец. И там³ з оним привилеем Хмелницькій за пороги поишол и козаком ознаймил, же на волности козацкіє мієт привилей короля его милости, до которого много войска козацкого⁴ почало ся горнути. А же на Запорожю⁵ зоставати не мог⁶ задля залогі⁷, которая на тот час с⁸ полковниками лядскими посполу з жолнірами зоставала, пошол⁹ на Низ ку мору, на поля, к Лиману, и там войско ку оному купилося¹⁰, утікаючи от полковников лядских. Которого Хмелницького полковникове посилали¹¹ на тіє поля имати и розгромити, але оній тих посланних¹² лядских погромил¹³, а козацтво¹⁴ до оного пристало. И так Хмелницькій, видячи, же юже¹⁵ учинил задор з ляхами и своего набитку, албо кгрунтов, жалуючи, вислав своїх посланцов до хана кримского, чинячи з оними¹⁶ згоду и пріймуючи братерство, жеби ему помагали войска лядськіє зносити, що хан кримскій з солтанами¹⁷ ордами¹⁸ з радістю на тое позволив, и, приславши своїх означенних¹⁹ мурз до Хмелницького, межи собою присягу з обоіх сторон виконали на Низу, и зараз хан посилаєт з ордами великими Тугай бея до Хмелницького. З которою ордою Хмелницькій на Запорожє²⁰ наступил, до которого все войско, зостаючєє на Запорожю, пристало и Хмелницького собі²¹ за старшого прийняли.

¹ У сп. Козельського: «той привелей».

² Там же: немає «Четвертого».

³ У сп. Судієнка: «И так».

⁴ У сп. Козельського: «коного войска».

⁵ Там же: «Запорожю».

⁶ Там же: «могл».

⁷ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: помилково «налоги».

⁸ У сп. Козельського: «з».

⁹ Там же: «пойшол».

¹⁰ У вид. Бодяньського: «рушилось».

¹¹ У сп. Козельського: додано «своїх».

¹² Там же: «посланих».

¹³ Там же: «погромили».

¹⁴ У сп. Козельського і Судієнка зустрічається послідовно «козацтво».

¹⁵ У сп. Козельського: послідовно вживається «уже».

¹⁶ Там же: «ним».

¹⁷ У сп. Судієнка: «з солтаном».

¹⁸ У сп. Козельського: додано «и усіми ордами».

¹⁹ У сп. Козельського: «значних», у сп. Судієнка і в вид. Бодяньського цього слова немає.

²⁰ У сп. Козельського: «Запорожю».

²¹ У сп. Козельського і Судієнка: переважно «себі».

ВОЙНА САМАЯ РОКУ 1648*

На початку того ж року¹, взявши відомість от комиссара² козацкого, панове гетманове так коронній Миколай³ Потоцкій, яко теж и полній Калиновскій, же юже купа немалая войска зобралася на Запорожю, до Хмелницького приставши, зараз со⁴ всіми войсками коронними притягли на Україну до города Черкас⁵, и там отпавуючи свята великодніє⁶ Воскресенія Христова⁶, усе войско козацкое с⁷ полковниками їх скупили и казали оним присягати⁸, же не маюєт зрадити⁹ полковников своїх и до Хмелницького приставати. И так зараз по Воскресеніі Христовом гетманове коронній¹⁰ висилаюєт войска немаліє водою Дніпром у чолнах, посадивши посполу з козаками и піхоту немецкую. А землю, полем посилаєт гетман Потоцкій сина своего Стефана з комиссаром¹¹ козацким, з которими войска коронного тисячей шесть, а козацкого з тими, що у чолнах поишли, еще при комиссару тисячей шесть, приказавши оним, жеби ишли просто на Запорожє до Січи зносити¹² Хмелницького албо осадити его з войском. И сами гетманство¹³ з¹⁴ войска коронними за ними втропи помалу ишли с тяжарами¹⁵ войскоими и піхотами¹⁶. Хмелницькій, узявши відомість о наступленні войск коронних, не ожидаючи на Запорожє¹⁷ приходу их, але переправившись з войсками татарскими немалыми, напроєт против пойшол войск коронних. И испоткавшись в полях, у урочища Жолтой Води¹⁸, там осадил каштелянича Стефана Потоцкого и комиссара козацкого з войсками їх. А войска, которіє ишли Дніпром водою чолнами, минувши городи, не доходячі порогов, старшину¹⁹ зостаючую при них, и піхоту немецкую, в чолнах

*Тут і далі в сп. Козельського роки, числа позначаються літерами.

¹ У сп. Судієнка і вид. Бодяньського: немає «на початку того ж року».

² У сп. Козельського: «комисара».

³ Там же: «Николай».

⁴ Там же: «зо».

⁵ У сп. Судієнка і вид. Бодяньського: «великіє».

⁶ У сп. Козельського: «воскресение Христова».

⁷ Там же: «з».

⁸ Там же: «присягати».

⁹ Там же: «иміють зрадити».

¹⁰ Там же: «короніє».

¹¹ Там же: «комисарем».

¹² У вид. Бодяньського: «зловити».

¹³ У сп. Козельського: правильно «гетманове».

¹⁴ Там же: немає «з».

¹⁵ Там же: «тяжиремы».

¹⁶ Там же: «піхотою».

¹⁷ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: немає «на Запорожє».

¹⁸ У праці О. Рігельмана «Летописное повествование» вказано точну дату —

8 травня. Нагадаємо, що Рігельман майже скрізь ставить точну дату.
¹⁹ У праці О. Рігельмана названо ім'я Барабаша, якого заколов Филон Джебжалій.

будучую, викололи і покидали в Дніпр ^{4*}. І послали своїх посланців до Хмельницького, по яких прислав Хмельницький з ордою, і орда, на свої коні оних побравши, привезла на Жовті Води, где посполу того войска коронного доставали. Войска зась козацькіє, зостаючіє при тих войсках коронних, видячи, же юж и тое войско, которое водою ишло, зостає при Хмельницком и орді,— и тіє усі з войска коронного пристали до Хмельницького и до орди, и на тое ж войско почали бити¹, где през килка днів без перестанку тая война тривала. И войско, осаженное² будучи в степах, не могучи витривати, рушило табором оттоля ку Княжим Байраком оборонною рукою, уступаючи назад ку городом, але в том отході не пощастилося їм, бо, не допустивши оних до тих Княжих Байраков, почала орда с козаками табор їх розривати. А в тіє Княжіє Байраки запровадивши войско козацькое піхоту, покопали рови, до которых пришовши табор войска полского, змішалися, и там усе тое войско розбито, в неволю побрано татарскую, и каштелянича Стефана Потоцького посполу с коммисаром³ взято, который в молодых літах на Запорожю живот свой скончил, бо Хмельницький оного, не даючи орді, на Запороже до Січи отослал и там от ран помер^{5*}. А иншіє панята в неволю пошли татарскую, гетманове зась коронніє великій⁴ и полній с потугами своїми на Чигирин ишли втропи за тим войском, хотячи оних посланковати. Але по розгромленію войска полского у Княжих Байраков, нікоторе с того погрому поутікавши, дали знати, же юж нікого посланковати, бо войско до остатку знесено,— отвернули гетманове Николай Потоцький, каштелян краковскій коронній, и Калиновскій, гетман полній, з войсками назад ку городам, не идучи на Чигирин, але просто шляхом на проворотя⁵ ку Корсунів місту ишли, за которыми Хмельницький з ордами немалими ішол, наступуючи на них. Где гетманове, переправивши ріку Рось у Корсуню и надпустошивши⁶ міста, поминовали Корсунь. Которих зараз настигнувши, Хмельницький за Корсуном учинил потребу, где гетманове оборонною рукою уступовали, беручися в поля ку Росаві⁷. А припало оным ити промежку лісами в милі от Корсуна, где Хмельницький казав запровадити піхоту козаков корсунских в тіє ліски, которіє шлях перекопали и там позасідали, не дупущаючи переходу таборові лядскому. А Хмельницький с тилу и около з войсками и ордами наступивши, оное войско розгромил з допущенія бозкого⁸,

¹ У вид. Бодяньського: «то ж войско начали бити».

² У сп. Козельського: «осаженое»; у сп. Судієнка: «осаженое».

³ У праці О. Рігельмана сказано, що до козацького полону потрапили також І. Виговський, Чернецький, Городчинський.

⁴ У вид. Бодяньського: немає «великій».

⁵ У сп. Судієнка: «на провороття», у вид. Бодяньського: «повороття», у сп. Козельського: далі «до Корсуна міста пошли».

⁶ У вид. Бодяньського: «надпустошивши».

⁷ У вид. Бодяньського та в сп. Судієнка: немає «ку Росаві».

⁸ Там же: «божеского».

где гетманов обоіх — великого коронного и полного в неволю взято и усе войско вигублено, же мало хто з того погрому увойшол. Где орда неошачованную здобич узьяла¹ так в конях, риштунках, яко найбільше в неволниках знатних панов и панят и посполитого войска², а козаки знову збогатилися з обозу полского так великих панов, же срібро малою ціною продавали. Которая то потреба^{6*}. Была война под Корсуном была на том тижню по святой Тройци^{6*}. Была тая поголоска на всей Україні, albo хвалка от шляхти, же по знезатенню тоей своеволі с Хмельницким міли панове Україну плюндрувати и болшую часть осажовати людьми німецькими и полскими. Также и у віри руской помішка великая была от уніят и ксендзов, бо уже не тилко унія у Литві, на Волині, але и на Україні почала зору брати. В Чернігові архимандритове³ один по другом зоставали, по инших городах церкви православніє запечатовали, до чого помощниками оным шляхта, уряд и ксіонзи были, бо уже на Україні що городок⁴, то костел был. А в Києві теж утиск киевскій церквам божіим старожитним чинили так воевода киевскій Тишкевич⁵, на тот час будучій, яко теж іезуїти, домінікани, бернадіни и иншіє закони наездами правими митрополиту православную и науки школ забороняючи, згола старорускую православную и христианскую віру собі прекладаючи не розную от поган; бо ліпшое пошанованне ляда⁷ жиदिщеві спросному⁸ било, аніжели найліпшому христианинові русинові⁹. А найгоршое насмівіско и утиски терпіл народ рускій¹⁰ от тих¹¹, которіі з руской¹² віри прийняли римскую віру^{7*}.

И так народ посполитій на Україні, послышавши о знесенію войск коронных и гетманов, зараз почали ся купити в полки не толко тіє, которіє козаками бивали, але хто и нігди козацтва не знал. Що видячи панове державци українніє¹³, не толко старостове¹⁴,

¹ У сп. Козельського: «добич узняли».

² У літопису Граб'янки і праці Рігельмана тут передічено імена польської шляхти, що потрапила до козацького полону: М. Потоцького, Калиновського, Каштановського, Ординського, Балабана, Богдановського, Хмелецького, Комаровського, Якольського, Ковальського, Хоментовського, Кдешинського, Бедзинського, Тимидського, Ороговського, Кучковського та ін.

³ М. Грушевський гадає, що тут пропущено слово «уніятські».

⁴ У вид. Бодяньського: «город».

⁵ У праці О. Рігельмана: «Януш Тишкевич».

⁶ У вид. Бодяньського, у сп. Козельського: «наїздами правами митрополиту утискуючи».

⁷ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка замість «ляда» стоїть «абі». У сп. Козельського цього слова немає.

⁸ У вид. Бодяньського: «спросному».

⁹ У праці О. Рігельмана: «российский христианин».

¹⁰ У сп. Козельського: «русский».

¹¹ У вид. Бодяньського: «от тих» додано редактором у дужках. У сп. Козельського і Судієнка: немає «от тих».

¹² «Руской», тобто української православної.

¹³ У сп. Судієнка, сп. Козельського і в вид. Бодяньського: «українські».

¹⁴ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «панове старостове».

- ¹ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: немає «немає».
- ² У сп. Козельського: «запорожского».
- ³ У вид. Бодяньського: «от року».
- ⁴ У сп. Судієнка і сп. Козельського: «постановлявши».
- ⁵ У вид. Бодяньського, у сп. Судієнка і Козельського: «забивали».
- ⁶ У вид. Бодяньського: «отвалиювали», у сп. Судієнка: «отвалиювали», сп. Козельського: «обвалиювали».
- ⁷ Там же: «криві».
- ⁸ У праці О. Рігельмана: ще й «Батурині».

- 1 У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «Сенюта».
- 2 У сп. Судієнка, Козельського і в вид. Бодяньського: «к Константинову».
- 3 У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «достався».
- 4 У літопису Граб'янки і праці О. Рігельмана названо розгромлені полки: сандомирського каштеляна, Виговського, Волинця, Киселя, Тарновського і Карховського.
- 5 У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «жеби не обтяжались».
- 6 Там же: «пустошил».
- 7 Там же: «отголя».
- 8 У вид. Бодяньського: правильніше «на Волини».
- 9 У сп. Судієнка: «Владимир», у сп. Козельського: «Володимир».
- 10 У вид. Бодяньського: «по Брестя...»
- 11 У сп. Козельського: «лядским».

Не тил¹ жидов губили и шляхту, але и посполитим людям, в тих краях живучим, тая ж біда была, многіе в неволю татарскую поїшли, а найбарзій ремесники молодіе, которіе собі голови голили по-полску, чуприну, пускаючи наверх голови. Але предся русь християне² в тих повітах в городах позоставали, и ежели якого поляка межи собою закрили, то тот жив. Костелі зась римськіе пустошили, склепи с трупами откопували³, мертвих тіла з гробов викидали и обдирали и в том одію⁴ ходили. Где тое спустошення того літа тривало аж, почавши от петрова поста, до филипова посту, там под Замостям зоставал Хмелницькій, бо Господь Бог за гріхи навиді⁵ землю такою тяжкою войною и отняв оной господара, тоест короля щасливого Владислава, которій на початку тоєй нещасной войны померл, вьехавши з Вилня у Меречу. И так⁶ не могли панове сенаторове тому⁷ запобігти згодою, але що порвалися войною, на собі понесли. Аж видячи так великій упадок своєй шляхти панов значних и войска и подданных утрати, в тот час почали старатися о королю собі и обобрали на королевство полское Яна Казіміра, роженого брата зейшлого короля Владислава. Где зоставши королем, обослал гетмана Хмелницкого писмом, напоминаючи, жеби юже панство⁸ не пустошил, що гетман Хмелницькій на писмо королевское вернувся на зиму на Україну до Чигирина^{11*} и там жону собі понял куму Чаплинскую^{12*}, маючую мужа живого, а орди в Крим пошли з добичу.

² У праці О. Рігельмана: «Восстание...

⁴ У сп. Сулісника: «розійшли».

⁵ У сп. Козельського: «одіянню».

У сп. Козельського: «навідил».

7 У вид. Бодянського: «там».

7 У вид. Бодяньського: «по тому».

8 Там же: «жебы панства».

Там же: «по Дніпру».
Там же: «который де

У сп. Судієнка і в вид. Болдуського: «Там же: «который держачи в осаду, перез».

У сп. Судієнка і в вид. Бодянського: «пожаловали».

Т а м ж е: «за сторогу».

[illegible]

Того ж року саранча барзо великая на усей Україні была и барзо шкоди великіє починила, збожя поздеала и трави, же не било где сіна косити, а зима барзо великая была и не било чим статку кормити. Тая саранча зазимовала на Україні, з которой знову икри навесну другая уродилася, и так великую дорожнету учинила.

НА ПОЧАТКУ 1 РОКУ 1649

О Рождестві Христовом присилает король его милость послов своїх великих, тоест ² князя Четвертенского и пана воеводу киевского ^{13*} Адама Киселя з иншими панов благочестевых в поселстві до гетмана Хмелницкого й усего войска запорожского. Задля которых приходу зложил раду гетман Хмелницкій в Переясловлю и там по Рождестві Христовом приехал зо всіми полковниками и сотниками ^{14*}. И там, в Переясловлю, в той раді отдавали панове послове королевские ³ при поселстві привилей на волности и булаву, и бунчук, корогов, бубни, знаки войсковіе от короля его милости, хотячи упокоїти тую войну. Тамже и послове от короля венгерского на той же раді были: так зараз по усіх землях слава козацкая и Хмелницкого пойшла, же монархи разніе отзивалися з приязню и подарки присилали, бо послове от его царского величества з Москви, от господарей волоского, мултянского з великими подарками почали приходити, що до болшого зятрення и пихи гетмана Хмелницкого побужали, и задля того слушной згоди з монархою полским, як з паном своїм, не чинил, бо принявши послов великих короля его милости и тіе клейноти войсковіе, и подарки великіе, отправил тих послов з честю, обещаючи усе ведлуг жадання короля его милости учинити и тоей войны понехати, тилко жебы при стародавних волностях своїх козацких zostавати ⁴. Але тут зараз высылает своїх послов в Крым, вытягаючи самого хана зо всіми ордами в нашу землю, що хан рад ⁵ учинил на оного жадання — зо всіми ордами кримскими, блгородскими, нагайскими, черкесскими, незличоними силами витягнул навесні до Хмелницкого на спустошення християнства.

ПОЧИНАЕТСЯ ВОЙНА ЗБАРАЖСКАЯ РОКУ 1649

Зараз навесну ⁶, отмінивши Хмельницькій приязнь и постанову з королем полским, затягши самого хана з великими потугами

¹ У вид. Бодянського і в сп. Судієнка: «В началі».

знаком, у сп. Козельського, напевно, з кінцевим твердим *съ*, за сп. Іскрицького літери *аст* вносні без кінцевої позначки твердості чи м'якості.

гор'ї Кисіль, Ян Зеленський та ін.

4 У вид. Бодянського і в сп. Судієнка: «зоставали».

Там же: «В чем хан рад и».

Т а м ж е: «В чем хан рад и».
Т а м ж е: слова «зараз на весні» стоять рядком нижче після слів: «з
королем полским».

татарськими і незлічоними своїми військами козацькими, котрих полков було: полк Чигиринський, полк Черкаський, полк Корсунський, полк Каневський, полк Лисянський, полк Білоцерковський, полк Паволоцький, полк Уманський, полк Колницький, полк Могилевський, полк Животовський, бо там козацтво звалось, аж і поза Дністром коло Галича, — і замков доставали, межі ними і Пневського¹ замку за Надвornoю доставали, а тут волости усі городи, опроч тилко самого єдиного Кам'янця Подолського, аж поза Константинов Старій² — в Шульжинцях, Грицеві, Чорторієй³ козацтво зоставало, у Овручом особливий полковник зоставав, до которого усе Поліся належало⁴. Знову зась на Задніпру полки, котріє до Гетмана Хмельницького притягнули: полк Переяславський, полк Ніжинський, полк Чернігівський⁵ зо всюю Сіверю аж по Гомель і Дроков, і Мглин, полк Прилуцький, полк Ічанський, полк Лубенський, полк Ірклівський, полк Миргородський, полк Полтавський, полк Зінковський. Тіє усі полки були при гетману Хмельницькому, в котрих незлічоная лічба війська було, бо інший полк міл козацтва тисяч болше двадцяти, бо що село, то сотник, а иная сотня міла людю тисячу. Так усе, що живо, поднялося в козацтво, же заледво знайшов в яком селі такого чоловіка, жеби не міл же сам, албо син до війська ити, а ежели сам нездужав, то слугу паробка послав, а иніє килко їх було всі ішли з двора, тилко одного зоставали, же трудно було о наймита⁶. А то усе діялося задля того, же прошлого року збогатилися шарпаниною добр шляхецких і жидовських і иних людей^{15*}, биваючи на преложенстві⁷, же навет где в городах были і права Майдебурскіє⁸ — і присягліє бурмистрове, і райци свої уряди покидали, і бороди голили, і до того війська ишли: бо тіє собі зневагу держали, котрій бы з бородою неголеною у войску был⁹. Так диявол учинил собі сміх з людей статечних. И так Хмельницький на початку посту святих апостол Петра і Павла на Чорном шляху, за Животином¹⁰ скупившись з тими полками і ханом кримским, просто потягнули были под Межибоже, где зоставало козацтво во облеженю от війська коронного. Але увідомившись жолнірове о так¹¹ великих потугах козацьких і татарських, зоставивши Межибоже, утеком уступили, котрих орда изгонила, але увойшли до Збаража. Гетман Хмельницький зо всіми потугами просто тягнул

¹ У сп. Судієнка і в вид. Бодянського: «Плевского замку».

² У праці О. Рігельмана: «Великий».

³ У сп. Козельського: «которые».

⁴ У сп. Судієнка: «Полісься належало». «Киевский полк».

⁶ У праці О. Рігельмана: ще й «Киевский полк». Бодянського: «наймитах».

⁶ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «наймити».

⁷ У вид. Бодянського: «прихоженстві»,
Мазебурськіє».

8 У вид. Бодянського: «Магдебургські».

9 У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: помилково «за Животом», у сп. Ко-

10 У сп. Судієнка і в вид. Бодяньської
зельського: правильно «за Животовом».

11 У вид. Бодянського: «толь».

противко¹ войска коронного, которое зоставало под Збаражем обозом, над которыми был старшим ксіонже Еремій Вышневецкій, з которым войско великое было. И так притягнувши гетман Хмелницькій до Каменя Човганского и оставивши табор ити помалу, сам з ханом коммоником пойшовши, осадили тоє войско под Збаражем на святых апостол Петра и Павла. И напотом табор пришол, и доставали того войска, которое мусіло, зоставивши окопи, вколо замку и в місті тісно стати², которых в обложеню аж до Успенія Богорсдици держали, але оных не достали. На которых барзо трудно было, же мусіли стерво їсти, а и того мало было, бо собак и кошек виели. Король зась его милость Ян Казімір под Топоровом стоячи з сенаторами и постолитое рушеня скупивши, оттоль рушил со всіми потугами на отсіч войску, зостаючому во обложеню у Збаража. О котором взявши певную відомость, гетман Хмелницькій, осадивши збаражское войско, з коммоником и ханом пойшол^{16*} противко короля его милости и споткалися под Зборовом, — юже з Зборова вийшло войско было и сам король его милость. Где споткавшись войско з войском, много шкоди орда учинила в войску коронном, же заледво могли справитися и назад до Зборова уступили. И там осажено короля его милость, и без мало до того не пришло бы³, же и узято бы было, бо уже ніотколя помочи сподіватися было; можная річ, любо не приступом, але и голодом оных зоевати. Однак же и гетман Хмелницькій того не зичил, жеби міл ся достати монарха християнській в руки и в неволю бісурманскую. И так из собою трактовати почали през дней два и учинили згоду^{17*}, же не міли по самую Случ жолніре на Україну бевати, толко опроч урядове старостове по городах, албо сами панове, жебы уже болш задору и причини до войны не давано. А орді плата полоном городов дванадцяти, которіе могут виняти. И по тих трактатах, узаввши заставу панов значних у войско, гетман Хмелницькій бытностю своею был у короля его милости в Зборові, где оногo шановано, ударовано и другого дня отпущено до войска^{18*}. И так король его милость повернул назад до Лвова, а Хмелницькій, пришовши под Збараже, приказал з шанцов войску уступити и юж межи собою з войском коронним болше задору не чинити; бо и от короля его милости посланцове до князя Вишневецкого пришли, посполу при гетману Хмелницком, и до всего того войска, зостаючого в обложенню в Збаражу, ознаймучи о той згоді. И Хмелницькій з ханом кримским, росправивши орду, тоест мурзи⁴ придавши и козаков, и так многіе города козаки позво-дили, и людей татаре в неволю побрали, и козаки маетность

¹ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського тут і скрізь в інших місцях замість «противко» вживається «противо» або ж «против», «противно».

² У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «которіе мусіли, зоставивши окопи, около замку и в місті тісно стали».

³ У всіх інших списках (крім Козельського): «было».

⁴ У вид. Бодяньського: «мурзі».

побрали, и міста значніе спустили. И днем перед Успеніем Богородици уступило войско козацкое и орди от Збаража, тягнучи просто на Україну.

Того ж року войско литовское под Заганьям¹ и Хвойниками^{19*} розбили полк Киевській^{20*} з Кричевским.

Того ж року саранча великая была и збоже зопсовала, же дорожнаета великая была и на хліб, и на соль, и на сіно.

И так по оной згоді понаїздили урядове на Україну были, и сам воевода киевській Адам Кисель з жоною в Києві зоставал, бо як благочестивий пан в згоді з гетманом Хмелницким был. По той згоді выкупили обох гетманов коронних^{21*} Потоцкого и Калиновского², и при них гетманства зоставили.

РОКУ 1650

Не хотячи войско порожніювати, а звлаща з таким поганином и ворогом віри християнской збратавшись, — Волоская земля християнство любо зостаєт в подданстві турчинові. Але однак, же юж почали обфито жити при одином господару спокійно Василю Лупулі³, и тому⁴ позавидівши, жебы оных уменшати⁵, же християнство, а звлаща русь⁶ гору узяла, так розумію, же за позволенієм⁷ турчина, — хан^{22*} кримській з гетманом Хмелницким несподівано зо всіми потугами козацкими и татарскими, напавши на Волоскую землю, внівец усю⁸ обернули, зоевали по саміе гори, людей побрали в полон и набитки їх, тилко замки моцніе одержалися, и сам господар уступил был з Яс міста столечного, але знову ся навернул. А Хмелницькій стоял з ханом у Прута а тую землю чатами зоевали. А напотом господар поеднал орду и гетмана Хмелницкого, жеби ся вернули з его земли, и учинил сватство з Хмелницким — дочку свою за сина Хмелницкого прибицал дати⁹, що напотом и учинил. А войско коронное з гетманами стояло под Камянцем Подолским, не даючи жадної причини козаком до войны. И так того року жадної войны з коронним войском не иміл¹⁰, але повернувши о Покрові з Волох, з¹¹ упокоем сиділи в домах.

¹ Правильно: «Загаллям».

² У сп. Козельського: далі «и протчїх».

³ У вид. Бодяньського: «Липулі», у сп. Козельського: правильно «Лупулі».

У праці О. Рігельмана ці, як і багато інших подій, описані докладніше.

⁴ У вид. Бодяньського: «потому».

⁵ У сп. Козельського: «зменшити».

⁶ Там же: «Рось»; у сп. Судієнка: «Рос».

⁷ У вид. Бодяньського: «повелінієм».

⁸ У вид. Бодяньського: «все»; у сп. Судієнка: «нівець всю».

⁹ У вид. Бодяньського: «все»; у сп. Судієнка: «нівець всю».

¹⁰ Ці рядки в сп. Судієнка та в вид. Бодяньського читаються трохи інакше: «а з гетьманом Хмелницким, жебы ся вернул з его землі, учинил сватовство, дочку свою за сина Хмелницкого прибицал дати».

¹¹ Там же: «не было»; в сп. Козельського: «козаки не міли».

¹² Там же: «не было»; в сп. Козельського: немає «з».

¹³ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: немає «з».

Зімою почали давати жолнірове повод до війни, бо залоги козацкіє почали наєжати, а войска зятягати. О чом увідомившись, гетман Хмелницький скуплятися ¹ полком приказал, и зараз по Рождестві Христовом ^{23*} вийшов и стал сам в Ставищах, и войска по рожних городах в тих повітах коло Богу стало ². И так аж до весни зоставали, покуля хан з Криму з ордами притягнул, а скоро хан з Криму наспешил з ордами, того ж часу Хмелницький зо всіми потугами пойшов против короля его милости. А король стоял под Берестечком, и там всі войска з посполитим рушенієм зоставали. Где притягши гетман Хмелницький першої неделі Петрова посту, дали бой слухній войску королевському. А же нестатечная приязнь вовку з бараном, так християнинові з бесурманином ³. Хан кримський почал з королем его милостю щось згодного и учинили потребу еще, и зараз хан з ордами уступил, зоставивши самих козаків. Що видаючи, гетман Хмелницький з писарем скочили до хана, унимаючи оногo, але не дался намовити — просто пошол под Ожеговці миль килканадцять и стал. Которого гетман упросил, жебы оному орди дал учинити отсіч войску, поневаж сам не хотіл вернутися, що хан учинил на прозбу Хмелницкого, — дал мурз в килканадцять тисяч, з которими ходил сам Хмелницький. Але уже несправедливая приязнь, бо тилко пришовши до Пляшева ріки, болше милі от войска и вернулися. З которими ити мусіл и Хмелницький, зоставивши войско и усі признаки и гармати войсковіє, що при Хмелницком козацтва и тридцяти коней не било. И так хан пойшов у свою землю, зоставивши орди тилко тисячей з двадцять при мурзах. И не доходячи Константинова Старого, Хмелницький в малой купі отвернул ку Грицову ⁴ и на Любар; а тилко при нему усего козацтва зобралося з орди ⁵ от хана человека сімдесят. Тако нефортуна оному послужила ⁶ з так великого щастя, а найбільше зашкодила татарская незичливість, котрою ⁷ уходячи, и сам Хмелницький татаром не увірал ⁸. И так идучи Хмелницький городами от Любара, многих козаків по городах ⁹ заставал на залогах, а иних, которіє до войска не дойшли и по городах зоставали за трудним проходом от татар, также и тіє, которіє в тих городах меновалися козаками, — усе тое мусіло уступовати на Україну за Хмелницким, боячися панов своїх и жолнірства. И так тое усе купилося до боку

¹ У вид. Бодянського: «скупятися».

² У сп. Козельського: «а войско по разних городах в тих повітах коло Богу стояло».

³ У вид. Бодяньського, сп. Судієнка і Козельського: «бусурманом».

⁴ У вид. Бодянского: «к Грицкову».

5. У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «з ордою».

⁶ У сп. Козельського: «оному фортуна не послужила».

7 Там же: «который».

⁸ У вид. Бодяньського: «увіри́л», у сп. Козельського: «повіря́л», у сп. Суді-
енка: «увіря́л».

⁹ У вид. Бодянського: немає «по городах».

гетмана Хмельницького, який, пришовши до Паволочи, знову почав військо збирати і із городів виганяти остальців¹ приказав. А тоє військо, зосталое под Берестечком, през увесь пост петровиццу²⁴, сами без орди маючи щоденную потребу з війском коронним і видячи, же юже орда оных не посилює²⁵, що і в дальший час не міли бы помочи, — так юже не дбаючи і приказання старших своїх, знявшись, просто поїшли через переправах много козацтва поставивши і гармати, на которых переправу ввійшло на Україну²⁶ і, заставивши Хмельницького, при немускупившись, стали табором под Білою Церквою і по орду зараз послали. Війска зась коронніє з гетмани полним і коронним втрупоза війском козацьким потягнули на Україну, і пришовши под Трилісся, місто оное достали і виставили. А військо зась литовское з князем Радивилом, гетманом своїм, притягнувши под Лоев, міли потребу с козаками, которіє там зоставали на заставі²⁷ немалое військо: полк Черніговський і Ніжинський, которіє зоставали безпечне, болшей бавячися пиянством, аніжели осторожностію, розуміючи, же юже незвитяжними зостали. Которих зоставала сторожа у самого Дніпра, а військо задля пространности зоставали под Ріпками²⁸. А где²⁹ дала сторожа знати, же військо литовское переправується през Дніпр, старший козацький Небаба, полковник черніговський, порвавшись несправне, скочил противко тому війску справному³⁰, которого зараз тоє військо литовское зломило, і много козаков порубали, і того самого Небабу, конеуважного полковника, там же стято³¹. А остаток війска козацкого з полковником ніжинским уступил до Чернігова, за которими князь Радивил притягнул под Чернігов. Але юже там Любеч не вскуравши, назад повернул на Любеч і, пришовши до Любеча с своїми людьми военними, город Любеч осадив, і сам знову переправивши за Дніпр, потягнул на Киев; і там притягнувши, Подолное місто³² немал пустое застал, бо з козаками і міщане киевськіє уступили суднами вниз Дніпра ку Переясловлю, Черкасом і кинним містам коло Дніпра, где могли пройти байдаками і иними суднами. А метрополита киевський Силівестр Коссов не уступив с катедрі, але зоставал при церкви святої Софії, также і архимандрита печерський Іосиф Тризна з братією зоставали у монастиру Печерском, любо великую шкоду і небезпечность здоровья міли³³. И поплундровавши в Києві, військо литовское потягнуло под Білоу Церков³⁴, где, скупившись³⁵ з війском коронним, насту-

¹ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «останцов».

² У вид. Бодянського і в сп. Судієн

3 У сп. Козельського: «на Вкраїну».

4 У вид. Бодянського: «заставах».

5 Там же: «Ропками».

6 Там же і в сп. Судієнка: «А...: «несправному».

7 У вид. Бодянського: «исправному».

8 Там же: «на долное місто».

Усп. Судієнка послідовно вживається частини

- 1 У сп. Судієнка та в вид. Бодяньського: «и обиду».
- 2 Там же: «а барзей о».
- 3 У вид. Бодяньського: помилково «на збоже». У сп. Козельського це місце читається так: «же позволил войску коронному стати на зиму самому гетману коронному з Браслава на Забожю».
- 4 У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «полках».
- 5 У сп. Козельського: «у Вишневецьчині».
- 6 Правильно: «Зборівські пункти».
- 7 У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «До того ж и».
- 8 У вид. Бодяньського: «ропозложилися гетман коронный».
- 9 У сп. Козельського і Судієнка: «помер».
- 10 У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «поза Десною».
- 11 У сп. Козельського: «в тих городах».
- 12 У вид. Бодяньського: «городі».

брали. А на тоє мілі козаки позволення ¹, жебы сходити з домов
от гетмана Хмелницького, котрим не могли жолнірове заборонити,
бо из гарматами выходили з городов. Але напотом, хто зостался,
юже оного не пущено, и давати мусіл стацію жолнірам, що не
могучи ся згодити, у Вишневеччині в Липовом ² учинили задор
жолніре и там на самое Воскресеніе людей вирубали, у Миргород-
ском полку и там з собою не згодилися, на що любо учинили инк-
візицію Хмелницькій гетман. Але видячи попудливість жолнір-
скую, инним промыслом промишлял, бо на жаданне жолнірское пол-
ковника миргородского Гладкого казал стратити ³⁴. Только ж тая
причина болшая: же он ишол од Берестечка з войском, Гладкий
гетманом отзивался ³, и так ⁴ на оного причини Хмелницькій шу-
кал; а же тая причина стала о ⁵ завод з жолнірами, казал оного
стратити. А тут зараз послал до хана в Крым, жеби поспішал до
оного на зношення жолнірства, котріє ся на его приязнь убезпе-
чили ⁶.

POKY 1652

Жолнірове юже ся ⁷ убезпечили на приязнь гетмана Хмелницького и на терпливість, бо стоячи на Україні на зимовлі, величкую кривду, албо біду людем чинили ведлуг свого звичаю тих людей, ского так в обтяженію здирством ⁸, яко теж и почасті тих людей, що в козацтві зоставали и о смерть приправовали. О чом так великіє скарги гетмана ⁹ Хмелницького доходили со всіх сторін, и видячи, же жолніре щодалій срозшими ¹⁰ на людей становяться, и витягши хана з ордами и усему козацкому войску не озаймуючи ¹¹, але тилко тіє полки зостаючіє поблизу Чигрина з собою узавши, пойшов в поля противько орди. А гетман Каліновскій, завзявши відомість, же в полях уже орда зостає, — войска свої, котріє зоставали коло Дністра и коло Богу, скупил и стал за Ладижином на Батозі. А до того войску дал знати, которое зоставало в Ніжині з братом оногo и по інших городах задніпрських, жеби якнайскорій поспішали до обозу, до боку его. Котріє якнайскорій рушили з Задніпра, немаліє кривди чинячи ¹² людем, простуючи на

¹ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «А тоє'козаки мілі позволення».

1 У вид. Бодяньського і в сп. Судієнко. «Мі 1901»
2 Діалог належало до Прилуцького полку. «Толкò ж тая причина

3 Не місце М. Грушевський пропонує читати так: «Тільки...»

большая: же он ишол од Берестечка, Гладкий у зом...

4 У сп. Судієнка: «там».

6 Т. 1. Кн. 1. «убезпечилися».

7 У вид Болянського: немає «ся».

8 У сп. Козельського: «здирства».

У вид. Бодяньського: «до гетьмана», у сп. Козельського: «горщиками», у сп. Судіска:

10 У вид. Бодяньського і в сп. Козьм...

11 У сл. Сулієнка і в вид. Бодяньського: «знаймую».

12 У сп. Судієнка і в вид. Бодянського: «чинили».

ПОЧИНАЕТСЯ ВОЙНА
ЕГО ЦАРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА
РОКУ 1654

¹ У вид. Бодянського: немає «віри християнської».

2 У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «сторожне».

⁴ У сп. Судієнка: «в Москву».

⁴ У сп. Судієнка, а також у сп. П. Куліша, який Бодяняський поклав в основу свого видання, тут вміщено листування і договірні статті Богдана Хмельницького з царем Олексієм Михайловичем. У сп. Іскрицького і Козельського згадані вище документи та статті разом із статтями Юрія Хмельницького не вставлені у текст літопису, а переписані окремо.

⁶ У сп. Куліша і в сп. Судієнка це оповідання вміщено відразу за довірними статтями Богдана Хмельницького і через те немає слів «року 1654», оповідання починається словами: «І в том же 1654 году присланий бываєт» і т. д.

У. сп. Судієнка: немає «пресвітлого».

8. У вид. Бодяньського, в сп. Судієнка і Козельського: «дворяни».

8. У вид. Бодянського: «по жаданню».

9 У вид. Бодяньського, в сп. Судієнка і Козельського; «постанову».

У сп. Козельського: «атаманам».

¹¹ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: немає слів «в том місяці генварі».

радость межн народом ³ стала ⁴.
Того ж року, зараз навесну, его царское величество обвістивши ⁵ о през своего царского величества послов королевѣ его милости ⁶ о своїх кривдах и о наступленіи на православную віру, уводячи римскую, а найбарзій унією стисненних християн,— ознаймуєт, же войною идет на короля полского; и сам своею персоною цар-скою рушаєт з столиці з многими войсками, простуючи под Смоленско, а боярина Василю Василовича Бутурлина з многими войсками висилаєт до гетмана Хмелницкого. А гетман Хмелницкій висилаєт своего войска полк Ніжинскій, Черніговскій, при которых и охочих много козаков и инних полков пошло немало, з которых осм полков стало, бо Івану Золотаренкові ⁶ наказное гетманство вручил, давши ему булаву и бунчук, и армат узял из собою немало, который давольно ишол на Гомель. И там заставши жолніров литовских немалою купу, Гомель осадил, под которым немалій час стоял, немолучи оных узяти. А его царское величество просто под Смоленск подступил и там онго доставал розными способами, где и козаков пришло немало ⁷ з братом Золотаренковым до его царского величества под Смоленск. Где собі отважне починали в приступах аж на мурах наверху ⁸ смоленских по ліствицах были; аже оных німці вспирали, але многіє, и в город упавши, погинули. Що выдачи его царское величество їх отвагу, барзо їх улюбил. Жолніре зась з воеводою смоленским Глібовичем ⁹, видячи там ⁹ великіє сили его царского величества и налогу щоденную — день и нош ¹⁰, звонгипивши собою, просили его царского величества о милосердія, жебы зоставали при здоровю, що и одержали. И так поддали ¹¹ город Смоленск, поклонившися, и так ¹¹ вцілости отпущены в Литву. А его царское величество своїми воеводами и ратными людьми

¹ У вид. Бодянського і в сп. Судієнка: «атаманню».

2 У вид. Бодянского: помилково «войскою».

3. У праці О. Рігельмана: немає «и немалая радость межі народом». Починається Сулієнка далі заголовок: «Починається».

4 Тут у вид. Бодяньського і в сп. Судієнка далі заголовок: «Того ж 1654 году его царское величество, обвистивши чрез своїх».

⁶ У вил. Бодянського і в сп. Судієнка: «коро. потманству».

⁶ У сп. Козельського: «бо оному гетманству».

7 У праці О. Вігельмана названо число козаків

10 вересня. ... Сулієнка: «верху мурах».

⁸ У вид. Бодянського і в сп. Судієнка: «верху мурах».

8. У вид. Бодянської
9. Там же: «так»

9 Там же: «так».

10 Там же: «щоденную и ночную»,
Козельського: немає «так».

11 Там же і в сп. Козельського: немає
копії рукопису.

11 Там же і в сп. Козельський.
* Починається рука другого переписувача.

[illegible]

Того ж року слонце барзо мінилось у середу у спасовку першої
недели. Того ж року швед на Полшу повстал и многие города по-
брал⁴³, а король польскій уступил с Полщи на цїсарскую землю.

НА ПОЧАТКУ 1655⁸

Гетманове коронные по уступлению на зиму короля шведского послали в Крым и переждали хана з ордою, жебы оным на помощь выйшли зносити Украину, а-звлаща зимою, шо орда з охотою

¹ У вид. Бодяньського: «посвященні»; у сп. Судієнка: «посвящені».

² У вид. Бодяньського: замість цих слів «и юж другії»; у сп. Козельського: «другой».

ив другий»; у сп. Козельського: «другий»;
з У російському переказі: «п. Приклонський».

4 У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «с чого й піти»

в Там же: «поддался».

7 Там же: «золотій вагою у полталяра».

8 Там же: «В начале 1655 году».

¹ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «втаборились».
² У вид. Бодяньського: немає «втропи и, їх прогнавши, в Умані стал».
³ Очевидно, «полюним».
⁴ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка у цьому місці невеликий пропуск.
Після слів: «по інших городах» далі йдуть: «так великих, яко и малих».
⁵ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «воевода».

з войсками козацкими под Быхов Старій ⁴⁷ и там оній в облеженю держал, где на коню под час потреби оного на герцу пострелено у ногу з мушкета, от которой ноги и помер под Быховом. И там по смерти его, як тіло попроважено ¹ до Ніжина, в скором часі забунтовалося козацтво — на своїх старших чернь ² повсталала была, хочючи старшину побити; але старшина, скупившись, многих с черні выстинали: бо чернь, напавши на возы купецкіе з горілками, оных рабуючи, позапивалися, на которых напавши, старшина выстинали, а проводцов повішали. И так юже не могучи за непослушенством болше держати Быхова в облеженю и оній узяти не могучи, отступили назад на Україну, zostawивши там полковника Нечая з войском, которые там и коло тамошнего повіту Могилевского, и коло інших городов, аж по самій Гомель, стояли, бо тилко один ³ Быхов ляхом голдовал.

Один ⁸ Быхов ляхом годдовал.
О том зась тілі, албо трупі того Івана Золотаренка взмінку
положу, що ся стало на погребі оного, напишу, бом і сам ⁴ там был
и набралемься страху немалого, бо тое тіло зоставало през увесь
пост филипов в Ніжині в церкві, и на остатном тиждню попро-
важено оное до Корсуня. Где перед ⁵ святі припровадивши, поста-
вили в церкви святого Николая за містом, не ховаючи, але межі
святі з триумфом хотячи оное провадити оттоля в город до церкви
Рождества Христова, збудованной от того ж Золотаренка. И так
в самій день Рождества Христова в тої церкви святого Николая,
где тое тіло лежало на катафалку прибраном, священники ніжин-
ські с протопопоу своїм Максимом и ігуменом и діаконами дво-
ма, — усіх девять персон, — зоставивши храм Рождества Христова
так хвалебній ⁶, и пошли собором отпраовати службу божую до
святого Николая, где тое тіло лежало. На котрій то собор ⁷ и ди-
вовиско, а не так задля небоженства, множество народа зобралось
и по інших церквах выслуhavши набоженства, в тую церков на-
тислося. А церков великая была, завіянная ⁸, а тилко одни двери
міла, а служба божая забавна з музикою співана отпраовалася.
Где юже скончивши божественную службу, як юже «буди імя Гос-
подне» ⁹ співано, ігумен ніжинскій Діонисій, хотячи іти давати
дару, веддуг звичаю чернечого хотячи узяти на голову подкапок,
котрій зоставал у скарбниці ¹⁰, албо коморці, которая была

¹ У вид. Бодянського і в сп. Судієнка: «проважено».

¹ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «проважено».
² У сп. Козельського: «забутувалося козацкое войско на своїх старших» и «чернь...»

3 У вид. Бодянського: немає «один».

4 У сп. Судієнка, Козельського і в вид. Бодянського: «бо и сам».

4 У сп. Судієнка, Ко
5 Там же: «пред».

6 У сп. Козельського: «фалебній».

2 У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка немає: «На которій то соос-
завивання», у сп. Судієнка: «завивання».

У вид. Бодяньського: «забивання», у сп. Судієнка: «збивання».

У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка; «имя Боже і осподне».

10 У сп. Козельськ
же стіна загорілася».

POKY «1656»

² Там же: далі немає «которые аппараты куклы тускло...

2 Там же: далі немає «бо я сам на тоє ... не розширився был».

4 Там же: немає «срокгою смертію».

6 У вид. Болянського: помилкового

8 У вид. Бодяньського: помилково «же усе місто смертностно-
ого».

⁸ У вид. Болянського і в оп. Сидішана

8 У вид. Бодянського і в сп. Судієнка: помилково «в розі».
9 Там же: правильніше «Двиною».

10 Продовження оповідання про війну
ил. Боянського вміщено в 1938 р.

¹¹ У сп. Козельського: «у Инфлянти».

² У сп. Судієнка: «курляндській»; у сп.

«Курдская» «Курдская», у сп. Козельского: «курдьянское».

Того ж літа⁸ у Вилню комісія отпраовалася з ляхами, на которые и посторонних⁵⁰ монархов и цесарскіе медіаторове были, и козацкіе послове от Хмельницького там же были; але згоди не стало,— и так надаремне тая комісія отпраовалася и розі-халися⁹.

А гетман Хмельницький заоставал з войсками на Україні, бо не міг од кого наступованя, а до того уже и сам неспособного здоровя был. Тилко тое войско, заостающее от Уманя ¹⁰, ку Богу и ку

яко надлежача»; у сп. Козельського:

1 У сп. Судієнка: «а Лифляндію, яко належача», у сп. Судієнка: «а Инфлянти, яко належачие до Риги, зостаючы...». Правильно: Кокенгузен,

«а Инфлянти, яко належачіе до Риги, зосталися в Польщі». Правильно: Кокенгузен,
² У сп. Судієнка; правильніше «Кукенгауз».

3 Там же: «Во сили войска было».

⁴ У сп. Козельського: «на которых не можно очима зсмотріти».

Там же: далі «Котовський застаючи на придмісті недалеко Гор-да».

⁷ У сп. Судієнка: «холоду», у сп. Козельського: «и зимности».

у сп. Судієнка: «холоду» і замість «рік» часто «год».

ського: «тая комиссия разехалася».

10 У вид. Бодянського: немає «от Уманя».

Дністрові¹ ходило з сином Хмельницького Тимошем на помоч господареві волоскому, тестеві его Василеві Лупулу², котрий з мултанским господарем завоевався, и там Тимоша убито³, и войско тое з ущербком назад повернуло, и припровадили з собою тіло Тимошево, а господара волоского Василя Лупула взято до Царигорода, и там зоставал у вязеню в Едикулі и померл тамо³.

РОКУ «1657»

Гетман Хмельницький, зносячися з Ракочим, королем венкгерским и королем шведским, але хотячи того, жебы король венкгерскій опановал корону полскую и королем зостал⁴, котрий вийшов з своєї землі з войсками, такъже и швед з войсками своїми на початку того року зимою⁵. До которых и гетман Хмельницький выслав от боку своего Антона чигиринского⁶, придавши ему зо всіх полков людей чолнійших по килка сот, албо інших и тысяча ишло охочих. И так потягши Подгорям за Самбор⁷, и там злучилися⁸ з войсками венкгерскими, а напотом и з шведскими и пустошили Полшу, аж по самые Прусы, бо и Варшаву узяли были. Барзо тогда великое спустошеніе стало Полщи, бо начавши от зимы, немалъ цілоє літо там пустошили. Що видячи король полскій, любо зостаючи за границею⁹, з сенаторами прикладали стараня, як бы тому запобігнути, жебы до остатку не згубити своей землі, — послали до Криму, хана просячи о помоч, котрий оним приобіцьявши¹⁰, посылает солтана¹⁰ Волоскою землею. А тут зась король полскій з сенаторми, где чуючи о войсках своїх, дали знати, жебы ся до оног горнули; и там жолніре¹¹, любо которые при шведу юже зоставали и при королю венкгерском и на цесарской границі, — усе тое докупы згорнулося, до своего короля. О чом постерегши, швед уступил в Прусы¹², а козаки, обтяжившися здобичею, назад уступовали, при которых и король венкгерскій держалъся, бо юже от Подгуря орды зайшли. И так орда, злучившися з войском коронним, осадили под Межибожом короля венкгерского и достали оног и узяли ляхи до себе¹³, а козаки увойшли на Україну. Задля которых посылку, почувши гетман Хмельницький, же орда вийшла, будучи сам хорим, послал сина своего Юрія зо всіми войсками, где ся

¹ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: помилково «и ко Дніпру».

² У вид. Бодяньського: «Липулу»; у сп. Судієнка: «Лупину» — помилково; у сп. Козельського: «Лупулови».

³ У сп. Козельського: «где и помер».

⁴ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «зоставал».

⁵ У вид. Бодяньського: немає «зимою».

⁶ У літопису Граб'янки і в праці О. Рігельмана: «Антон Адамовича, полковника київського».

⁷ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «за Самбором».

⁸ Там же: помилково «учинилися».

⁹ Там же: «приобіцьявши»; у сп. Козельського: «приобещавши».

¹⁰ Там же: «солтанов з ордами»; у сп. Козельського: «посилал салтана».

¹¹ Там же: «жолнірове».

скупили на Ташлику, а потом збунтовавшись, назад уступили, не слухаючи полковников своїх, а так Ракочого войско згинуло, а Хмельниченко повернул ку Чигрину. Барзо хорим сам Хмельни- а Хмельниченко повернул ку Чигрину. Барзо хорим сам Хмельни- цкий был¹, где юже с тоей постелі, албо хоробы не встал, але в ско- ром часі померл о Успеніі Пресвятія Богородици². А похоронен был перед святым Симеоном в неделю, где множество народа, а най- болше людей войсковых было, и проважено тіло его з Чигирина до Суботова и там поховано³ в ринковой церкві.

По похороні старого Хмельницького, любо то еще за живота старій Хмельницький назначил гетманом сина своего Юрія, але еднак нещасливая зайздость албо хтивость уряду тое справила, же з старшины не один того собі зичил уряду, а не могучи явне с тим откритися и того явне доказовати, тое умыслили и намовили, яко молодого літи Хмельницького, жебы от того уряду отмовлялъся, здаючи оній. И так, будто учинивши раду, часть козаков зобравши и двор Хмельницького, а найбільше тых людей превротних, а тым зичливых, которых на тот уряд гетманства прятнули⁴, а востатку замкнули, не пушаючи никого. Где Юрій Хмельниченко, вийшовши з светлицы у тую раду, учинил подякованне от родича своего за уряд гетманства и поклонилъся усему войску, и положил булаву и бунчук в той раді, и, поклонившися, отойшов в світлицю. А Выговскій писар за писарство подяковане чинил, а обозній Носач корсунскій за уряд обозництва. И тая булава час немалій лежала в той раді, кожному бы ся хотіло узяти⁵ тот уряд, але же не позволяет войско. Пытано по килка крот през асаулов войска: на чом бы воля їх была, жебы зоставал на том уряді гетманства⁶. Але усі одними голосами кричат, жебы син Хмельницького гетманом зоставал, а звлаща з посполитых козаков тые голоса призывают молодого Хмельницького и просят оног, жебы тот уряд справовал на містцу отцевском⁷, котрий отмовляється молодостію літ своїх и фрасунком смерти родича своего. А до того придаючи, же еще оніму до так великого уряду літа не позволяют, не маючи такого довіппу войско справовати, и жебы Україна зоставати міла в тихости. Дают на тое оніму раду войско посполитое⁸, жебы он тот уряд гетманства держал, жебы тая слава⁹ была, же Хмельни- цкий гетманом¹⁰, а справцы войска и порадцы тые ж и що при- небожчику Хмельницком старом зоставали, тоест Выговскій писар, и Носач обозній, и Григорій Лесницький перед смертю в опеку того уже справовали, яко оній Хмельницький перед смертю в опеку того

¹ У сп. Козельського: далі «и уже вскорі помер о Успеніі Пресвятія» і т.д.

² У сп. Судієнка, Козельського і в вид. Бодяньського: «погребено».

³ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського ця фраза написана так: «которих тот уряд гетманства зичили»; у сп. Козельського: «которые на...»

⁴ У сп. Козельського: як правило, «взяти», «взяли».

⁵ Там же: «кому зоставати на том уряді гетманском».

⁶ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «отъческом».

⁷ У сп. Козельського: правильніше «войско и посполство».

⁸ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «справа».

сина свого подав. Але вони того уряду собі бажаючи, відражали молодому Хмельницькому, жеби не брався за тот уряд, що усиловне отпрошувался, але козацтво не хотіло оніго от уряду того уволнити, памятаючи на зичливість отческую. И так упростили молодого Хмельницького, жеби при нем у зоставали булава и бунчук, а як у войско виходити, жеби з рук и двора Юрія Хмельницького тое отбирал [Виговскій] ¹, а пришовши з войска, знову тое отдавал до рук Хмельницького. На що любо ся вимовлял Виговскій усты, але серцем шукал того способу,— як бы тое цілком опановати, и просил войска, жеби тое до третего дня, тоест до середи ², отложено, на що войско дозволило. А кгда пришло тот день середи, знову козаков раду и знову в тот же двор Хмельницького збралося козацтво, полковники и сотники, и що могло увойти черні,— знову о тое гетманство трактовати. Але яко перве сотники з черню поставили, на том и стали ³, жеби зоставали знаки войсковые при Хмельницьком молодом, и жеби з своїх рук Виговському давал, як у войско виходити маєт, а з войска як повернет, жеби знову отдавал до рук Хмельницького. Але предся фортель людскій а лацини превротность ⁴ найшла діру, которою бы міли влізти в тот уряд гетманства и опановати,— и дал такую рацію полковникам и всему войску на той раді зостаючим, якобы покору свою показуючи Виговскій козаком: просит о позволене усею войска— як оному на листах свой титул писати при тых клейнотах. Поневаж Хмельницькій вдуму зоставати будет, то оніго трудно на листах и універсалах, выданных з войска, подписувати,— и при том писмі як ся подписувати при печати войскової. Аже ⁵ юже оніго совітники винайшли тот способ: дали такую рацію народу посполитому, жеби дозволили ⁶ оному писатися тым способом: «Іван Виговскій на тот час гетман войска запорожского», а чернь яко простые люде, позволили ся оному так писати. И так тая рада скончилися, а Виговскій почал промышляти о козаках: першая ⁷, жеби тых, котрих был ⁸ розуміл незичливых собі, вытратити; другая ⁹, жеби оторватися от царского величества, учинити згоду з королем полским, бо того ж часу при похороні Хмельницького старого был послом Биневскій, еще в тот час уряду на собі не маючи, котрого за малою річю козаки не убили. И зараз тому Биневському усю зичливість свою открил Виговскій: и яким способом міет оторватися от царского величества а знову згоду брати з королем пол-

[illegible]

Того ж року «1658»¹, зараз по Воскресенії Христовом на святого Георгія, з Криму вийшов Карамбей з ордами в сороку тисячей под Чигрин, и там зехавшися у річки званої Арклій, два їх — Карамбей з Выговским на особном місці, на конех сидячи, мали розмову из собою на годин дві зектаровых², и там з собою потаємне от усіх полковников постановили — противко когочую войну мали поднести. А напотом гетман Выговскій до намету Карамбея³ з мурзами упросив своего и там зо всіми полковниками и інною старшиною учинили згоду з ордою. Где сам гетман Выговскій, обозній, судді, полковники со всею старшиною и козаками, при них будучими, присягу виконали на братерство, и там з собою банкет учинивши, з гармат били. Того ж дня Карамбей повернул на кочовиско до орди на Цибульник, з которым гетман послал Романа Ракушку и Левка Буту, сотников ніжинских, при которых Карамбей и мурзы со всею ордою присягу виконали на братерство. И зараз гетман послал до его царского величества, даючи знати о той згоді з ордою, же якобы против ляхов оных затягаєт и на ускромленіє Пушкара, которому его царское величество довірил, бо и полковники не знали о том, жебы он міл от его царского величества оторватися.

Того ж року, зараз о святом Николаї, гетман Выговскій з ордами и з полками козацкими под Полтаву наступил, а Гуляницкій з полками Прилуцким и Черніговским, идучи за гетманом, перше в Лубнях пушкараров, который ся были зачинили, штурмом узял, а напотом Гадячое обліг. Того ж часу и под Глуховом на килка сот тых же пушкараров⁴ выстинали. А гетман Выговскій, прійшовши под Полтаву, стал неоподаль, докучаючи полтавцом, где Пушкар, не чекаючи приступу Выговского, тысячей у двадцяти albo и больше з запорожцями вийшовши из города на святую Тройцу рано, ударил на табор Выговского, и там в табор уламавшись⁵, юже и гарматы опановал был; але гетман Выговскій, на коня впавши, до орды прибіг, и знайшовши орду в поготовости⁶, зараз з ордою дал своїм помочи, же їх з табору выбили, и не допустивши до міста Полтави, всіх выстинали и самого Пушкарару стяли, же мало хто з того войска живим вийшол, и Полтаву дощенту Выговскій спустишил. Того ж дня и Гадяче Гуляницкій узял*.

Того ж літа, под осінь, князь Ромодановскій з Білагорода з войсками великими так московскими, яко и козацкими вийшов на Україну ку Пиратину, з котрим и запорозці и полки Полтавскій.

¹ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: немає «Того ж року 1658».

3 У сп. Козельського: «зигарових».

3 У сп. Козельського: «Карамбеї», нижче «судії».

⁴ У вид. Бодянського: «пушкарцов».

6 Там же і в сп. Судієнка: «ударил на табор, уломившись».

⁶ Там же: «готовности».

* Знову починається рука Петра Іскрицького.

Миргородскій и Лубенскій ⁵⁹ были. А напротив его вийшол Гуляницкій с полками Черніговским и Прилуцким и дали межю собою бой под Піратином. И так муіл Гуляницкій оборонною рукою уходити, которого у Варві ⁶⁰ боярин князь Ромадановскій держал в облеженю недель шесть, аж Выговскій гетман. з ордами дал оному отсіч ⁶¹.

Боярин князь Ромодановскій стал з войсками на зиму у Лохвици. Того ж літа Виговського брат Данило з полками козацькими став под Києвом на Шевачі, хочаби Києва доставати, але боярин Шереметов тоє его войско розогнал.

Того ж року гетман Выговскій взяв згоду з войском коронним, где и жолніров на килка тисячей на зиму пришло, з котрими гетман Выговскій ходил под Лохвицю и из ордами доставати князя боярина Ромодановского. Але там нічого не скуравши, подступил под Зінков, з котрим много козацтва українного было¹, и там стоячи, много городов українних попустили, и Зінкова не взявши⁶², отступил до Чигирина. А жолнірство корогвами по городах українних² поставил, котріє ведлуг своего звичаю стацію брали, а через послі свої козацкіє, тоест Павла Тетеру и Грушу о згоді трактовали.

POKY 1659

Боярин князь Трубецкій от его царского величества з войсками великими прислан в Путивлю, до которого и князь Ромодановскій зо всіми полками білгородскими, князь Пожарскій и инних много з войсками великими скупилися в Путивлю. Против которых Гуляницкій з полком Ніжинским и Черніговским поишов, и там споткавшись за Конотопом, давши з собою бой, и Гуляницкій не додержавши, в город Конотоп вступил, которого боярин Трубецкій з великими войсками, которых было болше ста тысячей, облегли Гуляницкого в Конотопі, от проводной неделі аж до святого Петра держал в облеженю недель з дванадцять, розними способами достаючи — так приступами частими, яко подкопами и кгранатами великими, промисл чинячи. А наостаток хотячи коло города ров засипати, вал перед собою войско гнало, у ров землю сипячи, але ту землю облеженци вилазками в город Конотоп носили, и с того собі вал приболшовали, в которых то приступах боярин князь Трубецкій много людей потратил.

Того ж часу князь Ромодановський міл потребу з полками козацькими под Борозно^ю, где козаки не додержавши, мимо город утекли к Ніжині, а князь з войском Борозни достал, одних порубали, а других в полон выбрали и місто спалили.

Того ж часу, мая «8», князь Ромодановскій з військами великими под Ніжин приходил, с котрим войско козацкое, маючи з

¹ У вид. Водяньського, в сп. Судієнка і Козельського: «українського було», у сп. Козельського: далі «виставил».

2 Там же: «українських», у сп. Козельського: «Борзною», у сп. Коз

Там же: «українських», у сп. Козельського:
У вид. Бодяняського і в сп. Судієнка: «Борзною», у сп. Козельського:
«Березною».

собою татар тисячей дванадцять при зятю ханском Мамсир мурзі, дали бой в полю, але не додержавши, и козаки вступили в город за гетманом наказним. А орда оборонною рукою в поле на Лосиновку вступила, за которми князь ишол, аленичого не вскуравши, назад вернувся под Конотоп. Того ж часу гетман Выговскій, скупивши всі полки козацкіе и маючи при собі Нурадин султана, притяг з войсками на Крупич Поле, где й хан з великими потугами орд¹ прибыл до него юня «24». И там гетман Выговскій зо всею старшиною, а полковники и сотники зо всею черню присягали хану кримскому на том, жебы его не одступать, там же и хан з солтанами и усіми мурзами присягал козаком, жебы їх не одступити в той войні, як ударятся з войском московским. И так тіі трактати скончавши, просто под Конотоп притягли² и зараз спод Тиници подіз[д] добрій виправили, где пришовши на переправу в селі Сосновці, немал през цілій день міли потребу, где языка взяли, а люд московскій не достал языка. И на той переправі в милі доброй³ от Конотопу заставу отпраовали и там того дня розишлися. На другій день зась юля⁴ 28 дня, в середу рано, гетман Виговскій войско вшиковавши козацкое и полскіе корогви, просто на Сосновку рушил, а хан з ордами на Пустую Торговицу рушил з людом перебраним⁵ до бою; и там пришовши гетман Виговскій до Сосновки ку переправі, застал великіі войска его царского величества, с которми был околничій князь Григорій Ромодановскій и князь Пожарскій и иних много началних людей конних и піших, и на килка годин у той переправі великій⁶ бой был. Але хан з ордами с тилу от Конотопу ударивши, оных зламал, где за один час болей ніж на двадцять тисячей албо на тридцять люду его царского величества полегло. А князь Ромодановскій з того бою здорово увойшол, а князя Пожарского живо поймано⁷, которого хан стратив того ж часу, скоро приведено, для того, же хану домовлял. Юля⁸ 29⁸ Гуляницкій з войском в Конотопі zostал волним от облеження, котрых тилко было zostало⁹ полтреті тисячи. Князь Трубецкій, видячи, же на войско трудно от орди, табор справивши и войско ушиковавши, третего дня рушил зпод Конотопу и так оборонною рукою аж до Путивля пришол юже без шкоди. А гетман Выговскій з войском, з ордами от Путивля одступивши, под Гадячое потягнул, и там ставши, орду с козаками высал в землю Московскую задля здобичи и ижбы пустошили. И там же под Гадя-

¹ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: «войск орди».

² Там же: «потягнули»; у сп. Козельського: «пошли».

³ У сп. Козельського: «дві милі добрих».

⁴ Правильно: «июня».

⁵ У сп. Козельського: «войском виборним».

⁶ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: «велми».

⁷ У сп. Козельського: «живого поймали».

⁸ Там же, в сп. Судієнка і в вид. Бодяньского: «Того ж року юля 29».

⁹ Там же: немає «зостало».

чом докончил згоди¹⁰ з королем его милостю¹, на том постановивши, же сам воеводою киевским был, а с каждого полку козаков по килка сот до шляхетства міли быть приняти, также шляхта вся и козаки трох воеводств: Киевского, Черніговского, Браславского. В Києві усі суди и справи в Києві² иміли отпраоватися³, не ездячи до Люблина, ані теж до Варшави на сейм, що и привилеями юж иствержено было. Там же гетман Выговскій стоячи⁴, городи тіе, с котрых козаки были при войску московском, яко: Ромен, Миргород, Веприк и инніе казал зганяти за Днепр, а городи попалити.

Того ж року тая ж згода з королем полским розорвалася, бо гетман Выговскій, повернувши до Чигирина, войска розпустил, хан у Крим повернул, набравши ясиру, а корогви затяговіе полскіе на станцію расположил и полк Ніжинскій и Черніговскій, над которми старшій был пан Немірич. А Юрій Хмелниченко⁵, жакоторми старшій был пан Немірич. А Юрій Хмелниченко⁵, жалуючи зневаги своєї, же ему гетманство отнято, высал за пороги службу своего Бруховецкого до войска, просячи, щоб выйшли. Того ж року полковник переясловскій Цюцюра, хотячи собі гетманства, с поради протопопа ніжинского Максима и Васюти⁶ козака, из собою зприсягшися в полі, зачал новую річ. Бо будучи старшим в городі Переяслові и котрых знаючи⁷ козаков значних, до себе зазавши в алкір⁸ поодинцем, казал повязати, а напотом и позабивати на смерть. И послал до Києва до боярина и воеводи киевского Шеремета⁹ людей, просячи, жебы ему дал московских, що и одержал. И зараз того ж часу, тоест септеврія¹⁰ 1 дня, до Ніжина козаков своїх [послал, юже на тоє¹¹] маючи змову з Васютою Золотаренком, а звлаща внебитности Гуляницкого полковника, котрій на тот час отехал был до Корсуня, — аже сторожи не было жолнірской у брамах, увойшовши козацтво в місто, крикнули на людей, жебы ляхов были. И зараз посполство кинулося с тими козаками и за годину всіх жолніров вибили, котрых было корогвей пять, нікого не щадячи, же не звикли давати стаціі жолніром, а з Ніжина зараз по усіх городах где были: в Чернігові, Березной, Мені и инных. А рейментара їх пана Немірича, за Ко- бижчою, под селом Свидовцем нагнавши, забыли и хто при нему

¹ У сп. Судієнка і вид. Бодяньского: «з королем полским».

² Помилково повторено назву міста двічі.

³ У вид. Бодяньского: «отправовати».

⁴ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньского: «Тогда ж гетман Выговскій, там стоячи».

⁵ У сп. Козельського, Судієнка і в вид. Бодяньского: «Хмелницкий».

⁶ У праці О. Рігельмана: «Василь Золотаренко і Максим Филимонович».

⁷ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньского: немає «знаючи».

⁸ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньского: «валкір».

⁹ У вид. Бодяньского: «в артель», у сп. Козельського: «валкір».

¹⁰ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньского: «Шереметева».

¹¹ Там же: «сентябра».

Так написано у вид. Бодяньского і в сп. Судієнка. У сп. Іскрицького і Козельського тут незрозуміло: «до Ніжина козаков своїх, юже на готовое маючи змову».

был, никого не живячи. И того ж часу послали до Путивля до боярина и князя Трубецкого, жебы наступовал з войском московским под Ніжин з войсками. Що видячи князь Трубецкій, же старшина козацкая до оных приехала, также и ис Киева маючи відомость, же Выговского жолніров выбито, рушил просто на Ніжин, а из Ніжина виславши посланцов козацких¹ до его царского величества и своїх, з войсками рушил под Переясловле. О чом почувши, гетман Выговскій вийшов у войско под Білую Церков, хочачи полки купити, але оному послушенства не отдавали; бо молодой Хмельницькій Юрій вийшов до войска, до которого ся привернули всі полки з волостми и Сірко з запорожцами. Мусіл² Виговскій, zostавивши жону в Чигирині, уходить в Полщу, до которого козаки посилали по гармати и знаки войсковіе, що оним одни поотдавал, а другіе з собою попровадил в Полщу, которому надано Бар⁶⁴ и иніе города в Полщи. А войско, ставши³ за⁴ Переясловлем, московское, где скупилися и усі полки задніпрскіе, и учинивши раду, едностайне на тое зезволившися, обоіх сторон козацтво обрали гетманом совершенно Юрія Хмельницкого, которому гетманство здавал князь Трубецкій. И так зараз з тоей ради воевод постановили в Переясловлю, Ніжині, Чернігові з войсками, а князь Трубецкій повернул з войсками в Москву. А гетман Юрій Хмельниченко⁵, пришовши в Чигирин, розказал доставати замку чигринского, в котором сиділа жена Виговского з своїм людом и тими, хто был зичливым Виговскому, которых достали и усю маетность порабовали, а жену Виговскому одослали на прозбу его. И так трохе успокоїли Україну.

А того літа в Литві військо литовское збил князь Долгорукій, и гетмана литовского Каневского ⁶ поймал ⁶⁵ и на Москву до его царского величества отпровадил.

POKY 1660

В Борисові на початку року ⁷ починається комісія, на которую и нас козаков зтягано ⁸ и билісмо. Зась тая комісія фортеlem отправоалася, бо певне князь Хованскій з войсками его царского величества войско литовское розбил под Ляховичами и там неподалеку стал. И так комиссари полскіе, стоячи в Мінску, уводили аж до Петрова посту, пославши по Чернецкого на Полоцкую, где пришовши Чернецкій тое войско, зостающее з князем Хованским, розбил, же мусіли и комиссари его царского величества з Борисова

¹ У праці О. Рігельмана тут згадується ім'я полкового судді Романа Ракушина.

² У вид. Бодянського і в сп. Судієнка: «И тамо му сіл...»

⁸ Там же: «остановившись».

⁴ Усп. Козельского: «А войско московское, ставши под».

^б Там же і в сп. Судієнка: «Хмельницький».

⁶ Правильно: «Кгонсевского».

⁷ У вид. Бодянського і в сп. Судієнка: немає «на початку року».

⁸ У вид. Бодянського: «стягано».

уступити, нічого не отправуючи комісії, в Петров пост уступили, а Борисов залишався¹ в облогу. Там же князь Долгорукий міг потребу того літа с Чернецким, але розная війна була: Могилев, воеводу убивши, ляхом піддался⁶⁸ і так же і Вильна учинило².

Того ж літа рада на Кодачку была у петровицю, на которой раді гетман Хмелничченко зо всею старшиною и боярин Василій Борисович Шеремет был. И на оной раді ³ поставили ити з войском под Лвов, а з Шереметом старшим Цюцюрі, полковникові переясловському, и полку ⁴ Киевскому и Прилуцкому ⁶⁷, а Хмелничченко гетман зо всіми полками особно ити міет, що и учинили: боярин Шеремет ⁵ на Котельню пойшоу шляхом, а Хмелницькій гетман Гончариским ⁶. Где войска коронніе з ордами гетмана Хмелницкого оступили, и там маючи потребу, не дали ся скупити з Шереметом ⁷, и мусіли згоду приняти з войском коронним и королеві присягнули з войском своїм, а тая згода стала под Слободищами. И так усі войска так коронніе, як козацкіе з Хмелницким и орда потягнули Шереметові, которій уже вишоу был з Котельні, и Котельню зпакнули з живностями, где на пустині облегли Шеремета вколо ⁸, не даючи оному упокою ⁹ а под час сліоти осінной. И так козаки ¹⁰, видячи гетмана своего з войсками, почали волно от Шеремета отступати, и сам старшій Цюрюра зо всіми козаками отступил Шеремета ж ¹¹ и до войска гетмана своего Хмелницкого зо всіми козаками прихилився, що не без шкоди козаков было, бо иных татаре пошарпали, а иных и в неволю побрали. Що видячи Шеремет, не уступал оборонною рукою, и що міл короля полского, взявши Варшаву, провадити в Киев в неволю, як собі тое обіцау, того не доказавши, сам о згоду просил и чинил примиря, обещуючися звести войско с Киева. И так згоду приняв, але того не доказав, бо князь Борятинскій, которій зоставал в Києві, на тое не позволив и войск полских не припустил до Киева з Шереметом. И так Шеремета зо всім войском взято в неволю до Криму, а иных начальных людей жолніре ¹² розобрали, в которых выкуплялися з неволі. И так знову Україна уся зостала за королем полским, опроч Переясловля и Ніжина и Чернігова з волостями, бо в тых городах воеводи зоставали. А в Переясловле Яким Сомченко наказним гетманом присланий

¹ У вид. Бодянського і в сп. Судієнка: «стал».

² Там же: «учинили».

з Там же: немає «раді».

4 Там же: «полкам».

б Там же: «Шереметев».

6 Там же: помилково «Гонгорійським», у рос. перекладі: «Гонгорієм»

у сп. Козельського: «шляхом Гончаровським». Сулієнка: «шереметевими» (очевидно, про-

7 У вид. Бодянский
пущено: «войсками»).

8 Там же: «около». ... тому упокою».

⁹ Там же: «ему покою», «

10 Там же: немає «козаки».

11 Там же: немає «Шеремета ж».

12 Там же: «жолнірове».

був, котрій одержався щире при его царському величеству, любо и жолнірове войском с козаками и татаре, при Гуляницком на Задніпрѣ пришовши, докучали; але постарому тіе три полки не давалися, а инніе усі полки поздавалися, где и залози стали были, и жолнірове зімовали тую зиму по инних полках, почавши от Прилуцкого по усей Україні.

POKY 1661

У великій пост войска коронніе уступили з Задніпра, збiтавши тiлько козаков пiхоту, але i тих усiх повигнали з городов заднiпрських, и знову усе Заднiпря⁶⁸ зостало в подданствi его царскому величеству, а Сомко гетманом меновался, любо радою необранний был. Задля чого гетман Хмелничченко хана з Криму зосiм ордами затяг и Переясловле держал в облеженю з ордами и войском козацким и жолнiрами, але свого не доказал, бо город Переясловле i иннiе оному не здавалися. А напотом на зиму привернул под Нiжин, и хан стоял в селi Хорошом Озерi, а Хмелницкiй с козаками у селi Кропивной. И так не привернувши Заднiпра, много полону побрали аж поза Стародубом, коло Мглина и у Московщинi, и хан уступил по Богоявленiю от Нiжина посполу з Хмелницким¹.

POKY 1662

Уступуючи ² хан и Хмелницькій з Задніпра, zostавили козаков у Арклієві ³ и татар коло Арклієва, а же шкоди великіє чинили по Задніпру, околничий князь Григорій Григорієвич Ромодановскій, скупивши войска, пошол ку Арклієву и тих татар погромил у Веремієвці, с которых мало увойшло за Дніпр, бо той погром был зараз по Воскресеніі, и Арклієв узяли и спалили. Тих же свят Сомко учинил раду у Козелцу, и там гетманом его козаки учинивши, присягали ему. Тилко ж тое не трвало ⁴, бо тая рада стала неслухне для того, же послали [до] его царского величества, просячи о позволеніе зуполной ради, на которой бы и войско з Запорожжя было, жебы одностайне гетмана оббрали и одного ⁵ слухали. Бо запорожці собі гетмана Бруховецкого звали, а полковник ніжинскій Васюта собі гетманства хотіл и не слухал Сомка ⁶ гетмана. На що юже царское величество позволил, жебы рада была и гетмана собі настановили, а же тая Козельская рада стала неслухне, и гнів царскій стал. А до того еппископ Мефтодій, которій на той раді был и до присяги приводил, также и Васюта, ніжинскій полковник, описали Сомка гетмана, же конечно по орду посилает.

¹ У вид. Бодянського і в сп. Судієнка: додано «вовся».

2 Там же: «уступаючи».

³ У вид. Бодянського і в сп. Козельського: «Ирклієві».

⁴ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «тривало».

^b У сп. Козельського: як правило «єдин», «єдиак», «єднiстайне» і* под.

⁶ Там же: параллельно «Самко», «Самченко».

хотячи змінити, що була неправда. Бо того ж року і літа гетман Хмельницький, затягнувши орду часті і жолнірів, коммуніка і піхоти, и з усіма полками своїми переправивши Дніпр, подступил под Переясловле и оно́го доставал час немалий, але нічого не вскурал, бо там було військо царське и козацьке при Сомку, котріє може¹ оборонилися. И того ж часу околничій князь Ромодановський, скупивши військо и Ніжинський полк при собі маючи, просто ку Переясловлю потягнул з війском. Где татаре, припавши² на світання под військо, под Піратиним узяли языка московских людей и сами наоко військо виділи, пришовши до війска, дали знати Хмельницкому о тих силах, котріє идут на него. Що Хмельницький, собою стривоживши, отступил от Переясловля и підтягнул ку Дніпру под Канев и, не дійшовши Канева, над Дніпром окопався, минувши Городище, противко села³, к самому Дніпру. А князь Ромадановський, пославши коммуніком за тим подездом татарским, за котрим гонилисмо аж до самої Оржиці, аже татаре, polegчившись, тую переправу перейшли и, не чинячи жадного отвороту, уходили мимо Яблонев, где барзо зліе переправи и мусіло військо повагом ити, и переправивши Супой, сталисмо. Где посланці гетьмана Сомки, и переправивши Супой, сталисмо. Где посланці гетьмана Сомки, ка пришли, даючи знати об отході Хмельникого от Переясловля, за котрим подезд добрій выслали. А же дано от поезду знати, же рушил от Городища князь Ромодановський со всім табором ко Дніпру мимо Переясловле, где и наказній гетман со всім війском вышол з Переясловля, и зкупившись з околничим⁴ князем Ромодановским, просто пойшли тропою гетьмана Хмельникого. Аже Хмельницький уже стал табором, окопавшись, выпер подезд и гнал на полмили, але же військо ишло в справі⁵, козаки Хмельникого назад уступили ку своєму табору, бо уже татаре, оставивши Хмельникого, за Дніпр переправовалися⁶ и пойшли у свою землю⁷. Где військо околничого князя Ромодановского и козацьке⁸ просто табором наближилось на табір Хмельникого, як можна ся быти з гармати, и коменик козацькій з обох сторон дал бой от поля, з тоей стороны, от бору. А Яким Сомко с піхотою козаков своїх, также и з московскою⁹ просто противко табору ишол, где великая война сточилася¹⁰ з обох сторон, которая тривала годин пьятнадцати з коммуні-
вих¹⁰. А напотом як наступил князь Ромодановський з коммуні-
ком ушкованим так копійним, райтарією, як и иним огнистым,

¹ У сп. Судієнка: «оборонилися», у сп. Козельського: «которіі мужне».

² У вид. Бодяньського: «приставши».

³ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «над Дніпром, між...
протиню села окопався».

⁴ У вид. Бодянського: немає «окопничим».

⁵ У сп. Козельського: «справно».

6 У вид. Бодяньського і в сп. Козельської

8 Там же: «из Москвою».

⁹ У вид. Бодяньського: «почалася».

¹⁰ У сп. Козельського: «дзигарових».

А таля потреба была місяця июля «16». По той потреби войско козацкое, видячи, же Яким Сомко, не щадячи здоровья своего, ишол з войском и добрим приводцею был, хотіли учинити совершенним гетманом. А же епископ Мефтодій, на тот час тому зайздостячи, а Васюта, полковник ніжинскій, себї хотячи, упросили князя Ромодановского, жебы найскорій ишол под Черкаси, не ожидаючи Якіма Сомка гетмана, которій на radoшах гулял с козаками. А тое сприял писар Сомков, же Васюті, которій потаемене перенятій был от Васюти, и той почувши, же конечно рада мїет бити на потверженя гетманства Сомкові, аже и козаки полку Ніжинского на тое схилялися. И так князь Ромодановскій, не ожидаючи приезде Сомкового з Переясловля, рушил з войсками московскими, при котором и Васюта з полком Ніжинским пойшол, инніе усі полки зоставивши. До которих Сомко приехавши, аже не застал князя, до Канева рушил ⁶, по Задніпрю немалую узявши здобич, вцілости повернули ку домом, уставивши полковником ⁷ Лизогуба в Каневі. А князь Ромодановскій, пришовши ку слободце Богушковой, и войско перебравши, послал товариша своего столника Приклонского, которій, переправивши Дніпр, подступил под город Черкаси, которому Черкаси здалися. И там будучи в Черкасах, наставили полковником з своей руки Михайла Гамалію, и немного що

7 У вид. Бодяньського: «установили полковника», у сп. Козельського: «зоставили».

⁸ У сп. Козельського: «подходячи».

- ¹ У сп. Судієнка: «добр», в вид. Бодяньського: «добре».
- ² У сп. Козельського: «видут».
- ³ У вид. Бодяньського: немає «в Батурин».
- ⁴ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «бо».
- ⁵ Там же: «подарки».
- ⁶ Там же: немає «его».
- ⁷ Там же: «в».
- ⁸ У сп. Козельського: «що».
- ⁹ У вид. Бодяньського в сп. Судієнка: «подарунок».
- ¹⁰ У сп. Козельського: як правило, «всю», «всіх», «все».
- ¹¹ Там же: «присягав и инних примушав».
- ¹² У сп. Судієнка і Козельського: «чернечая рада», у вид. Бодяньського: «чорная рада была».

Зараз по весні заводиться на нове лихо, чого за них гетманов не бивало, тоєст чорной ради⁷². А то зараз фортеліов заживаєт Бруховецькій и докучаєт его царскому величеству, о той раді просячи, жеби кого зволил его царское величество на туу раду послати. И так на жадання запорожцов и тих полков¹, которіє ся привязались до Бруховецкого, висилаєт его царское величество околничого князя Великогагина и столника Кирила Юсифовича Хлопова², князя Великогагина и столника Кирила Юсифовича Хлопова, вишово о которых зближенню взявши відомость, Бруховецькій зараз, вишово з Гадячого, простуєт ку Батурина³, переймаючи тых посланих от его царского величества, а своїх розсилаєт по всіх полках писмами, жеби усе посполство стягалось под Ніжин у раду и Ніс рабовати. На которії писма, що живо, рушили з домов не тилко козацтво, але усе посполство купами, а не полками⁴. А гетман Сомко, козаков значних с полковниками скупивши, притяг⁵ под Ніжин, где и полковник ніжинській увесь полк свой скупил зо всего Сівера, бо то один полк⁶ бил и Стародубовщина. Але тоє собрання Сомково нінащо обернулось, поневаж юже Бруховецькій собранієм епископа Мефодія, которого Бруховецькій запобігя подарунками и обетницами розними, яко то люде звикли дарами удатися⁷. И так з другой стороны міста Бруховецькій, зейшовшися з околничим Великогагином, з котрим немало люду военного от царского величества было, подступили под місто войска немаліє, а найбільшей посполства. Где москва, не бавячися в полю, увойшла уся у город Ніжин и стали по господах в обох містах — старом и новом. И постоявши килка дней у которых началних людей, тоєст в околничого, запрошоній Сомко гетман и Бруховецькій з старшинами, оповіли оним о зволенню⁸ его царского величества, же по жаданю и прошенію усіх козаков зезволив быти чорной раді на обраня одного совершенного гетмана. Чому любо Сомко, яко уже маючій гетманство от подручних собі полковников и сотников и козаков, подтвержденное присягою ново у Ичні, су-перечали⁹ тоєй раді. Але же болшая была купа при Бруховецкому до зо всіх полков, мусіли на тоє позволить, и сподіваючись того доказати, же при нему старшина стоїт. И так зложили час раді юня

- ¹ У сп. Судієнка і в вид. Бодянського: «полковников».
- ² У вид. Бодянського: «князя Юсифовича Хлопова», у сп. Козельського: «Кирила Йосифовича Хлопова».
- ³ У сп. Судієнка і в вид. Бодянського: «в Батурину», у сп. Козельського: «до Батурина».
- ⁴ Там же: «купячися полками».
- ⁵ Там же: «притяг».
- ⁶ У вид. Бодянського: немає «свой скупил зо всего Сівера, бо то один полк».
- ⁷ У сп. Козельського: «даванем увестися».
- ⁸ Так само в усіх інших списках; так спочатку було і в списку Іскрицького, але пізніше виправлено на «изволенне».
- ⁹ У сп. Судієнка: «сперечали», в вид. Бодянського: «спречали».

отца Тукалского руку держали. Але перемогл гетман Тетера, бо удал до короля его милости отца метрополиту Тукалского и своего швагра Хмелницького, бившого гетмана, также и Гуляницького, боячися гетманства стратити, которых король казал побрати и на зачтение послати до Малборку, міста в Прусах, где роков два сидили у вязенню.

Того ж року 1664¹, зараз по Воскресеніі Христовом, гетман Бруховецький скупил усі полки задніпрські, и маючи з собою кілька тисячей москви, рушил спод Переясловля ку Черкаскому². О чом почувши гетман Тетера а видячи незичливість противко собі козацкую и усіх людей, зобравши усі скарби войсковіе, що старий Хмелницький збирав и инніе гетмани, и клейноти войсковіе, стада и товари, вишол з Чигирина до Браславля, со всім провадился з женою³. А напотом видячи, же юже уся Україна противко нему бунтується, и сподіваючися на ласку королевскую, же оному там немало указано маєтностей, рушил из Браславля з скарбами, которіе могл подняти, в Полщу⁴, а инніе оставил у Браславлю, немало грошей, срібра. Где пришовши, кошовий Сірко усе тое пожаловали с козаками, а и тое, що запровадил Тетера в Полщу, и там тое панове фортелем вибрали⁵ у него, же пришол до великого убозства и утікати мусіл до Волох.

Гетман Бруховецький, переправляючи Дніпр у Сокірной, послал наперед до Черкаса Гамаліенка, полковника лубенского, з войском, которій, у Черкаси увойшовши⁶, зрабовал и спалив, где инніе города, узявши пострах⁷, присилали, здаючися гетману Бруховецькому, и із самого Чигирина были посланци. Где як напевное ишол до Чигирина, але тое ошукало, бо любо инніе города поздавалися, еднак же были такові люде, которіе дали знати до Чернецкого. Где Чернецкий прислал кілька корогвей жолніров у Чигирин, с которми чигиринци противко гетмана Бруховецького мужне стали и кілька недель⁸ боронилися, любо немало приступов было, также и гранатами докучали, где Тетера гетман затыгнувши татар, ишол на оборону Чигирина. О чом увідомившися, гетман Бруховецький отступил от Чигирина ку Бужину, где знялся⁹ з Сірком¹⁰, и там гетман Тетера з ордою і з жолнірами налігал барзо Бруховецькому гетманові¹¹, але еще сам Чернецкий не наспішил был. А же Бруховецький, маючи языка, же болше сили на него прибираются, уступал оборонною рукою горі Дніпра до самого Канева, бо юже Канев был здался гетману Бруховецькому, от которого и залогі войско было в Каневі. И так вцілости со всім войском и гарматами увойшол

¹ У сп. Судієнка: немає «1664», у сп. Козельського передано літерами.

² У сп. Судієнка: «к Черкасом».

³ У сп. Козельського: «попровадился и из жоною».

⁴ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «вибирали».

⁵ Там же: «чрез страх».

⁶ У вид. Бодяньського: помилково «занялся».

⁷ Там же і в сп. Судієнка: немає «гетманові».

в Канев, где зараз втропи, albo переймаючи от Корсуня Чернецкий притягнул со всім войском коронним под Канев, где, запробовавши кілька разів¹, нічого не вскурал и в кілька днів отступити мусіл, с которм и татаре были з гетманом Тетерею² и усі уступили под Білую Церков. А Сірко, отвернувши на Медведовку, потягнул ку Уманю задля скарбу Тетериного³, которій и порабовали, як вишешей написалося. Того ж часу Чернецкий посаживал фортеці в Чигирині, Корсуні, Білої Церкві жолнірством, где тилко тие города не горнулися до гетмана Бруховецького, а инніе усі отлучилися от Тетери, аж по самій Дністр⁴.

Того ж літа колмики ввишли⁵ на Україну перше⁶, с которми Сірко с козаками старший пошол полями, минувши татар и ляхов, аж в Білгородщину, на Буджак, и там села ханські повоювавши, повернули. Где їх⁷ напали татаре и Маховский з жолнірами под Сараджином, и там тих колмиков розбито, где немало пропало колмиков и козаков, а остаток з Сірком вишло на Україну.

Того ж року Чернецкий доставал Ставищ⁸, а Стеблов⁹ узявши, татарам отдал, а Ставища оборонилися, где и Чернецкого забито, а на его місцу стал старшим Яблонский над тим войском, которое отвернуло до Білої Церкви и так на зиму стали, а гетман Бруховецький тую зиму стоял з войском у Каневі.

РОКУ 1665

Гетман Бруховецький зараз весною посилає своїх посланцов до колмицкой таши¹, затыгаючи оних на войну, и ясиру ляхов оним посилал. Которм колмиков знайшли посланци Бруховецького за Доном, бо на тот час зза Волги² перейшла часть колмиков в килкадесять тисячей з Мунчаком, своїм старшим, и там кочовали. Которм колмиков вишло близько тисячи о святой Троици, которм, ходило сот сім, а козаков з ними тисяч полтори под Білую Церков, где з Яблонским мілісмо³ потребу, власне, в обідную годину. Где, Яблонский, убоявшись, табор наперед вислал з обозу зу Гребенников⁴, а комонником спотикался разов два⁵, але не додержав, мусіл уступати ку Білої Церкви, потративши товариства немало значного, а колмиков тилко чотирох ранено, которіе померли. Але

¹ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «килко раз».

² Там же: немає «з гетманом Тетерею».

³ У сп. Козельського, Судієнка і в вид. Бодяньського: «Тетеріна».

⁴ Там же: помилково «Дніпр».

⁵ Там же (крім сп. Козельського): «взійшли».

⁶ Там же: немає «їх».

⁷ У вид. Бодяньського: «Стеблов»; у сп. Судієнка: «Степлов».

⁸ Там же: «паша», у сп. Козельського: «до колмицкой паша».

⁹ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: помилково «Волочи».

¹⁰ У сп. Козельського і Судієнка: «мілі».

¹¹ У вид. Бодяньського: «з Угребенников», в сп. Козельського: «з Гребеников».

¹² У сп. Козельського: «разу зодва».

подачу¹ на людей вибирали і тим платили людем ратним, зостаючим на Україні.

Того ж року знову гетман Бруховецький посилав по колмиків, которых вишло щось немого, и не давши нікому битви, розсердившись, от Гадячого знову повернули до свого войска. А то задля того гнів узяли, же гетман Бруховецький сам з ними не поїшов на войну, — и повернули на Запорожже, бо там Сірко с козаками з ними² на татар ходил.

Того ж року Данко, полковник переяславський, с полком своїм зоставал на залозі у Богушковой слободі³, которого полковника козаки переяславські не любили, же насланій бил. И знову того перепису не залюбили и подачи вложенной, восени збунтовавши-ся⁸¹, полковника своего убили и оттуля ночью⁴ поспішили, хотячи, в замок упавши, москву вибити. Але того не доказали, бо воевода остерігся и своїх в город зобрав и не дался. И так місто спалили и один другого пожаковал, и покинувши город, до Баришовки уступили, хотячи, там живучи, зоставати при Дорошенку. Але того не доказали, бо оттуля утекли до Золотоноши, где войско скупившись козацкое и московское, оних облегли в Золотоноші и час немалій доставали. Аже нікоторые з старішини переяславской, спустошивши Переясловле и шукаючи оборони, прибігли до Дорошенка, просячи оного, жеби їх принявши з городами боронил⁵, который тому рад будучи, зараз послал по орду, которого орда барзо слухала, поневаж оного и гетманом наставила, в скором часі поспішила, и переправивши Дніпр, с козаками Дорошенковими, уже под час заморозков дали отсіч тим козакам, зостающим в Золотоноші, же мусіло войско оборонною рукою уступати ку Переясловлю так московское, як и козацкое, которого немало било з князем Щербатим. Тая ж орда, оборонивши Золотоношу о Покрові, много людей поза Ніжином и коло Прилуки усі села зобрали, бо обезпечилися были на тоє войско, которое зоставало под Золотоношею и несподівано на них орда напала.

Того ж часу тая ж орда напала⁶ на Маховського, бо Маховський посланий бил з войском на становиско на Україну, котрий пришовши под Івангород, которого не хотіли⁷ пустити под Івангород, оній достал и испустошил⁸, людей вистинал, о чом знати дано Дорошенкові гетманові. И так Дорошенко з тоєю ордою и козаками напал на Маховського и его войско в Браїлові, котрий был рушил

¹ У вид. Бодянського і в сп. Судієнка: «подачку».

² Там же: «низкими».

3 Там же: «слободі».

⁴ У сп. Судієнка: «обступя», у сп. Козельського: «оттоля нощу».

⁵ У сп. Судієнка: «оборонил».

⁶ Там же і в вид. Бодяньського: немає «напала»; у сп. Козельського: «хочила».

⁷ У сп. Козельського: далі «пустити в город, але достали и спустошили, людей вистинали, о чом дати неомедліли Дорошенку, гетманови».

⁸ У вид. Бодянського: «опустошил».

до бору¹, и там тоє войско розбили и самого Маховского реїментаря поймали, и жолнірства много в неволю взято, с которого войска мало хто заледо увойшол. И от того часу знову сталося розервання козаком от короля.

POKY 1667

Войско его царского величества, которое zostавало по Запорожжу², оним на оборону и помоч противку татар, до которых и колмики прихожували. Але³ запорожци, яко люде своевольніе, не могли з москвою помешкати и наприкрилися тому московскому войску, которое з Косоговим⁴ стояло, же мусіли добиватися чолом, жеби оним позволено уступить, бо оних запорожці не потребовали собі, а звлаща тая сторона боку Дніпра, которая при Дорошенку zostает. И так за указом его царского величества⁵ тое войско уступило з Запорожжа з гарматами своїми.

з Запорожжя з гарматами своїми.
Того ж року посла ханського, котрий повернув от его царского величества, не допустивши наноч до Січи, на ночлігу под Січу убили козаки и татар, що при послі были, и усе пожаковали. Тилко послу царского величества дали покой, котрий пришед до Січи зо всіми подарками, що провадил хану кримскому, и там час не малій зоставал, ожидаючи на указ его царского величества, где оному приказано ⁵ повернутися. И пришед указ его царского величества на Запорожже, жеби тих зискovati, хто того посла татарского по- жинскому ити в поселстві до хана в Крим и туу провадити казну. Що запорожці якоби послушали царского росказання и тих килка козаков поймали ⁹³ и того столника отпустили з честю з коша, и по- ехали в річи ⁶ опроважати чолнами, и недалеко отпустивши ⁷ от Січи, утопили и инних, хто при нему был, а туу казну пожаковали, що проважено хану в Крим. И так юже на своеволю почали знову зароб- ляти, запомнівши так великую ласку царскую ку себѣ, же оним и слал соболями, сукнями ⁸, грошми, борошном. Которое їх злое діло без карности минулося: его царское величество пробачил, але юже ненависть почала рости на Україну за такую своеволю: нарушили ласку его царского величества. А козацтво щодалій в злость ся утрували, а звлаща и туу даючи причину, же людей тяглих вое- вернули в послушенство и у подачку его царского величества вое- водам, що юже отвикли были давати подачок. И с того найбільше бунти почали вставати, бо на Запорожже волно ити в козацтво так

¹ У праці О. Рігельмана: точніше «до Бару».

² У вид. Бодянського: «на Запорозжю».

3 У сп. Козельського: «аже».

4 У сп. Судієнка: помилково «Косаловим».

У вид. Бодянського, в сп. Судієнка і
правильно «реки».

У вид. Бодяньського, в сп. Бодяньського: «отступивши».

7 У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «отступивши».

8 У вид. Бодяньського і в сп.

козакові, яко теж и мешанину, там того не потеріають. Того ж року гетман Дорошенко татарської сторони, затягнувши орду з Галга¹ солтаном и инними султанами великую по́тугу на ляхов и искупивши войско свое козацкое, ходив противко ляхов², але оного в Полщу не допущено, бо войско стояло под Подгайцями. И так видячи албо маючи відомость певную, же орди великіе вишли, стали жолніре по фортеціях, а гетман коронній⁹⁴ Ян³ Собескій з войском стал в Подгайцах, которого орда з Дорошенком облегли и там чрез немалій час держали в облеженю. Що и далій может бы не приступала орда до трактатов, доказуючи своего, але татаром стала помішка в Криму, бо запорожці з Сірком кошовим ходили в Крим, которых зостріл хан з ордами у Перекопу, где, давши бой, козаки орду зламали, и мусіл хан уступати⁴, и орда розно пойшли кождій до жони и дітей. И так козаки тиждень Крим пустошили, палили села, и узявши немалую здобич, повернули в Запорожже. О чом почувши орда, учинивши згоду з гетманом коронним, и повернули у Крим; а гетман Дорошенко до Чигирина.

- ¹ У вид. Бодяньського: «Далга»; у рос. перекладі: «Калга».
- ² У сп. Козельського: «против ляха».
- ³ У вид. Бодяньського: немає «Ян».
- ⁴ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «отступати».
- ⁵ Там же: немає «Гедеон».
- ⁶ Там же: «а потом».
- ⁷ Там же: «скончалась».
- ⁸ У праці О. Рігельмана: «в Андрусах».
- ⁹ У сп. Козельського: «дьяк з списком».
- ¹⁰ У вид. Бодяньського: «як-то».

- 1 У сп. Судіенка і в вид. Бодяньського: «полоною».
- 2 Там же: «отданно».
- 3 У вид. Бодяньського: «Якубович тое...»; в сп. Козельського: «Гурданович»; правильно «Кашпурович».
- 4 У вид. Бодяньського: «в осени».
- 5 Там же: «якійсь».
- 6 У сп. Козельського, Судіенка і в вид. Бодяньського: «Рагожин Степка».
- 7 У сп. Судіенка і в вид. Бодяньського: «с военними».
- 8 Там же: «в тую».
- 9 Там же: майже скрізь замість «през» вживається «чрез».
- 10 У вид. Бодяньського: «на Москві четвертовано».
- 11 Там же і в сп. Судіенка: «ченца».
- 12 У вид. Бодяньського: немає «цале».

На початку¹, о Богоявленії, зехалися усі⁹⁹ полковники в Гадячое, и гетман Бруховецькій учинил раду с полковниками, судьями и усею старшиною, и поприсягли собі, же юже ко́нечено отступити от его царского величества и по орду слати, и воевод, и москву з городов отсилати, албо з ними битися, ежели би не уступали з городов, на що усе доброволне позволили² усі обще. Того ж часу нічого не отво́лікаючи, полковники, скоро поприездили вдоми, почали задор чинити з воеводами и на масляниці³ всюди почали ся быти з москвою и воевод побрали. А найпервей в Гадячом воеводу вислал был зовсім гетман Бруховецькій, але, подобно, за его ж позволенням задор учинили козаки и, подужавши москву, побдирали, а инних позабивали, и воеводу з жоною узяли в замок на год⁸. Также и в Прилуці, Миргороді, Батурині воевод побрали, а людей при них будучих погубили, а сосницького¹⁰⁰ и новгородского и стародубовского подостававши в замкох⁴ приступами, запорозськіе козаки з мещани⁵ усіх побили. Ніжин зась и Чернігов и Переясловле міста попустошени и попалени, а замки зоставали през усе літо в облеженю от козаков и усього посполства.

Задавши гетман Бруховецький тое непотребное діло, послал посланців своїх Степана⁶ Гречаного в Крим до хана, чинячи згоду и зтягаючи орду на Москву⁷. А других послов своїх вислав Григорого⁸ Гамалію и Лаврентія Кашпуровича канцеляристу¹⁰¹ на Білагород, до Цариграда, до цара турецького, поддаючися оному, жеби его прийняв под свою борону. Навесну, зараз скоро трава подросла, того ж часу зараз⁹ князь Ромодановський з войсками его царского величества подступил под Котелву и там козаков облегал. Козаки зась, зостаючіе под рейментом гетмана Бруховецького, почали свою приязнь отміняти и до Дорошенка посилати, жеби з Чигирина вийшовши, за Дніпр переправовался, обещуючися оного за гетмана прийняти, також и Сірко и з Чернігова полковник Демко Многогрішний. На которіе їх слова Дорошенко до Чернігова послал своїх козаков, а сам Дорошенко, переправивши Дніпр, потягнув под Опушное¹⁰.

Того ж часу і орда с Криму вийшла с посланцями Бруховецького і Дорошенковими, і часть пришла под Гадячое, котрим виконал присягу Бруховецькій, і татаре присягли. На котрих присягу гетман Бруховецькій, зобравши войско, зараз с тими ж татарми ви-

¹ У вид. Бодянського і сп. Козельського: «на початку року того».

² Там же: «позволилося».

⁸ Там же: «на мясниці»; у сп. Козельського: «и на масной неделі»: «наго».

⁴ Там же: «замков»; у сп. Козельського: «замок».

^б У вид. Бодянського: «міщанами».

⁶ В усіх інших списках: «Стефана».

⁷ У вид. Бодяньського: пропущено «на москву».

⁸ Там же і в сп. Судієнка: «Григорія».

⁹ У сп. Козельського і Судієнка: немає «зараз».

¹⁰ У вид. Бодяньського: «под Опошное»; у сп. Судієнка і Козельського: «Опош-
нее».

шол з Гадячого, хочачи йти под Котельву на оборону, але не зрозумів фортелю¹ Дорошенкового и зради татарської, и що юже и козацтво оному не зичливо, опроч запорожцов. Где Дорошенко, не допускаючи в милі до Опушного, зо-всім войском зостріл и татарми, до которого зараз козацтво пристало и табор Бруховецького пожаковали, а самого Бруховецького узявши, до Дорошенка припровадили, которого Дорошенко позволив забити голоті. И так голода тиранско забили и замордовали Бруховецького¹⁰² на полі и много людей значних козаков и запорожцов позабавили на першом тижню Петрова посту. Которого тіло отпровадити казал³ Дорошенко до Гадячого и там у церкві Богоявлення Господня поховано, где усю маєтність и жону Бруховецького гетман Дорошенко казал позабавити и до Чигирина запровадити. И так скончилося гетманство Бруховецького.

Дорошенко зась, гетманом ставши обоїх сторон Дніпра, пойшовши з ордою и козаками, князя Ромодановского з войсками отогнал от Котелви и тих людей освободил. И так котельване уступили с Котелви, оставивши місто пусто; и гетман Дорошенко рушил войсками от Котелви на Гадячое, где плундровал³ маетность Бруховецского с татарами, а оттуля ишол ку Путивлю. Але же⁴ оному з дво-ра зайшло непотішное, же жона оному скочила через плот з молодым¹⁰³, оставивши войну и приказавши старшинство от себе наказним, розказуючи накріпко доставати воевод по городах в Переясловлю, и в Ніжині, и в Чернігові, а сам повернул до Чигирина. А орда, узавши ясиру на пограничу московском, повернула в Крим⁵.

Того ж літа по отході Дорошенковом ку Чигирину з Задніпра, знову околничій князь Ромодановскій, скупивши войска немаліе, рушил на Україну на оборону застаючим в облеженю воеводам і просто тягнул под Ніжин. Где прийшов до Ніжина на Різдество Пресвятой Богородици, которого приход видати ніжинці, узявшись с козаками, уступили з Ніжина, усе оставивши⁶. Где пришовши, князь Ромодановскій стал у місті, и усе войско розграбило, и виходячі з Ніжина, місто спалил, нічого не оставуючи, а Дорошенко войска купил у Сокірної.

Запорожці зась по забитю Бруховецкого, котрій оним барзо был зичливым, и не хотячи пристати до Дорошенка, удалися собі особливе до хана кримского с приязню, чому хан рад будучи, с охотою їх прийняв и того їм зичил, жеби собі міли гетмана на Запо-

1 У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського; «фортелства».

2 Там же: «велілі».

3 Усп. Козельського: «повоевал». Судієнка: немає «же».

4 У вид. Бодянского і в сп. Судієнка, яким користувався Бодянский, зустрічається список Куліша, Третьякова та Юзефовича і за росій-

ський, далі його видання йде за списками Третякова та Юзефовича, а в сп. Козельського: немає (усе востановились).
ським перекладом.

6. У вид Болям

7 У вид. Бодяньського: «себі мали».

POKY 1669

⁹ Там же: «требовал».

¹⁰ Там же і в сп. Розсуд...

же вас прийму, але жебисте ся держали, бо ежели не додержите, сами обачите, що з вами чинитись будет». И так позволив ся дати санджаки, с которыми санджаками при Білогороді посилає чауса.

Того ж року, зараз навесну, запорожці, затягнувши орду з солтанами, вишли на Дорошенка. О которых приході уведомившись, Дорошенко полки рушил и розно коло Чигирина поставил¹, але скоро зблизилася орда с козаками. Того ж часу зараз полки почали ся схиляти² до запорожцв и до орди, юже не сподіваючися, жебы орда міла зоставати при Дорошенку, того не знаючи, же он послав по санджаки, отдаючи Україну в подданство. И так полки пристали: Корсунскій, Уманскій, Білоцерковскій, Паволоцкій, Браславскій, Могилевскій, над которыми старшим был Суховієнко. Гетман³ Дорошенко, видячи, же юже тіє полки от оногo отступили, аже маючи при собі піхоти своевольной тисяч з шесть и коммуніка компанії, и тому запобігаючи, жеби и тіє полки останок, тоєст Черкасскій и Каневскій, от него не отступили а сподіваючися от турчина з санджаками,— вишол з тими войсками, при нему зостаючими, ку Каневу. И скоро толко⁴ переправил Рось реку, у селі Конончи, зараз оногo там осадили орда с козаками, где зоставал в осаді недель пять, маючи доуку от татар и козаков. Але скоро притягнул чаус с посланцями Дорошенковими до Сороки на Дністр, того ж часу послав двох турчинов с козаками до султанов, которіє противко Дорошенка воевали, и зараз татаре тих козаков постинали, а турчинов Суховієнко до вязеня узял⁵. Однак же за розказаням того чауса, солтани з ордами отступили от Дорошенка и поїшли в Крим, а козаки повернули ку Уманю, и Суховієнко здал свой уряд Михайлові Ханенкові, полковникові уманскому. А Дорошенко з войсками своїми рушил спод Канева ку Лисянці, знову приворочаючи полки под свою власть, которіє оному знову посхилялися, с которыми просто потягнув под Умань и там стоял час немалій, войну з собою міючи. Где там же, под Уманю⁶, чаус, маючи з собою орду білагородскую, з тими санджаками пришо́л и там тіє санджаки Дорошенкові отдал, и от того часу стался подданим турчинові. Що видячи уманці, же орда при Дорошенку зостала, почали трактовати з Дорошенком и приняли згоду, тилко ж Дорошенка в Умань місто не пустили, и Ханенко з старшиною не виходили до Дорошенка, тилко обещовалися приїхати к нему до Чигирина. И так Дорошенко, отступивши от Уманя, потягнул ку Чигирину, отпустивши того посла турецкого, ударовавши оногo, а полки знову привернул ку собі. И пришовши под Чигирин, вислав орду с козаками на оборону полку Лубенского и Гадяцкого, которіє еще при нему держалися.

¹ У сп. Судієнка: «Дорошенко рушил, а полки розно», у сп. Козельського і в вид. Бодяньського: «з полками», «постановил».

² У сп. Судієнка: «скланяти».

³ Там же: «А гетьман».

⁴ У вид. Бодяньського: «тылко».

⁵ У сп. Козельського: додано «от запорожцв».

⁶ Там же: немає «и там стоял... же, под Уманю».

Где орда под Лохвицею войска задніпрского ушибши и узявши ясиру, назад повернула, а Задніпря постарому усе зостало у подданстві его царскому величеству а в послушенстві гетмана Многогрішного.

По згоді той уманской Ханенко и Суховієнко, и Хмелниченко, не приїхавши¹ ку Чигирину, але с козаками запорозскими на Задніпрже виславши, затягнули знову орду кримскую на Дорошенка, а білагородская орда держалася при Дорошенку, которой часть Дорошенко при собі держал. Аже юже послі святой Покрови вишла орда кримская з Хмелниченком и Суховієнком на помоч ім з Ханенком против Дорошенка, а Дорошенко послав по білагородскую орду, которая юже не хана слухала, але наші силістрийского. И так Дорошенко з войсками козацкими и татарскими² притягнул³ против Ханенка, которого Ханенко з запорожцями под Стеблевым споткал и так дал ему⁴ бой, же мусіл Дорошенко в городі Стеблеві зачинитися, которого приступом Ханенко доставал и юж на валу козаки были⁵. Аже Сірко с козаками и татарми наспішил білагородскими⁶, дода́л⁷ оному помочи, же орда кримская мусіла ухоронити, с которыми Ханенко и Суховієнко на Запорожжя а Хмелниченко Юрась⁸ з Уманя уходил, але оногo білагорода, а оттуля⁹, за причиною мали и из собою запровадили до Білагорода, а оттуля⁹, за причиною гетмана Дорошенка, до Царигорода запроважен и там зостал у неволі царской в Едикулі. А Дорошенко, змоцнившись тою ордою білагородскою, Умань опановал и там людей чолнійших ви́брал до вязення в Чигирин, с которых и инних и потратил. А орду-тую білагородскую постановил зімовати по усей Україні аж до Дністра¹⁰, городскую постановил зімовати по усей Україні аж до Дністра¹⁰, хочотя зімою ити Задніпря¹¹ воевати, що и розказал был орді купитися ку Мошням перед Рождеством Христовим. Которіє любопитися были, але збунтовавшись, вернулись от Дніпра для того, же з оними не йшо́л гетман Дорошенко. И так где стояли, набрали ясиру и повернули¹² у свою землю, на которых посилав Дорошенко з жалобою до цара турецкого, але тоє повернули в жарт, нікого не вернули,— кого узято, пропав, хиба кого викуплено.

Того ж літа патріархове повернули з Москви, постановивши на Москві патріярху инного на патріярхи Никона місце¹³. Але тая

¹ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «не поїхавши».

² Там же: «и татарми».

³ Там же: «потягнул».

⁴ Там же: «оному».

⁵ Там же: «були».

⁶ У вид. Бодяньського: «з білагородскими ордами».

⁷ Там же: немає «додал».

⁸ Там же і в сп. Козельського: немає «Юрась».

⁹ Там же: «оттуда»; у сп. Судієнка: «оттоля».

¹⁰ У сп. Козельського: «Днепра».

¹¹ У вид. Бодяньського: «за Дніпр».

¹² Там же і в сп. Судієнка: «где стоял, набрал ясиру и повернул...»; у сп. Козельського: «где кто стоял...».

¹³ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «патріярху инного на місце Никона».

дорога нещаслива була пагриярхом, бо александрийскій, идучи морем, померл ¹⁰⁷. а антиохийскій як пришов в землю турецкую, то оного взято до Царигорода, и там много сплатився и заледво на своем місцу зостал, бо час немалій у Царигороді зоставал неспущен- ній ¹.

POKY 1670

Гетман Дорошенко послав свого резидента до царя турецького, і от того часу зоставали резиденти у турчина козацкіє.

Того ж року у посилал метрополита киевскій Іосиф Тукалскій по-
сланца свого Романа Ракушу, протопопу браславского, до святій-
шого патріархи в Царигород о потверженія сакри на метрополію
Киевскую, а то для того, же и єпископ Премислскій Антоній Вини-
кій озивался ² метрополитою киевским, и жебы один хто з них был
метрополитом, а не два метрополити, чого ніколи ¹⁰⁸ перед тим не
бывало ³. Которого посланного святійшій патріарха Мефтодій не
хотіл прийняти без відомости цесарской, и так аж мусіл ехати до
Солуня ку цесарові, от которого привізл писмо, также и от визира ⁴
до святійшого патріархи, же позволено прийняти. И так прийня и
соборне позволено и потвержено метрополію Іосифу Тукалскому.
А жеби ніхто иншій не отзивался метрополитом и архиепископом
киевским, тот же посланній протопопа браславскій ¹⁰⁹ вивезл собор-
ную клятву от святійшого патріархи на задніпрянского ⁵ гетмана
Демяна Многогрішного, которій в пиху вознесшися ⁶, легце ¹¹⁰ собі
тое поважил, еще ся срожачи ⁷, але зараз оного Господь Бог скарал,
же спадши з ганку, шию был зломал, же час немалій не могл гово-
рити, що, пришовши до здоровья, не хотіл ся упам'ятати, що напотом
оному нагородилось зле. Бо того року Задніпря зоставало у по-
кою ¹¹¹, а Запоржже, маючи собі кошовим Ханенка, послов своїх
часто посилали до короля полского на тот час зостаючого Міхала
з Вишневецких, и на Запорожже послове королевскіє по Задніпрю
ходили; бо юж Дорошенко гетман-цале держал с турчином. Любо
то и комиссію зложили были в Острозі, на которую козаки с Па-
волочи не хотіли ехати, неподобних річчей на комиссарах полских
вимагаючи, а завлаща сенаторов у заставі жеби дано до Чигирина,
которая комиссія нінащо ⁸ зишлася ⁹.

¹ У сп. Козельського: «непущени», у вид. Бодянського: «непущони».

² Там же: «отзывался», у сп. Козельського: «Вініцькій».

³ У вид. Бодянського: «бувало».

⁴ У сп. Козельського і в вид. Бодяньського: «цесаря».

⁵ У вид. Бодяньського: «задніпрського».

⁶ У сщ. Козельського і в вид. Бодяньського: «поднесшися».

⁷ Там же: «грозячи».

⁸ Там же: «комісія ни нащо».

⁹ У сп. Судієнка: «зійшлася».

POKY 1671

[illegible]

¹ У вид: Бодянського: додано «того року».

² У вид. Бодянського і в сп. Козельського: «Шумянський».

3 У сп. Козельського: «якого».

⁴ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «людям»

б Там же: «стали».

7 Там же: «стали».

7 Там же: «вийшли ку Л

8 Там же: «Браславлям».

9 Там же: «самом Дорошенку».

11 У сп. Судієнка: «склонилося».

12 У вид. Бодянського: «Калник».

13 Там же: немає «бунчук».

* Починається тре́тя рука.

* Починається третя рука.

POKY 1672

¹⁸ У вид. Бодянського і сп. Козельського: немає «Мокрієвичом».

14 У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «божественний».

цекгавзу¹¹⁷ запалились¹, где много замку викидало. И так Камянец здали августа 18², где и сам турчин, маючи там уехати, приказал, аби умерлих з склепов вибрано и за місто вивезено³, що зараз учинено. Усіх умерлих так з склепов, яко из гробов викопивано⁴ и за місто вожено⁵, а образи божіє⁶, беручи з костелов и церквей, по улицах мощено, по болотах, по которых турчин вехал в Камянец и его подданный незбожний Дорошенко гетман. Не заболіло его сердце такого безчестія образов божіих задля своего нещасливого дочасного гетманства. И того часу мечети с костелов и церквей починено, з фари самому цареві турецькому. И так староста Потоцкій з Лянскоронским отдали Камянец турчинові, трактуючи, жеби оним волно виїти так шляхті, яко и мешаном с Камянца, на що турчин позволил и усіх волно випустил⁷. Где зараз жадного звона⁸ не осталось, усе турки поскидали и порозбивали, а инніе Дорошенко побрал, также и крест нігде не одержался — поскидано⁹.

Того ж літа везир и хан и Дорошенко з войсками великими ходили под Лвов, а куда⁹ ишли, пустошили, а где оним здавалися городи, то залоги ставили, тилко ж татаре кривду¹⁰ чинили, а подступивши под Лвов¹¹, налігали оному барзо зо всіх сторон, але оногo достати не могли. Однак¹² же лвовяне, трактати¹³ учинивши, дали плату немалую турчинові, але не поддавалися. Отколя повернули войска назад под Камянец, а татаре загонами ходили на Подгоре. Войска зась тіе, зостаючіе в Ладижині, з каштеляном подляским¹⁴ и гетманом Ханенком, зоставивши коменданта в Ладижині, потягнули в Полщу до короля, почувши о приході турчиновом под Камянец. Знову зась комендантове, зостаючіе по замках: Браславском, Ладижинском, Могилевском, Барском, узявши відомость о том певную¹⁵, же юже Камянец Подолскій узято, постановивши¹⁶ трактати с козаками Дорошенковими, уступили з своїми войсками пішими и гарматами з городов, отдавши городи вцілости козаком Дорошенковим.

Того ж літа задніпряне за позволеніем его царского величества учинили раду у Козацкой Дуброві и там наставили гетманом Івана

¹ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка і Козельського: «запалили».

² У вид. Бодяньського: немає «августа 18».

³ Там же і в сп. Козельського: «вожено».

⁴ У вид. Бодяньського: «викопувано», у сп. Козельського: «викоповано».

⁵ Починається рука Петра Іскрицького.

⁶ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «божії».

⁷ Там же: «пустил».

⁸ Там же: «дзвона».

⁹ У сп. Козельського: «крести поскидано».

¹⁰ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «куды».

¹¹ У сп. Козельського: «шкоду».

¹² У вид. Бодяньського: «и Лвов».

¹³ У сп. Козельського і в вид. Бодяньського: «Еднак».

¹⁴ У сп. Козельського: «трахти».

¹⁵ У вид. Бодяньського: «зостаючіе з паном подляским».

¹⁶ У сп. Козельського: «пилную».

¹⁷ У вид. Бодяньського: «поставили».

Самуйловича¹, поповича с Красного, у пост святых апостол Петра и Павла, при боярах от его царского величества зсланих² и при князю Ромодановскому¹¹⁸, и там знову присягали и статі потверждали³, там же и усю старшину козацкую настановляли.

Цар турецкій, дочекавши осени, осадил Камянец⁴ войсками немалыми, и учинивши трактати⁵ дочасніе с королем, же міли усею Подолля уступити турчинові и дати дань, уступил турчин у свою землю; также в Межибожу и в Бару турки стали и по инних містах. А Дорошенко повернул ку Чигирину, которому знову Умань поклонилася, а козаки запорожці поїшли в Полщу до своего гетмана Ханенка, а наказного Ханенкового узял Дорошенко и стратил у Чигирині. Білоцерковскій комендант, не слухаючи тоей постанови с турчином, не уступил замку Білоцерковского з своїми жолнірами, ані турчина в город не принял. В Камянцю зостало християн русі, а ормян⁶, которіе собі упростили: русь три церкви, а ормяне одну церков, и то с трудностю великою іх набоженство управується⁷.

РОКУ 1673

Зараз навесну наступили знову у Волоскую землю войска турецкіе пашей сім и стали под Хотіням, при которых и господар волоскій и господар молтянскій з войсками своїми, готуючися ити на Полщу, и паша един потужній стал на Цоцорі, Каплан Герей⁸. И войска коронніе и литовскіе скупившись, маючи з собою люду затыгового⁹, за розказаням королевским рушили зпод Лвова просто ку Хотіню, и гетмани сами, а король¹⁰ зостал в Льові, бо оногo отруено и там померл. А войска пошли з гетманами, над которыми старшим быя гетман коронній Іван Собескій¹¹, и притягнувши просто на обоз турецкій, міли¹² з ними потребу. И господарі волоскій и молтянскій з своїми войсками, у которых сили невеликіе были, отступили от турчина и прихилилися до войска коронного¹¹⁹. И так другого дня жолніре¹³ просто поїшли на обоз турецкій, любо в окопі стояли турки, и тое войско турецкое розбили, которих меновали тисячей сорок, з которых ледво увойшло тысяч на

¹ У сп. Козельського і Судієнка і в вид. Бодяньського: як правило, «Самуйловича». В інших списках: «Самуйловича».

² У вид. Бодяньського: «зсланих».

³ Там же: «подтвердили», у сп. Судієнка: «подтвердили».

⁴ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «Камянец Подолскій».

⁵ У сп. Козельського: переважно «трахти».

⁶ У сп. Козельського і в вид. Бодяньського: «русь, а ормяне».

⁷ Там же: «отправується».

⁸ Там же і в сп. Судієнка: немає «Герей».

⁹ У сп. Козельського: «затыголого».

¹⁰ Там же: немає «за розказаням... а король».

¹¹ Там же: «Ян Собескій».

¹² Там же: «мали».

¹³ У сп. Судієнка: «жолнірство».

десять через Дністр до Кам'янця, и то голо, — така оним поряжка ¹ была, бо сами турки без татар били. И замок Хотінський узяли, где великіє скарби турецкіє узяли гетманове, и тое збивши, поїшли на того пашу на Цоцору, але тот паша, не ожидаючи ², уступил за Дунай.

Тоей зими стали ³ жолнірове на зиму в Волоской землі розно по становисках, и хоружій коронній Адам Синявський стал у Ясах ⁴, а замки Хотінський, Сочавський и инніе поосажовали піхотою німецькою. Але тое немного тривало, бо турчин, видячи тую своїх поряжку ⁵, послал в Крим до хана, аби зараз висилал орду у Волоскую землю виганяти жолніров, а на каждого татарина по два червоних плати дал. И так зараз зимою солтан з сином ханским з ордами притягнули у Білогородщину, до которых знову ⁶ панове волоскії пристали, отступивши ляхов. И пришовши у Волоскую землю до Яс, города столечного, вигнали жолніров, же мусіли уступати з Волоской землі, тилко в Сочавском замку и Хотінском ¹²⁰ зостала піхота.

Тоей же зими ⁷ много жолнірства з голоду померло.

В том же року навесні в Білагороді гром розбил замок, же аж в море летіло каміння, которого турки заробити не могли, бо татар усіх вигнано з Білогородщини у Крим, як повернувся ⁸ цар турецкій спод Кам'янця зимою, а которых вигнано, тіе в ⁹ полях коло Богу померзли, бо не переправили рік, и много їх потонуло, и задля того того літа не ходили татаре у Волоскую землю турком на помоч. И Сірко много того літа шкоди починил с колмиками в Криму и в Білогородщині попустошил. И тіе недобойки ¹⁰ турецкіє с Кам'янця уходили на Могилев, Стіну и Рашков до Тягині, бо того часу козаки з Дорошенком при турчину зоставали. Волоская земля того часу в великом утрапленню была, же мусіли усі з своєї землі утікати, и много коло Богу в тих городах ¹¹ значних ¹² волох тулялось, бо великую кривду терпіли от татар, которіє зимовали, вигнавши ляхов и господара Петреця ¹³. А настал Думитрашко господарем ¹⁴, що з ордою прішов, которій и сам у татар за неволника был, бо що хотіли, тое робили, и брали по самий Дунай, поколя жолніре полскіє ¹⁵ засягли были.

¹ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «ім поразка».

² У вид. Бодяньського: «дожидючи».

³ У сп. Судієнка: «тоей же зимі стояли».

⁴ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «а пан Синявський, коронний хоружий, стал у Ясах».

⁵ Там же: «тую поразку».

⁶ У сп. Судієнка: немає «знову».

⁷ Там же: «В том же року».

⁸ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «повернул».

⁹ Там же: «зимою оних вигнано, которіє в».

¹⁰ У сп. Козельського: «недобойки».

¹¹ У вид. Бодяньського: немає «в тих городах».

¹² Там же: «знатных».

¹³ Там же: «Петриця».

¹⁴ Там же: «Димитрашенко господарь».

¹⁵ Там же і в сп. Козельського: немає «полскіє».

Зараз по Рождестві Христовом по указу его царского величества, зобравши войско боярин князь Григорій Григорієвич Ромодановський и околничій Петр Дмитриевич Шкуратов, воеводи білогородськіє, великіє сили московськіє и излучившися з гетманом Іваном Самуйловичом, з войсками козацкими задніпрянскими ¹, и потягнули на Крилов под Чигирин ¹²¹. Инемного стоявши под Чигирином ² и попустошивши містечки около Дніпра, подтягнули под Черкаси и оных доставали; где черкасці, собою звонтпивши, здалися князю и гетманові; котрым ³ зоставивши часть войска залогу, потягнули войском до Канева, где и каневці, собою стривоживши, потягнули князеві и гетманові и до города [впустили ⁴]. Ис Капконилися князеві и гетманові послали войска до Богуслава, бо у Корсуні и нева князь и гетман послали войска до Дорошенково. А Дорошенко послал до Волоской землі до солтанов, просячи, жеби шоколвек татар оному послал задля постраху. Аже за частою прозбою Дорошенковою солтан послал часть орди на Рашков, которіє почали у Рашкові своєволити, жони брати. И так міщане, обурившися, оних з міста ⁵ вигнали, а заледво знову перепросили, а еднаючи, утратили тиеячей шесть грошей. И тая орда притягла ⁶ до Лисянки к брату Дорошенковому Григору, которій з оними татарами ⁷ и с козаками ходил под Богуславе против войска московского, але заледво з оними увойшов в Лисянку ⁸, — добре оних гнано ¹²². И лисянці, не терпячи татарской своеволі, обурившися, татар побили, а старшина татарская у господі боронилась, аж приехавши от задніпрянского войска асаул оних побрал — ему здалися, а Дорошенкового брата знайшли на передмістю криючогоса и узяли в неволю на Москву ⁹. А другій брат Дорошенков Андрей з нікотою старшиною утеком поїшов с Корсуня и с компанією Дорошенковою. И так усі полки схилилися его царскому величеству и гетманові задніпрянскому Івану Самуйловичу, опроч самого Чигирина и Паволочи. И побравши писма от гетмана Самойловича, полковники по городах розехалися з войсками ¹⁰.

В тот час и гетман Ханенко по смерти короля Міхала з Вишневецких ¹¹, варуючися панов, уступил на Задніпря и в том же войску зоставал при князю з своїм войском, которое при немю зоставало,

¹ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «задніпрскими».

² У вид. Бодяньського: немає «И немного стоявши под Чигирином».

³ В усіх інших списках: «в которых».

⁴ У сп. Іскрицького і Судієнка: помиляково «вступили». У тексті це слово наведено за іншими списками.

⁵ У вид. Бодяньського, в сп. Козельського і Судієнка: «із міста».

⁶ У сп. Судієнка: «потягнула».

⁷ У вид. Бодяньського: «татары», у сп. Козельського: «оною ордою».

⁸ Там же: немає «Лисянку».

⁹ У вид. Бодяньського: «у Москву».

¹⁰ Там же: «войском».

¹¹ У сп. Козельського і в вид. Бодяньського: немає «з Вишневецких».

так запороских козаков, яко теж и тих, що з городов до него приставало немало. А Дорошенко тим усе вводил, же мїл поклонитися его царському величеству и положити гетманство у радї, тїлько жеби рада была у Переясловлі, на що князь із гетманом Самуйловичом позволивши. И зараз тоєй же зими в пост великій зібрав усіх полковників и козаков чолнїйших на ряду ¹ в Переясловле, и Ханенко здал гетманство, и по ² Дорошенка посилали, але Дорошенко не поїхал, жалуючи утратити ³ гетманства.

И так совершенно з обох сторін Дніпра потвердили гетманство Івану Самуйловичу на той радї в Переясловлі, аж по самий Дністр. Тїлько над Дністром Гоголь, не хочаючи полковництва утратити, держался при руці Дорошенкової, и до турчина чрез него поселство отпраовалося. А же зима великая барзо была, войска его царского величества и козацкіє мусїли по городах розейтися, а Дорошенко, манячи, до літа просил, жеби рада отложена была, а тут старался о посилки собі. И зараз по Воскресенїї Христовом, навесні, вишло солтанов три на посилок Дорошенкові в поля. Аже почали докучати под городи: Лисянку, Олховець и инніє, противко которих ординованїй Думитрашко, полковник переясловскїй, з войсками московским и козацким, и напавши на них за Тайшликом ⁴, онїх значне ⁵ громил, бо чотири милї гонили ⁶, рубаючи татар, и многих поймали ¹²³.

Боярин зась князь Ромодановскїй и гетман Іван Самойлович, переправивши Дніпр у Черкасіх, з войсками под Чигирин потягнули ⁷ и облегли сюю сторону от Черкас, а тамтая сторона за Тясминовим оним поволна была, которою волнїй проезд посланці Дорошенкові мїли в Крим и до Царигорода. И так горячою прозбою своєю Дорошенко двигнул знову самого турчина с потугами великими, до которого и хан притягнул ⁸ у Волоскую землю. И так великими своїми поганскими силами рушил ку Дністру и застал усі городи полни людей, сподїваючихся посилок от его царского величества и от гетмана Самойловича ⁹, будучих ¹⁰ ubezpieченими писмами, же посилки великіє идут. И так притягнувши, турчин Косницю достал, и усіх людей вистинано, а напотом місто Цїну ¹¹ достали и вистинали, оттуля зась місто Куничное ¹², в котором килка городов ¹³ зїйшлося было, и там много турков побито, але поганин не отступил — аж приступом узяли и усіх вистинали. А оттуля под Ладжину потягнул

¹ В усіх інших списках: «раду».

² Там же: «до».

³ У вид. Бодяньского: «утраты».

⁴ В усіх інших списках: «Ташликом».

⁵ У вид. Бодяньского: «знатне».

⁶ Там же: «четыре милї гонив».

⁷ Там же і в сп. Козельського: «подтягли».

⁸ У вид. Бодяньского: «приволокнул».

⁹ У сп. Козельського і в вид. Бодяньского: «Іоана (Івана) Самойловича».

¹⁰ Там же: «будучий».

¹¹ Там же: «Стїну».

¹² Там же: «Куничное».

¹³ Там же: «городков».

и до Ладжины штурмовали, бо там козаков немало было задніпрянских з Мурашкою полковником; аже мїщане звонтили, почали просити милосердія и издаватися, але поганин показал недоброе милосердіє: бо першей старшину вибрал, а напотом и усіх в неволю побрано. И там стоячи, сам цар послал под Умань и доставали Уманя, що юже уманці, видячи немалую налогу и хочачи получитьи милосердія, послушавши Дорошенка и его посланцов, — полковник з старшиною и чолнїйшими козаками поїхал кланятися турчинові, и там усіх тих козаков в неволю узято. И зосталася Умань без старшини и боронилися час немалїй, а именно ¹ цілій тиждень потужили, не. А турки шанці от Грекового ліса под замок болшіє, як возможно, против цілого замку з поля из валом равнїє позвели и бойниці против бойниць висипали, так що з гармат турецких в гармати уманскїє стріляно. И так уманцов подкопами взято, бо значную часть замку з лївой сторони, с приезде, мїни вирвали аж до самого фундаменту. И хочай тую діру возами, гноїом и землею понасипавши, заставили были и велми боронилися, — еднак против турецкой си́ли нічого не вскуралї, толко ж так ся против них ставали, же не тїлько на парканах, але юже по улицях з дворов билїся так, же кров текла ріками, аж усі полегли, а инних по ліохах, соломи понаволїкавши ², турки подушили, а инних, не щадя малого и великого, у Раковской брами, где були остатне в місті сперлися, усіх вистинали, и конми по трупах ездячи, кого и мало живого сискали, без всякой лїтости мертвили ³, що так розумїти, же много мучеников того часу стало. И так Умань, преславнїй город українскїй пограничнїй, с церквами божіими и с християнским народом, дощенту спалили и спустошили, и гармати, которїє были спіжовїє, з собою побрали, а которїє желязники, тіє порохами надто понабивавши и порозривавши, спод Уманя со всім войском отступили ⁴. Хан зась от турчина послан на оборону Чигирина, о чом увїдомившися, князь и гетман Самуйлович отступили от Чигирина, запаливши такнїще, и увойшли вцілости до Черкас. И там, под Черкасами, Дорошенко з ханом притягнули на войска задніпрянскїє ⁵, которим жеадной шкоди не учинили ⁶. И так усе войско, которое першей пе-

¹ У сп. Козельського і в вид. Бодяньского: пропущено 9 рядків, починаючи від слів «а именно цілій тиждень...» і кінчаючи словами «против них ставали». Нижче двома рядками пропущено 4 рядки: «а инних по ліохах» до «лїтости мертвили».

² У сп. Судїєнка: «понаволїковавши».

³ Там же: «милости».

⁴ Це оповідання передано у вид. Бодяньского стисло, з великими пропусками, більшу частину його наведено в примітках. Саме так воно вміщено в сп. Треякова, яким, напевно, користувався Бодяньскїй, публікуючи літописне оповідання за 1674 р. Познайомившись із списком Юзефовича, де це оповідання наводиться у своїй більшій редакції, Бодяньскїй занїс його до приміток (стор. III, IV). Величко про ці подїї написав велике оповідання.

⁵ У вид. Бодяньского: «задніпровскїє», у сп. Судїєнка: «войско задніпрянское», у сп. Козельського: «войска запорожские».

⁶ У вид. Бодяньского і в сп. Козельського: «учинилося».

реправовалося килка недель, то одного дня и ночи усе ¹ Дніпр пере-правили,— и жители черкаськіе, бо Черкаси запалити князь роска-зал, и так усе вігоріло, нічого не зостало в Черкасах. А инніе городи поздавалися Дорошенкові, которых барзо зодрал плату, даючи та-тарам; а Лисянка уся уступила за Дніпр и испалена.

Того ж часу, узявши Умань ², турчин уступил у свою землю, зоставивши орду при Дорошенкові, котрій много утратил старшини, котріє ³ поздавалися были его царському величеству. И тое, що турки не добрали, где що в схованнях было, то тое от него послання отбирали и до него отсилали, а он тим платил той своевольной ⁴ піхоті, которая при нему держалася. Также зостаючая піхота от него в Паволочи великіе розбої по гостинцях чинила и многих значних киян ⁵ позабивала купцов.

Тоей же осени по отході турецком у свою землю зараз наступил на Забоже король полскій Ян Собескій, которій ново по гетманові ⁶ королем стал. И еще не коронованим будучи и хотячи успокоіти ⁷ землю и привернути ку себѣ Україну, стал з войсками у Браสลавлю сам; а инніе стали панове ѣ жолніре по городах усіх аж до Білой Церкви, при нему zostавали и гетмани: коронній князь Димитрій Збарзскій ¹²⁴ и Яблонскій полній, и с тими войсками отнял у турков Бар з Чемерисами ⁸ и Рашков, турков вибивши, и Могилев.

POKY 1675

Король, стоячи у Браславлі і Паволочи, казав докучати, і так піхота Дорошенкова здалася королеві, котрих до двора свого король узяв і барву⁹ і плату ним дал. Стоячи там король з військами, учинив голодню, а Дорошенко жадною мірою не хотів поддатися, але посилав по орду, котроя вскорі зимою до одного вийшла, не даючи йому з королем до згоди прийти. И так презимовавши король у Браславлю, пошол до Кракова на коронацію¹²⁵, і там по городах позоставали коменданти, тоєст у Браславлю, Немерові, Жорнищах, Олінцях, в Бару и в инних.

Того ж літа браславці здалися Дорошенкові і хотіли жолнірів вибити, але того не доказали ¹⁰ і мусіли уходити з Браสลavlя. И так комендант спалив Браславле і уступил до Немирова, але поstarому браславцов у Ладизжині жолніре, напавши, пожаковали, а инних

¹ У сп. Козельського: «увесь».

² У вид. Бодяньського: немає «узявши Умань», а замість цього «Умань Турчин розорил, уступив»; у сп. Козельського: немає «узявши».

У сп. Козельського: «якие».

⁴ Там же: переважно «своявольной», «свояволя», «своею волею».

У вид. Бодянського: «знатних Кієвських».

⁶ У сп. Козельського і в вид. Бодяньського: «гетманстві».

7 Там же: «ускромити»; у сп. Судієнка: «упокоїти».

8 У вид. Бодянського: «черкасами».

⁹ У сп. Судієнка: «и барму»; у вид. Бодяньського: «уборы».

¹⁰ У сп. Судієнка: «доказалися».

постинали, а напотом у Бершади. И так тая Україна стала пуста, бо остаток тих людей Побужа и торговичане зийшли¹ на За-
дніпря.

Того ж літа боярин князь Ромодановскій, скупивши войска его царского величества и скупившись з гетманом Іваном Самуйловичем, ходили ку ² Дніпру и посилали войско свое до Корсуня, которм Корсун здався. И так усіх людей с Корсуня с полковником їх спровадили на Задніпря. А ляхи, пришовши, спалили Корсун з церквами, а под Чигирин ходил поезд³, тилко ж нічого не вскуралі. Але вийшол Сірко з Запорожжа, с которм згоду узял Дорошенко и присягу виконал на подданство его царскому величеству и послал своїх послов на Москву, а напотом и санжаки отослал на Москву своїм тестем ¹³⁶. Тилко ж в том мало правди было, бо постарому послал до турчина и до хана о помоч тое літо, манячи, отзиваючися слугою его царского величества, але жалъ было гетманство положити. От которого своевольніе компанії и піхота почали рватися на Задніпря уходити, и для того почал з запорожцами мешкати в приязни и живность, горілки, тютюн, гроши ⁴ оним слати, сподіваючися, же его гетманом утвєрдят, а до того, же юже ні от кого не бачил приязни: ані от ляхов, ані от татар а от турчина — за санжаки обавлялся, — а наибольшей з запорожцами згоду принял, сподіваючися, же оного наставлят гетманом и на Задніпрю, бо перед тим мишлял и поднимался турчинові зносити Запорожже, бо наибольшей оного не любили козаки запорозскіе, же поддался турчинові. И так застаючи Дорошенко у Чигирині, любо юже в малой купі, и под собою держачи городков мало, тилко Чигирин, Крилов, Черкаси, Медведовку, Жаботин, Мошни ¹³⁷, — постарому на Задніпрю гетманові не хотіл поклонитися и гетманство отдати, але гетманом отзивался и посилал до орди, але орда оного не послухала. Также и до турчина посилал, але и тот за свою зневагу, же отдал санжаки, розгніваній, оному помочи не дал. Тилко з самою піхотою своевольною, котрой при собі держал тисяч пултори ⁵, даючи оним плату грошевою и живность з тих городов оному послушних міли, — на усі сторони манил своею приязню и своїми приятними подбужал ⁶ так запорожцов, яко теж и в Полтавщині и инних городах українских през людей собі зичливих, жеби ся збунтовали на своего гетмана и на раду зезволили ⁷ на обрання гетмана, що юже инніе почали ся были бунтовати, але запорожци на тое не зезволились у раді.

¹ У вид. Бодянского: «зайшли».

2 Там же: «ПО».

8 Там же: немає «подезд».

4 Там же: немає «гроши».

в У сп. Козельського і в вид. Бодяньського: у вид. Бодяньського і в сп. Козельського

⁶ У сп. Судієнка: «приятелями», у... «своявольну», на обране...»

«приятними побуждал». ... і в сп. Козельського: далі «своєвольну» ...

7 У вид. Бодянського і в сп. Косов

Того ж літа паша великий Каплан Герей ⁶ з великими військами ходил в Полщу против короля ⁷ Яна Собеского и не дал ся войску коронному скупити, бо войско одно с хоружим коронним Синявським стояло под Лвовом, а король з військами литовськими и коронними стоял под Берестечком. И так любо дали были битву добре турчинові, але же хан с великими силами наспішил, трудность великую учинил войску королевському, оних облегли, где барзо много войска потратили и от коней отпали, и сами у великой тривозі оставши, мусіли згоду ¹²⁹ чинити и, не хотячи позволяти, тоест уступити усього Подоля по Коросташов ⁸ туркам и усей України зрек-

² Там же: «и искупившись».

² Там же: «и искупившись».

³ Там же і в сп. Козельського: немає «вндячи».

4 У вид. Бодянського: «начальними».

⁵ У сп. Козельського: далі «войска его царского величества, за виступлени».

...ем піхоти Дорошенкової з замку и из города, увошли в замок и в город Чигирин посполу...»

⁶ У всіх інших списках: немає «Герей».

7 У вид. Бодянського і в сп. Козельськ

⁸ У вид. Бодянського: помилково «пол коподівство».

У ВІД. БОДЯНСЬКОГО: помилково «под королівство».

тися, также и плату дати тридцять тисяч червоних і інших немало-
вимислов за гріхи наші над християни.

Того ж року генвара «30», на запустнюю неделю, померл великій государ цар Алексій Михайлович вночи, години 4, а на его місце зостал его син царем Феодор Алексієвич, и того ж часу усі бояре и стрелці присягали¹ его царському величеству на подданство и на послушество.

Того ж року и того ж дня узято монастир Соловецькій ¹³⁰ и черцови-стиннали люде ратнії его царского величества. Которого монастира доставали ² през роков шесть неотступно, а за такую вину, же не позволили ся принять новопостановленных ³ річей на соборі московском при битности двох патріархов — александрийского и антиохийского; першая річ — же «Духа истинного» ⁴ не мовити у «вирую»; другая ⁵ — жеби не мовити: «Господи Ісусе, Сине Божій, помилуй мя», але так мовити: «Господи Ісусе Христе, помилуй мя», а «Сина» оставляти, и инші річи новіе, которіе подруковано у книжці ⁶ названої «Жезл». И за ⁷ тоє тот монастир спліондровано, которій на увесь світ славній и святых чудотворних міл у собі; и за ті новіе річи многих черцов, попов и свіцкокого стану людей у земли Московской помордовано, же того не хотіли приймати ⁸, але на старом держалися, як перед тим было. И многіе виходили на Україну на мешканя и у Сівер, позоставивши набитки свої, а инних и у силку позасилано ⁹.

Того ж року якийсь Капітон секту всчал ¹³¹, же живо люде в огнь на спалення ишли.

Того ж року полковник стародубовскій Петро Рославец, которій през килканадцять літ полковником будучи; а же не захотівши бити под послушенством гетмана своего, поїшов на Москову у килкадесят коней, хотячи поддати Стародуб, жебы зоставал як городи українніє¹⁰ московскіе: Суми и Рибное. Але тая надія оного оминула, бо на тое не позволено, любу зраду оного принято, але напотом за посланцями гетманскими за сторожу оного взято и отослано з Моксви на Україну до гетмана и отдано на суд войсковой. Которій окорван у гетмана сиділ и на зезді сужен зостал усею старшиною на горло у Батурині; а протопопу ніжинского Симеона в манстир, которій з оним был на Москві и из собою¹¹ в одной раді¹³².

¹ У вид. Бодяньського: «присягли».

¹ У вид. Бодяньського: «присягли».

³ У всіх інших списках: «новопоставлених».

⁴ У вид. Бодянського: «святого», в інших списках: «істина».

⁵ У сп. Козельського і в ви...

6 Там же: «книжиці».

6 Т а м ж е: «к»
7 Т а м ж е: «а».

Т а м ж е: «а».

⁹ Далі розповідь про секту Капітона і про Петра Гесенського, Судієнка та Іскрицького.

11 Там же: немає «и из собо

11 Там же: немає «и из собою».

POKY 1677

13 Там же: «а напотом».

в Там же: «таких».

ріку, — турчин зась¹, хоча учинити замішанину на Україні, випускає Юрія Хмельницького з вязеня, і котрий был здал добровольне гетманство і зостал чернцем і архимандритом жидичинским, — знову оного наставляє² турчин от боку своего гетманом запорозским і посилав з тими пашами і з войсками под Чигирин, але еще оному вцалі не довірали. И так поневаж не достали Чигирина, меншю вину складали на Юрія Хмельницького, але тих пашей казал потратити, же уступили зпод Чигирина з соромом. И хана кримского хотіл стратити, але хан в Черкескую землю уступил, і иншого хана в Крим наслано, приказавши, жеби знову готови били на другое літо под Чигирин і под Киев. А Хмельницького на зиму постановлено³ у Волоской землі, над Дністром, в Сорочі, з его козаками, до которого козаки почали избиратися⁴ з тамтих городів подолских, і слободи на его імя закликано коло Богу на спустошених містах.

РОКУ 1678

Зимою на усеєдній орда вийшла⁵ і, ставши кошем⁶ на Росаві, заганами много шкоди починила, в повіті Переясловском людей побрали і порубали⁷.

Того ж року великіє запаси у Чигирин проважено, і город кріпили, сподіваючися приходу турецкого. И на Україні стали аренди на заплаченя войску, піхоті і конним, котріє от Дорошенка і от Гоголя попередавалися, котрим барву⁸ давали, але то з великим шемранням людей было, же юже отвикили были арендам.

Того ж року, зараз навесні, войска великіє⁹ его царского величества вийшли, над котрими старшим¹⁰ царевич Касимовскій і князь Ромодановскій. И гетман Іван Самуїлович, свої войска скупивши, рушил з Батурина мая 10, с котрим войска немаліє поїшли, бо не тилко козаков у войско¹¹ гнано, але і міщан і из сел¹² два третего виправовали¹³, і убогіше чотири пятого з оружєм і борошном, як до війни. И тіє войска потягнули поуз¹⁴ Сулою ку Дніпру, до пристани Бужинской, так козаки, як і посполство, бо

¹ У вид. Бодяньського (сп. Третьякова) і сп. Козельського: немає «зась».

² Там же: «намовляє».

³ Там же: «поставлено».

⁴ Там же: «прибиратися».

⁵ У сп. Судієнка: «війшла».

⁶ У вид. Бодяньського: немає «кошем».

⁷ У сп. Козельського і в вид. Бодяньського: «порубали і побрали інших». Розповідь про укріплення Чигирина і про встановлення оренд на Україні вміщено тільки в сп. Іскрицького, Судієнка і в російському перекладі.

⁸ У сп. Судієнка: «барму».

⁹ У сп. Козельського: «великороссийские».

¹⁰ У сп. Козельського і в вид. Бодяньського: додано «бил».

¹¹ У сп. Судієнка: «у віско».

¹² У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «селян».

¹³ У сп. Судієнка: «виправляно», у сп. Козельського: «виправляли і убогіші».

¹⁴ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «поза».

нікому не фолговано: і войтов, бурмистров, райцов і ремесников всяких, навет і мужиков¹, скрипников, дудников — усіх гнано до войска².

А як войско виходило, на тот час розослав³ архієпископ черніговскій Лазар Баранович свої універсали по усей Україні, жеби народ заховивал три дні пост⁴ в тиждню, тоєст: понеділок, середу і п'ятницю, ані їсти, ані пити. До чого стосуючися, і гетман розослав свої універсали, приказуючи срого, жеби тое люде заховали, приказавши старшим, жеби того постерігали і непослушних карали, але на тое мало дбали.

Того ж року посел великій от короля польского Сяпіга і инніє пани в килка сот людю на Москву ходили, упоминаючися Смоленского і Киевского воеводства, котрих зразу принято з честю, але подарков королевских не принято, а напотом і самих задержано і мало чести оним отдавано, аж знову до своїх городів по скарб слати мусіли на живність.

Того ж року, юля 10, войска великіє подступили турецкіє з ве- зиром Мустафою под Чигирин з тяжарами великими. А войско его царского величества з князем Ромодановским і гетманом Іваном Самуїловичем переправилися того часу через Дніпр нижей Бу- жина⁵, на поля чигиринскіє, по сей стороні ріки Тясмина коло кас, а турецкіє войска стали на другой стороні ріки Тясмина коло Чигирина, с татарского боку, і розділивши войска, пашей килка с ханом кримским і господарями волоским і мултянским перепра- вили Тясмин ріку, — сили великіє стали на сем боку ріки Тя- смина коло бору, не даючи проходу до Чигирина, а около зацкіє⁶ стали в Бужині ку перевозу, тую плавлю отнявши. Где турки, зобравши болшую силу, стали коло войска московского і козацкого неотступно коммоником, турки і татаре коло табору, котрим переміна от везира щодень ординованная приходила през килка недель⁷, покуля притяг⁸ князь Булат¹³⁷ з частю колмиків і черкес і козаков донских. И скоро тіє войска притягнули, зараз почали войска рушати просто на турецкое войско, которое отсту- пило было так коммонно, як і гарматами, з піхотою застаючими на горі при Каплан паші, в котром рушаню войск великая і вале- чная потреба была на переправі, которая ведле села Шабелник иде, где аж заночовало войско бючися, і там немало донцов побито і козаков. А на другій день, переправивши табор, под гору поїшли,

¹ У сп. Козельського і в вид. Бодяньського: точніше «музик».

² Оповідання про піст на Україні з приводу чигиринського походу вміщено тільки в сп. Іскрицького, Судієнка і в російському перекладі.

³ У сп. Судієнка: «роздал».

⁴ Там же: «в пост».

⁵ У вид. Бодяньського: «ниже Божина».

⁶ У сп. Козельського і в вид. Бодяньського: «войско московское и козацкое».

⁷ У сп. Судієнка: «дней и недель».

⁸ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «поколя притягнул».

- ¹ У сп. Козельського і в вид. Бодяньського: немає «Василия Борковского».
- ² У сп. Козельського і в сп. Судієнка: немає «придавши».
- ³ У сп. Судієнка: немає «московское».
- ⁴ Т а м ж е і в сп. Козельського: «на горі».
- ⁵ У вид. Бодяньського: «табор притягнуло».
- ⁶ У сп. Козельського і в вид. Бодяньського: немає «Самуйлович».
- ⁷ Т а м ж е: «порубали».
- ⁸ Т а м ж е: «и допановали».
- ⁹ У вид. Бодяньського: «пíхотное зась войско-козачкое».
- ¹⁰ Т а м ж е: «уступали».

бо сторожи не спроважала старшина с квартир и тих бідних погубили; а и тѣ усі заледво бы увойшли, ежели бы не пѣхота козацкая, сердюки, греблі до ночі боронили.

В понеделок рано, додня, рушило усе войско московское и козачьє ку Дніпру, где з великою трудностю аж у вовторок прийшли ку Дніпру¹ и окопалися; але в том отході трудность великая от турков была. А в середу везир з Юрем² Хмельницьким з всіми войсками и гарматами притягли и отступили³ войска наші своїми потугами, мощно⁴ достаючи цілий⁵ тиждень, где турков много побито, а под самим везиром коней двох убито; бо не тилко з оружя, але рукопаш билися, так барзо налігали на лабор были, же хотіли турки узяти, але за помістю божією на собі понесли. И так видячи турки, же їх много пропало, другой неделі уступили от войска нашого ку Чигирину и там през три дні тяжири переправляли и Чигирин до остатку зруйновали и гармати забрали и пойшли у свою землю. А наші войска переправилися через Дніпр без жадной юже налоги.

Зараз того ж часу, отступивши от нашего войска, часть войска турецкого и татар, пошовши з Яненком под Канев, и Канев достали и вирубали людей, и Канев спалили, и монастырь, где у церкви мурованой много люду подушили огнем турки, а остаток через присягу здалися Хмельницкому, а городи: Черкаси, Мошна, Корсун, Жабоздалися Хмельницкому, а городи Хмельницкого в власти турецкой. И того тин zostали в послушенстві Хмельницкого в власти турецкой. И того часу жолніре уступили с Калника, Немерова, Лінец и з Жоржниц и тоє zostало в владзи ⁶ Хмельницкого, которій ся писал так: «Григорій ⁷ Гедеон Венжик Хмельницький, з божой ласки ксіонже рускій и гетман запорозскій» ⁸. И Хмельницький стал сам в Немерові з войском своїм, а Яненко у Корсуні, при которых и татаре стали и свої залогі по тих містах покляли.

Того ж року посел великий от короля его милости полского Са-
муга^о з Литви и Комар, а с Корони князь Четвертенский на Мо-
скву до его царского величества ходили и о примиря трактовали
и учинили згоду, на которой его царское величество присягал.

POKY 1679

Зараз на початку того року орди немаліе з Яненком війшли о Богоявленії под Козелец и там великую шкоду у людей¹⁰ учинили

- 1 У сп. Козельського: «у вовторник прийшли до Дніпра».
- 2 Там же: немає «Юрем».
- 3 У вид. Бодяньського: «обступили», у сп. Козельського: «отступали».
- 4 У вид. Бодяньського: «мочне».
- 5 У вид. Бодяньського: «цали», у сп. Козельського: «цале».
- 6 У сп. Козельського: «во владінїй», у сп. Судієнка: «во власті».
- 7 Правильно: «Георгій».
- 8 У сп. Козельського і Третякова (вид. Бодяньського): «котори ся писал князем руским (руським, тобто — українським. — Я. Д.) и гетманом запорожським».
- 9 У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «пан Сапіга» і «пан Комар».
- 10 Там же: «людях».

был боярин Голіцин, под которого послушенством zostавал и князь Ромодановскій. И там стоячи, ожидали на відомости, ежели турки міли бити под Києвом¹, жеби противко оних тягнути. А войска козацкіе в домах zostавали, тилко полк Стародубовскій війшов ку Десні, а гетман з старшиною до боярина под Путивля² ходили, совітуючи собі о ділах военных. И в том року войска в Киев не ходили московскіе и козацкіе, бо жадних войск неприятельских не било. А як літо, так и осень сухая была, же болота повигорівали, и води в них не было.

Того ж літа Лохвиця, Золотоноша и инних міст немало вигоріло. А на Запорожю кошовій Іван Сірко, ватаг силній, помер.

Того ж року турки коммиссію, албо границу розездили, але не учинили слушного постановлення о границі, которую до сейму ляхи отложили, на чом спор стал. Тоей же осени турки, не чекаючи сейму лядского, учинили границу по Стрипу³ ріку, але и за рікою Стріпою, которая граничит, місто Чортов и Терембовля и инніе под себе подвернули⁴, и копци, слупи мідяніе поставили.

На концу того року на Рождество лядское, 15 декабра, на небі уночі комета великая явилась, тоест от захода слонца з малою звізди столп страшне великій, ясній, которій до полнеба досягал, а в той ясности през⁵ три ночи тривал, а напотом на многіе ночи по заході слонца являлся, тилко не так юже світел стоял.

Тоей зими около Киева и под Остр татаре часто докучали и людей в полон брали.

Того ж року в Німцех якієсь пророки два явились, которіе до покути людей наминали и о Римі, же маєт запастися як Содома, и о инних річах⁶.

РОКУ 1681

О Воскресенії Христовом⁷ посел его царского величества, прозиваемій Тяпкин, повернул от турецкого монарха⁸, с которым и татарскій посел в килкадесять коней ишов до его царского величества, бо турецкій монарха злецил ханові кримскому зачинати згоду чинити⁹ з его царским величеством. О которой так трактовавши

¹ У сп. Судієнка: «подійти міли под Київ».

² Там же: «Путивель».

³ Там же: «Стрипму».

⁴ Там же: «повернули».

⁵ Там же: «через».

⁶ Ці короткі повідомлення про двох німецьких пророків під 1683 р. вміщено також у сп. Судієнка, сп. Третякова, у вид. Бодяньського. Очевидно, під цим роком оповідання про двох пророків мало бути вміщене і в сп. Козельського, бо тут залишено місце.

Велике оповідання про цих двох пророків написав Самійло Величко.

⁷ У сп. Козельського і Третякова (вид. Бодяньського): немає «о Воскресенії Христовом».

⁸ У сп. Козельського і в вид. Бодяньського: «монархи».

⁹ Там же: немає «чинити».

з оним Тяпкиним у Криму и постановивши, якую дань маєт давати его царское величество турчинові през руки ханскіе¹⁰, и на том поприсягши в Криму, и до его царского величества поехали о подтвержденія¹ тоєй згоди².

Того ж року его царское величество монастир Свинскій под Брянском привернул до монастира Печерского киевского, и черци киевскіе заехали; а прошлого року монастир Трубецкій³ тому ж монастиреві Печерскому отдано, спровадивши оттоль чернцов московских.

Того ж року юня 21 гром запалив церков великую у Стародубі Рождества Пречистої Богородици и уся згоріла.

Того ж року августа 9, перед світом, земля тряслася с понеділка на ввторок.

РОКУ 1682

Місяця мая⁴ государ цар московскій и всяя Росії Феодор⁵ Алексієвич помер с жалем усього християнства в молодих літах, которій великую любов до нашого народу міл, бо и набоженства на Москві нашим напівом по церквах и по монастирах отпраовати приказал, на одєжу московскую отмінено, але понашому носити позволил. А на его місце обрано царем брата его молодшого Петра Алексієвича у молодих літах у девяти; наступил на панство⁶ місяця мая 6 дня, которому бояре присягли, и стрелци московскіе не хотіли присягати задля того, же старшій брат zostавал у літ осминадцати⁷, царевич Іоан Алексієвич з першої жони, и того стрелци хотіли царем⁸. Що видячи покровніе царици Наталії, матки цара Петра, почали старатися, жеби як уморити⁹ старшого царевича Іоанна, и до того прийшло было, же почали били думати¹⁰ брати царици Наталії рожджонії, которих прозивано Нарішкини. Що постерегли¹¹ молодая царица небожчика цара Феодора и царевни, на стрелцов крикнули, що стрелци, припавши, оборонили и тих Нарішкиних, дядков царских,

¹ У вид. Бодяньського: «потверженіе», у сп. Козельського: «потверждене».

² Даліші оповідання за цей рік — про Свинскій і Трубецкій монастирі, про пожежу в церкві м. Стародуба, про землетрус — зустрічаються лише в сп. Іскрицького та Судієнка.

³ Правильна назва монастиря «Трубчевскій Чолнскій».

⁴ У сп. Судієнка: «В місяці маї».

⁵ У вид. Бодяньського: «Федор». За вимовою XVII — XVIII ст. — «Теодор».

⁶ У сп. Козельського і Третякова (вид. Бодяньського): немає «девяти наступил на панство».

⁷ Там же: «семнадцати літ».

⁸ У сп. Судієнка далі таке: «за якіє їх стрелцов бунти їх и протчіх вишпрописанного царя Федора Алексієвича приличных смерти, по многих допросах и распросах трачено». Після цього мовиться про Дуку: «Того ж року господарь во- лоскій» і т. д. Отже, оповідання про події в Москві 1682 р. вміщено лише у вид. Бодяньського (за сп. Третякова) і в сп. Іскрицького та Козельського.

⁹ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «матки царя Петра Алексієвича, старатися, жеби як уморити».

¹⁰ У всіх інших списках: «душити».

¹¹ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «постерегши».

побили, а инних давали на спитку — хто причиною был смерти небожчика цара Феодора. Чого допитались, же оному дано трутизну за поводом мачехи его, царици Наталії, которая о здоровья ¹ їх старалася, намовивши доктора царского, перехриста, а то для того, жеби син оной царевич Петр наймолодший осіл царство. Которую то царицу насилу сам цар молодій Петр, яко матку свою, отпросил у стрелцов, же ² не стратили, а народ ³ оной увесь вигубили срогко, на штуки рубаючи, а отца царичина ⁴ там же, отпросивши, у чернѣи ⁵ постригли и в монастыр Соловецкій отослали. И так великіе бунти повстали на Москві от стрелцов на сенаторов всѣх ⁶, обравши царем Іоанна Алексѣевича того ж часу, жеби оба царями были: Іоан, яко старшій, и Петр яко молодшій; и так два цари на Москві стало, и обоім присягали на послушенство. И так стрилци, вивѣдуючи, хто незичливым был цару Іоанну, то тих брали и тиранско ⁷ забивали, з ганков ⁸ от палацов царских кидали на дол ⁹; а тут на копії брали, и на площади на штуки рубаючи и на копії винесши и ¹⁰ псом кидаючи. С которых найзначнѣйших ¹¹ персон сенаторов з пѣтдесят помордовано, и царевича Касимовского чвертовано, Долгорукого князя ¹² з сином, князя Ромодановского с сином, которіе вожами славными были у войсках московских и инних многих. Также стрелци подавали чобобитную на своїх полковников, голов, сотников, же їх работами обтяжают, плату їм належитую ¹³ собі берут. По которой чобобитной многих полковников, голов, сотников московских стрелці своих помордовали, позабивали, а з добр їх, що было задержано, плати, нагорода стрелцом была. И не тилко тих голов, полковников ¹⁴, що на Москві зоставали, так сродзе ¹⁵ мордовано, але и которіе и в городах украинских были ¹⁶ в Києві, в Чернігові и инних, то по челобитной стрелецкой зискивано и мордовано, на Москву привезши, и сродзе трачено, задаваючи муки великіе ¹⁷, также и тих многих, що боярами и думными дяками над приказами зоставали

и бунти противко усіх сенаторов и против їх царских величеств [чинили]¹; поневаж оним зразу допущено своеволі, где юже жадного полковника, ані сотника з старших не міли над собою; бо котрих не вигубили, то поутікали до боку їх царских величеств. Где уся Москва у великой тривозі от оних била и як на яких неприятелей чужостороних, усей землі войска купилися до царского боку и промисл о оной своеволі чинили. Же видячи стрелци, же своего предводителя, тоест князя Хованского утратили, мусіли ся упокорити їх царским величеством, — вислали с промежку себе сот дві стрелцов, просячи о милосердіе, сами плахи и сокіри на себе принесли. Которих до ласки своей царской їх царское величество приняла, и пославши, у оних усю казну военную отобрали и город, и їх без оружя учинили. И так їх царское величество по многом времени уехали в Москву місяця..., где уехавши², не без карности было предводителем тих бунтов: одних на горлі, а инних силкою карано, а остатку не позволено при оружю zostавати, опроч тих, котріє на варті zostавали. А бояре и слуги боярские неотступно з оружем ходили, осторожными будучи от тих бунтов, и оних стрелцов при назиранию по городах розослано так в українніе³, як в московские. И так тіє бунти ускромились великіє на Москві.

РОКУ 1683 *

Сталося розерване⁴ згоди королю полскому з турчином — зараз по отправленю сейму войска полские казано збирати. А турчин, подобно, того не знаючи, скупивши сили великіє, поїшов на цесаря християнского и, переправивши Дунай, опановал усю землю Венгерскую, которая оному поддалася наперед доброволне. А то взглядом того, же за подущенієм езуітов хотіл їх от віри лютерской отвернути, чого они не хотячи терпіти нарушеня своей віри, турчину поддалися. И так вейзир з войсками своїми подступил под город столечній цесарский Відно, где цесар давши бой и не могучи видолати силам великим турецким, в городі Видні замкнулся⁵, и там город приказавши своїм гетманом, уступил в вишіє панства задля скупленя войска. Где през ціле літо у великом облеженю zostавал, котріє облеженці просили короля полского Яна Собеского о поратования, котрій стоял на граници своей за Краковом, котрій, видячи так великую налогу от бісурман християном, якнайскорій войска збирал так кварцяніє, як и посполитое рушеня, и затягаючи по усей землі своей и по Україні — зараз плату давано. И так барзо великіє войска скупил, и Бога узявши на помощь, поїшов против войск турецких. О чом довідавшись, турчин Відно казал мощно до-

¹ У сп. Іскрицького: цього слова немає, його взято із сп. Судієнка.

² У сп. Судієнка: «отъехавши».

³ Там же: «українские».

⁴ У вид. Бодяньского: «розорванне».

⁵ У сп. Козельського немає опису подій за 1683 — 1686 рр.

ставати, а сам з войсками иними против короля полского поїшов, легце собі тіє войска важачи. Але оного фортуна омилила: бо що учинил был засадку войск своїх піхоти тисячей четиридесять, усе тое знесено от короля полского, аж и сам везир не видержал з своїми войсками, але за помощю божією и тіє розбити стали, же у малой купі мусіл¹ утікати, оставивши армати, намети — усе, що при собі міли. А и тіє войска, що города Видня доставали, побити, ледво що утекло: незліччоне множество бісурман² пропало. Где и сам король, в городі Видні побувавши и искупившись з инними ксіонженти християнскими, з войсками великими поїшли наздогон за везиром, не даючи оному отпочинку. Которая потреба была сеп-теврія 13 по рускому календару³. И знову у Дуная, у мостов, міли потребу и там турков збили, котріє великим гуртом на мост поїшли, с котрими и мости на Дунаї обломилися, где знову много погинуло от меча и потонуло, котріє жолнірове, мости направивши, за турками поїшли, где по килка крот турков громили. Усіх потреб по чотири крот⁴ валечних было, и на всіх потребах турки шванковали⁵, и городов много турецких попустошили и куды хотіли войска полские [ходили и⁶] попустошили у килканадцять миль от Цариграда. И в тих потребах пашей много погинуло и живих жолніре побрали, котріє у Львові в вязенню zostавали, и господар волоскій Дука.

Того ж року у Полській землі восени, по Святом Семионі⁷, около Ярославля, знову овоц и ягоди в полях породилися, котрих, власне, як серед літа, обфитость великая била.

РОКУ 1684

На початку року⁸ в Немерові, зобравшись люд посполитий, козаками менуючися, бо межі ними и козаки били, а над ними старший от короля данний Куницкий, котрий⁹ гетманом меновалься, и починивши усіх городов столечних полковников, назвавши, у котрих полковники zostают, и с тим войском⁹ поїшов на Рашков у Волоскую землю албо у Білогородский повіт ку Тегині. И там посад спалил, тилко замок zostал, инніє волости попустошил, и много би шкоди починил, але орда, вийшовши с ханским сином, оним не допустила, з котрими козаками войну учинила. И с той

¹ У сп. Судієнка: «мусіли».

² Там же і в вид. Бодяньского: «бусурмана».

³ Там же: просто «сентября 13 дня».

⁴ Починається третя рука.

⁵ У вид. Судієнка: «турков».

⁶ Це слово взято із сп. Судієнка і з вид. Бодяньского.

⁷ Там же: «Симеоні».

⁸ Там же: «В началі року 1684».

⁹ Там же: немає «котрий».

⁹ Там же: «во всіх городіх столечних полковников и скупивши войско».

войни Куницкий з немного козаков утік, розуміючи, же тое войско не оборонится от орди. Але козаком орда не могла [нічого]¹ учинити, — вцілости вернулися и оного Куницкого своего старшого убили¹⁴⁹ и наставили межи собою старшим Могилоу, козака з Запорожа, который з ними в Немерові зоставал, називаючися гетманом, и свою залогу коло Камянця держал и по инних городах, вигнавши турков.

Того ж року, зараз навесні, турки провадили живність до Камянця, против которых козаки з Немирова виходили, хочаки оним заборонити тоей дороги. Але ошукались, бо орда, на них напавши, сот пять вистинали и тое в Камянец впровадила, і много шкоди починила в тих волостях, которые знову в послушенстві королевском зоставали.

Того ж року знову затяги великіе в Полщи и по українх городіх: даванно гроши, сукна, абы человек, — а то противко турком, — и посполитіе рушеніе, где много тиснулося и Задніпра много утікало², любо їм того забороняли.

Того ж року велечної війни не било, бо турчин з великими потугами не виходил, тилко под Будиням коло Дунаю цесар християнський войска турецкіе погромил килка паш и из с Текелем венгерским міл потребу и в Венграх.

А король полський з войсками своїми стоял под Камянцем Подолским, маючи в обложенію, але сами болшую трудність міли от турков с Камянця и хороб великих, а найбільше от бігунки⁴, с которой много войска полского и литовского и прускуго вимерло. Восени, прийшовши хан з ордами под Камянец, войска полськіе отогнал, которіе с трудностю отходили за ордами, же оним трудність чинили.

Волоская земля того року барзо спустошена, же мало кого в ней зостало, от ляхов, козаков и татар.

Того року дорожнята великая била в Полщи и у Литві, бо не било урожаю на збожже.

Того ж року за відомом їх царских величеств гетман запорожський Іван Самойлович розказал по самий Сож ріку усі села отехати, от Гомля, аж по самое Рославле, и привернули до Стародуба, от ляхов отнявши, и свої залогі постановил полковник стародубовський.

РОКУ 1685

Хан кримський вийшов⁵ з ордами и сам стал коло Рашкова на Кучмани, и великіе шкоди починил по волости по Волиню, Подолію, загонами навесні; а солтани з ордами пойшли верх Дунаю ку турецким войском, жебы ся скупити. А Волоская земля пуста стала

¹ Це слово взято із сп. Судієнка і вид. Бодяньського

² У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «из Задніпра утеком».

³ Там же: «якого».

⁴ Там же: додано «получили».

⁵ У вид. Бодяньського: «пойшов».

от войск полских и татарских и козацких, которіе по королю зоставали.

Того ж року турецкіе войскасили великіе вийшли противко цесара християнского ку Відню, чинячи тісність велику; але цесар, скупивши войска, божією помістю тіе войска турецкіе знесл на голову и армат боліе пяти сот побрав, и в державу панства турецкого з своїми войсками за Дунай увойшовши, пустошил, як хотіл.

Того ж року на Білом мору визера турецкого громили венетове и франки, где отсюль великая тісність туркам била. А войска полськіе стояли на пасах от Камянця тое літо, а и гетман Яблоновський и кавалер ходили у Венгерскую землю¹ и там до килка замков — Буду и новіе замки Стригон, Решин отняли у турчина и своїх людей осадил и назад отступили на Буковину, где оних турецкое войско осадил з ордами великими межи Прутом и Дністром, що к ним з великою шкодою войска и усею табору прийшло, и заледво вийшли. А орда оним зфольговавши, на Волинь пойшла загонами, где много людей побрала, подобно, за позволеніем гетмана коронного: бо безпечно орда ходила, а жолніре нігде оних не громили. А королю не позволили сенатарове до войска ити¹⁵⁰, и за тим по-радку² у войска їх не било, и войско погинуло.

Того ж року син гетманський Семион³ померл, юня 7, на Сошествіе святого Духа, в літех молодих, але розуму старого, четвертого року своего полковництва стародубовского.

Того ж року Гедеона, князя Четвертенского, епископа луцкого, на метрополію⁴ киевскую обрано.

РОКУ 1686 *

На початку того ж року, по Богоявленії, тот метрополит Четвертенський, приехавши з Москви, поехал з Батурина до святой Софії до Києва.

¹ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «ходил у Венгерскую землю з войсками».

² Там же: «порядку».

³ Там же: «Семеон».

⁴ Там же: «митрополію».

* У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського всі події за цей рік передані в іншому порядку і послідовності, не так докладно, як у сп. Іскрицького. Наведемо текст літопису за сп. Судієнка:

«В началі року 1686. Тот митрополит Четвертенський приїхавши з Москвы, поехал з Батурина в Киев до святой Софії».

По Богоявленії стала згода їх царских величеств з королем польским вічний, а задля того розорвали згоду з турчином и татарми, хочаки с ними войну міти, допомагаючи королеві и Річи посполитой, при какой згоді и отъданно войска, козаки были заехали до полку Стародубовского 161, лосьть тую, що коло Сожа ріки, король польській Ян Собескій присягу выконал в знову до Литви, чје и було. А король польський Ян Собескій Петровичу Шереметьеву Яворі при послах его царского величества при Борисе Петровичу Шереметьеву товарищи его на вічну згоду з їх царским величеством на том, юж Смоленска и Киева и сегобачной України не упоминатися вічними часи, учинивши границу слушную, що и цесар подтвердил за изволеніем папїжским жеби заодно на

Того ж року стала згода їх царских величеств з королем полским вічистая, и задля того розорвали згоду з турчином и татарми, хочючи з ними войну міти, допомагаючи королеві и Річи посполитой.

Того ж року сніг великий випав по святом Георгії и килка день лежал, але збожу нічого не шкодил.

Того ж року червяки чорніе, а зростом як гусениця, были множество и коноплям и инному зіллю барзо шкодили, але збожу нічого не вредили. И так стадами ходили по дорозі и в город, в брами, и из города стадами ишли на огороди, не боячись дожчов, хочай літо мокрое било.

Того ж року орда барзо шкоди много начинила поза Дніпром, по самый город Кіев: людей побрали, порубали купцов коломийцов.

На той же вишписанной згоді з послами королевскими отдано волость тую коло Сожа ріки знову до Литви, чіе било, що били козаки заехали до полку Стародубовского.

Того ж року король полский Ян Третий зобрав войско великое и, оставивши залог у коло Камянця Подольского, сам ходил з войсками у Волоскую землю до Дуная. Великой войны не мїл з турками, бо турки мїли войну с цесарем на Білом морі и с иншими, где турков бито. А тут коло короля орда немалая з сином ханскими доучала. И так на зиму король з войсками своїми повернул у свою землю; а хан сам стоял з войсками у своей землі, сподїваючися войска литовского и козацкого на Крим. Задля того, же король полскій присяги на згоду царскому величеству не виконал, любо то и задор с татарами учинили, и войска московскіе стали за порогами, ниже Січи, з Косоговим, которіе там зимовали¹.

Того ж року король полский Ян Собеский присягу виконал в Яворові¹⁶² при послах его царского величества, при Борисе Петровичу Шереметову с товарищи его на вічну згоду з їх царским величеством на том, же юж Смоленска и Києва и сегобочної України не упоминатися вічними часи, учинивши границу слушную, що цесар подтвердил за изволеніем папїжским, жеби заодно на турки

турки и татар войну поднесли, оставивши згоду. На що їх царское величество поднялися своїми войсками на Крим ити и Крим сносити посполу, и козаки с ними ити мают.

Того ж року орда барзо много шкоды начинила поза Дніпром по самый город Кіев, людей побрали, порубали купцов коломийцов.

И тогда король польскій Ян Третій зобрав войско великое, и оставивши налогу коло Камянця Подольского, сам ходил з войсками у Волоскую землю до Дуная, великой войны не мїл з турками, бо турки мїли войну с цесарем на Білом морі и с иншими, где турков быто. А тут, коло короля, орда немалая з сином ханским доучала. И так на зиму король з войсками у своей землі, сподїваючися войска литовского и козацкого на Крим.

Того ж року сніг великий випав по святом Георгії и килка день лежал, але збожу нічого не шкодил. Того ж року червяки чорніе а ростом як гусеница были множество, коноплям и инному зіллю барзо шкодили, але збожу нічого не вредили. И так стадами ходили по дорозі и в города, в брами и из городов стадами на огороды, не боячись дожчов, хочай літо и мокрое было.

¹ Це оповідання зустрічається лише в сп. Іскрицького.

и татар войну поднесли, оставивши згоду, на що їх царское величество поднялися своїми войсками на Крим ити и Крим сносити, посполу и козаки с ними ити мают.

РОКУ 1687 *

На початку¹ войска великіе їх царских величеств зо всей Москви и панств приналежных до нас² рушили в города українскіе, московскіе еще зимою з арматами, над которими старшими били Василий Галіцин князь и боярин, а другий Шеїн, и до весни тривали, стягаючись в слободах московских коло Сум, Криги, Котелви и инних. И гетману запорожскому³ указ царский бил⁴, жеби на войну готови били на Крим ити, где и козаков приболшало з посполства. О святом Георгії, зараз навесну, гетман Іван Самойлович вийшов з Батурина з арматами, розославши по всіх полках, жеби виходили, універсали. А сам гетман на Гадяч⁵ ишол ку Полтаві, и за ним усі войска козацкіе, переправивши Ворскло, ку Орелі⁶, ку Самарі, где, мости поробивши на тих ріках, переправлялось войско козацкое, за которими и московскіе войска барзо великіе наступили з боярином Василием⁷ Галіцином и при нем бояре: Шеїнов⁸, Долгорукий, Змиев⁹ и инніе¹⁰ незличоние войска Самар переправили, где спор стал з гетманом, же мости по паленно на Самарі по переході козацком. От Самари пойшовши, стали у Острой Могили, на річці Татарці, межи Плесами Великими. Оттоль пойшовши, ночовали, перейшовши Вороную, а оттоль у вершину Осокоровской¹¹, где Терги от моря притягли річки, оттоль на Волную, где Кримка річка притягла от Конской, а оттоль у вершини Московки¹² Сухой, а оттоль ишли межи Кобилячкою и межи Литовскою на вершину Камянки, а оттоль до Конской, а оттоль на піски¹³ Великого Лугу, где мечет пустий стоїт, и там Янчул річка, и там¹⁴ Торскіе піски¹⁴, недалеко от Січи; и оттоль не йдучи далій, назад повернули з войском зверху Великих Лугов против Кочогор,

* З 1687 р. знову продовжується список Козельського.

¹ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «В началі року 1687», у сп. Козельського: немає «на початку».

² Там же: «к царству», в сп. Козельського: «неї».

³ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «Самойловичу».

⁴ У всіх інших списках: немає «бил».

⁵ У сп. Козельського: послідовно «Гадяч» і «Гадяч».

⁶ У вид. Бодяньського: помилково «к Орлі», у сп. Козельського: «и Урлі».

⁷ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: немає імені Голіцина.

⁸ Там же: «Шеїн».

⁹ У сп. Козельського: ще й «Маслов».

¹⁰ У вид. Бодяньського: «Осокоровой».

¹¹ Там же і в сп. Судієнка: «Москвы».

¹² Там же: «а оттоль до Конской да на піски».

¹³ Там же: «где».

¹⁴ У сп. Козельського: «и там піски».

при тивлища татарского ноч же ¹ ишли коло Дніпра. И там от Великого Лугу ² вислал гетман сина своего Григорія ³ на той бок Дніпра, до Січи, з войсками перебранними, з войском великим, и москви на килкадесять тисяч, над которыми старшим ходил околничий Неплюев и Косогов, повернувши войска назад. И як прийшли на Кичету ⁴, и там старшина козацкая — обозний, асаул, и писар войсковий и иние преложоніе ⁵, видячи не порядок гетманский у войску и кривди козацкіе, же великіе драчи ⁶ и утисненія арендами, написали челобитную до їх царских величеств, виписавши усі кривди свої и людскіе и зневагу, якую міли от синов гетманских, которых постановлял полковниками, и подали боярину ⁷ Василию Васильевичу Галіцину, просячи позволенія перемінати ⁸ гетмана, которую зараз принявши, боярин с которым гонцем ⁹ послал на Москву до їх царских величеств. На которую челобитную прийшов указ от їх царских величеств и войско застал на Коломаці, где боярин старшині ознаймил козацкой, и нарадившись з собою, оточили сторожею доброю гетмана наноч. А на світання, прийшовши старшина козацкая до церкви, и узяли гетмана ¹⁰, з безчестіем ударивши, и отдали москві. И зараз ¹¹ сторожа московская, усадивши на простіе колеса московскіе, а сина гетманского Якова на коницю худую охляп без сідла, и провадили до московского табору до боярина, и там узяли за сторожу кріпкую. И того ж часу в раді козаком указ їх царских величеств читано и позволено иншого гетмана собі оббирати ¹², а поколя гетмана наставлят, увесь порядок войсковий поручено обозному войсковому Василию Борковскому. Где почалися бунти у войску на старших, але зараз тое москва ускромил, а нікоторые от войска оторвалися в городи своеволею, многіе двори пограбовали, арендаров и иних людей значних и приятелей гетмана бывшего, которых напотом имано, вішано, стинано и мордовано, яко злочинцов. И так того часу скончалося гетманство Івана Самойловича поповича и синов его, который на ураді ¹³ гетманства роков пятнадцать заставал и місяц.

Той же попович зразу барзо покорним и до людей ласкавим бил, але як юж розбогатіл, барзо гордий стал не тилко на козаков, але и на стан духовний. Прийшовши до него, старшина козацкая мусіли стояти, ніхто не сиділ, и до двора жеби не йшовл з жадною пали-

¹ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «юже».

² У сп. Козельського: «против селища татарского. И там от Великого Лугу».

³ Там же: «Грицка».

⁴ Там же: «переложеніе», в сп. Козельського: «приложено».

⁵ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «драти».

⁶ У сп. Козельського: «боярину князю».

⁷ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «о позволеніе перемінити».

⁸ У вид. Бодяньського: «скорым гонцем», в сп. Козельського: «скорим посланцем».

⁹ У сп. Козельського: додано «з церкви».

¹⁰ Там же: замість слів «москві. И зараз» «москалям, где».

¹¹ В інших списках: «обірати».

¹² У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «уряді».

цею; также и духовенство священники, хочай би який значний, мусіл стояти непокрытою головою. А у церкві нігди не йшовл дари брати, але священник виезидил, любо на поліованя, жеби нігди священника не побачил, то собі за нещастя міл. А будучи сам поповищеника не побачил, то собі за нещастя міл. А будучи сам поповищом, из великою помпою ездил, без карети и за місто не поехал, ані сам, ані синове его, и у войску усе в кареті — так великую пиху міли, которая в жадном сенатору не живет. А здирства вшелякими способами вимишляли так сам гетман, як и синове его, застаючи полковниками: аренда, стаці великіе, затыговал людей кормленіем, барзо на людей трудность великая била от великих вимислов — не могл насититися скарбами. И щось противко монархов наших московских хотіл почати, бо и в поході с тими великими войсками на Крим незичловость его постережена, же не йшовл просто на Крим, але по степах блудил, и повідають, же з умислу казал степ палити своїм зичливим, жеби тим отмовитися, же не можна до Криму зичливою Чигирин утратил и людей военных много запропастил, которих мало жаловал, а то для того, жеби его панство с синами ширилося, которіе не полковниками, але панами називалися, о жадной юж переміні панства своего не мишляючи, — а то надію маючи на люд грошовий затыговий и на великіе скарби зобраніе; бо юж козака собі городского так посполитих, яко и значних, нізащо важили и в двори не пускали, маючи у дворах своїх на килко місяцах сторожу сердюцкую, которым плачовали роковий юригелт ¹.

А священник и в килка дний не могл ся до двора упросити, хочай яка пилная потреба. Ово згола усіх людей нізащо міли, не помишляючи на подлость своего рожаю, же ² Господь Бог тим барзо ображен бывает, хто в пиху подносится. И за тое скарби застали, же перше от чести всякой отдалени ³ и, як якіе злочинці, з безчестіем на Москву голо попроважено, а напотом от жон розлучени, а маестности и скарби, которіе многіе били, усе отобрано, в которих місто великое убозство, вмісто роскоши — срогая неволя, вмісто карет дорогих и возников ⁴ — простий возок, теліжка московская с подводником, вмісто слуг нарядних ⁵ — сторожа стрелцов, вмісто музики позитивов ⁶ — плач щодений и нареканя на свое глупство пихи ⁷, вмісто усіх роскошей панских — вічная неволя. На том скончилось гетманство поповичово 25 июля, в субботу ⁸.

¹ У сп. Козельського: «датою».

² У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «рода, юже».

³ Там же: «великой», у сп. Козельського: «всякой остали отставлены».

⁴ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: немає «и возников».

⁵ У вид. Бодяньського: «парадных».

⁶ Там же: «позитивов», у сп. Козельського: «пузитов».

⁷ У сп. Козельського: «и нарекане за пиху».

⁸ Там же: немає «в субботу», а є «23» (правильно).

Того ж часу новобраний ⁸ гетман Іван Мазепа послав своїх по-
сланців за пороги до Січі і до того війська, которое там заставало
з Григорієм гетманеньком, і до околничого Неплюева, ознаймуючи
о переміні гетмана і незичливости его противку їх царских вели-
честв и войску запорожскому, и о постановленію нового гетмана,
даючи знати войску, жеби якая замішанина не була у войску от
Григорія гетманенка, и жеби оного до вязеня взято и їх совітників:
Полуботка Леонтія, полковника переясловского, и Ярему, пол-
ковника ніжинского, и Лазара Горленка, полковника прилуцкого
(сего убито), и инних, которых ⁹ знаючи. Нащо войско так запорож-
ское, застающее в Січі, як тое городовое, що там послано било, по-
зволило, и Григорія гетманенка взяли за сторожу московскую
и Полуботка, отдавши околничому Неплюеву, которых проважено
до гетмана, а от гетмана до боярина Галіцина, а оттоль на Москву
безчестно на телізці московской послі карет кошовних, отобравши
усі скарби и коні, що иликолвек міли ¹⁰. А с тоєю відомостію и по
Якова ¹¹ гетманенка посилено Леонтія Черняка полтавского, Івана
Ракушку Романовского, сотника мглинского с товариством, и мос-
калей чотири чоловіка. И по припроваженію Григорія войско того ж
часу розпущено по домах козацкое, а московское в слободах стало

11 У сп. Козельського: «Григорія».

11 У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «Самарою».

вшеляких запасах людом московским осадили воєним немалим комоним¹ і пішим, а войска козацкіє і московскіє назад повернули² з старшиною своєю.

Того ж року, августа 12, саранча великая била³ так, же усе войско укрила, і отвернули⁴ понад Дніпром вниз, і 13 августа знову от городов била, а от Донця знову великая саранча на войско наступила, і усе войско укрила і пошла у татарськіє поля⁵.

Того ж року войска короніє стояли около Кам'янця-Подольского і там міли потребу з ордою білагородскою і⁶ корогви утратили. А цесарськіє войска барзо турецьке войско погромили і городов немало побрали знатних: Белград, сербську столицю, з іншими городами поза Дунаєм, і Соленик і іншіє городи.

Того ж року ходило войско козацьке по розказанню гетманском под Очаков і посад¹⁸⁷ узяли, випалили і людей вистинали, тилко замок зостал вцілости.

Того ж року господар мултянський здался цесареві християнскому і татар барзо побил у своїй землі.

РОКУ 1689

Зараз противко весни, у великий пост, притягли войска великіє з Москви з боярином Василиєм Василієвичом⁷ Голіцином і іними бояри⁸: Шеїном, Долгоруким, Змієвим, Шереметовим і іними⁹ войсками. С которими і гетман войска запорожского Иван Мазепа¹⁰ вийшов шостої неделі, в пост великий перед Воскресенієм Христовим¹¹, со всіми полками городовими і охочими, і потягли ку Самарі. І там знявши з войсками їх царських величеств, переправивши Самар, потягли, простуючи ку Перекопу мимо Січ, не займаючи

¹ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «комонником», у сп. Козельського «войском немалим комонним».

² Там же: «оттоль назад повернули».

³ У сп. Козельського: додано «и шкоди многие починила». Після пропуску далі в сп. Козельського вміщено звістку про похід козацького війська під Очаков такого змісту, як і в сп. Іскрицького.

⁴ У вид. Бодяньського: «и отвернула».

⁵ Далі в вид. Бодяньського і в сп. Судієнка порядок викладу подій трохи інший. Після розповіді про сарану безпосередньо йде: «И тогда ж войско козацкое ходило, по розказанню гетманском под Очаков і посад узяли, випалили, і людей вистинали, тилко замок зостал в цілости».

Того ж року войско коронное стояло около Кам'янця Подольского, і так міли потребу з ордою білагородскою, що і корогви утратили. А цесарськіє войска барзо турецькіє войска погромили і городов немало побрали знатних: Белурад, сербську столицю з іншими городами поза Дунаєм, і Соленик і іншіє городи. Та кож игосподарь мултянський здался цесареві і татар барзо побил у своїй землі».

⁶ У вид. Бодяньського: «що и».

⁷ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: немає імені і по-батькові Голіцина.

⁸ Там же: «боярами».

⁹ Там же: «Шереметом и многими».

¹⁰ Там же: «и гетьман Мазепа».

¹¹ Там же: немає Воскресенієм Христовим».

турецьких городков на Днепрі; котріє войска орда зостріла у миль дванадцять на Гайшинах, за которими йшли з боков докучаючи. Оттоль, от¹ Гайшина, за миль дві споткали солтанов два, оттоля ишли до Чорной Могили², где ночовали, і оттоль пошовши, хан сам споткал у двох милях от Чорной Могили, там била потреба великая, і там убито сина ханского і сина бейского перекопского; а оттоль, отвернувши от полку Стародубовского і Прилуцкого орда і скочивши на полк Сумський і Охтирський, там шкоду великую учинили, і там ночовали³ і рушили ку Коланчаку. Знову⁴ хан споткал войско з ордами і около войска обехал⁵ і труп свого сина і інших по-брал, идучи коло войска, вішався, которого з армат бити мощно⁶. І стали на Коланчаку, і хан поїшов до Перекопу^{*}; из Каланчаку, переночовавши, на Троицу под Перекоп прийшли с полудня, і там переночовавши, хан вислал⁷ на згоду. І не достаючи Перекопу, хочай войско охочо било до приступу, але боярин назад рушил з войсками, з нареканем усього войска, і простовали ку Днепру; котрим білагородская орда зразу докучала по сторонах, хапаючи найбарзій московских людей. І прийшовши до Самари гоняючи найбарзій московских людей. І прийшовши до Самари гоняючи найбарзій московских людей, а войско по городах росрода, тяжшіє москва армати позоставляла, а войско по городах роспущено, і гетман до Батурина прийшов зараз по святом Петрі; але войско барзо замитилося, барзо хоровали, і коні барзо нужні по-приходили, і многіє с козаков померли, і коні попропадали⁸, а то усе з безводи замитилися.

Того ж часу, неділь дві тилко випочинувши, по указу їх царських величеств гетман Иван⁹ Мазепа на Москву поїшов з полковниками ніжинским, черніговским, миргородским і гадяцким, маючи з собою козаков с п'ятсот¹⁸⁸. Где прийшовши, застал на Москві замішанину, щось противного противко великого государя царя Петра Алексієвича, але наших гетманів с козаками ласкаве прийнято і отпущено, здаровавши от їх царських величеств. А войска наши козацкіє стояли коло Днепра на залозі от татар до повороту гетманского, аж до святой Покрови.

¹ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «а от».

² У сп. Козельського: правильно «Долини».

³ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «гді переночовавши».

⁴ Там же: «и там знову».

⁵ Там же: «объехал».

⁶ У сп. Козельського: «мочно».

^{*} Там же: далі «и вислал на згоду; і войско не доставали Перекопу — назад рушили. Того ж часу гетман по указу їх величеств їздив на Москву з полковниками ніжинским, черніговским, миргородским і гадяцким. Того ж часу на Москві бояр значних потрачено: Голіцина, Неплюєва і інших немало, що от Перекопу поїшли, не достаючи, а кошту царского било немало». Звідси і до кінця літопису в сп. Козельського подаються короткі згадки про події, які наводяться у примітках під відповідним роком.

⁷ У вид. Бодяньського: «вийшов», у сп. Судієнка: «вийшов».

⁸ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: немає «и многіє с козаков померли, и коні попропадали».

⁹ Там же: немає «Иван».

[The page contains dense handwritten text in a cursive script, likely from a historical manuscript. The ink is dark and the paper shows signs of age and wear.]

Того ж часу за бунти на Москві бояр значних потрачено: Галичина, Щогловитого ¹, Неплюева и иных немало казнено ¹⁶⁹, — и за тот поход, же, Перекопу не достаючи, вернулись, там много людей потративши и кошту царского немало ².

В Самарі, новом містечку, барзо мор великий ³, же усе вимерло и воевода зараз навесні ⁴, от которого и по інших містах появился мор.

Того ж року митрополит⁵ кївський Гедеон Четвертенський помер, а на його місце обрано Варлама Ясинського⁶, архимандриту кїєвопечерського, перед Святою Трійцею на том тижню, котрий на Москву поїхав по благословеніє.

Того ж року великая саранча була на Україні и коло Стародуба на Сівері; прийшла августа 9 и тудя наворочала на краї литовськіє, але у Литву не йшла, зостала по Полісю коло Сожа; а тая, що йшла на Київ, то пойшла в Польшу ку Шліонску и поза Дністром, и там на Волиню, коло Гродня и Берестя⁷ Литовского; а инная тут на Україні, коло Ніжина й Чернігова и на Сівері коло Стародуба зазимовала. А барзо йшла широка и московских краев займала поза Свиномом и Комарицкую волость зопсовала, збоже и усю ярину потравила, и жита, которіє застала непожатіє, усе поела, и так учинила дорожнєту у збожжу⁸: жито стало осмачка⁹ по золотих три и овес в той же цені, которого и мало било у Сівері, але з України доставали. И от того смроду саранчі коні хоріли¹⁰ и издирали доставали. И от того смроду саранчі коні хоріли¹⁰ и издирали доставали. И от того смроду саранчі коні хоріли¹⁰ и издирали доставали. И от того смроду саранчі коні хоріли¹⁰ и издирали доставали.

їх смерділо саранчею,— и кури и гуси.

14. На Воздвиженіе честного креста,

Того ж року, септемвриа 14, на Воздвиженіе честного креста, у Стародубі запален двор нікоторого москвитина, з которого и церков барзо коштовная святого Николая згоріла и звониця звонами коштовними и дворов немало: а церков била уся маліованая и желізом білим покрита.

¹ У сп. Судієнка: «Шакволитого», у вид. Бодяньського: «Шакволитового». Інший порядок слів: «а то за тот по- Судієнка вернулись».

² У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка інший порядок слів: «а то за той же ход, же Перекопу не достаючи, потративши кошту царского немало, вернулись, и людей немало потративши».

* Під цим роком у сп. Козельського подано також: «Року 1690. Гedeон метро-
полит киевский Четвертенский помер, а на его мѣсту обрано Варлама Ясинского,
архимандрита Печерского. Того ж року великая саранча была на Украинѣ. Того ж
року ходило войско под Очаковомъ».

³ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: додано «был».

4 Там же: помилково «Десні».

У сп. Козельського і Судієнка: переважно «митрополита».

6 У сп. Судієнка і в вид. Бодянського: «Варлаама Акім»

3 Там же: «Брестя».

в Там же: «збожю».

в Там же: «збожю».
в Там же: «жито стала осьмачка».

10 Там же: «хоровали».

Того ж року наше войско ходило под Очаков и посад спалили и много шкоди татарам починили.

Война срогая была у земли Венгерской войск цесарских с турецким, в которой войні Господь Бог помог ³ войску цесарскому, же турецкое войско знесенно дощенту, над которым войском цесарским старшим бил ксіонже Дебадент енерал, а над турецким — вейзир и Текель венгерский. А тая война была под Баланкерем, недалеко Варадина, по которой поражді цар заехал землю Венгерскую и Мултанскую, и до Волох свою залогу поставил в Сочаві, на той войні и самого вейзира убито, и войско турецкое знесено. А король польский з своїми войсками пойшол бил зниматися з войсками цесарскими, але, не дойшовши, от гор вернулсѧ, бо зима надходила. И так о святой Покрові сніги великіе напали ⁴, заставши войска короніе [в походи ⁵], барзо шкodu великую на конех понесли, бо мор на коней всчалсѧ ⁶, и так виздыхали, же войско опішало, наветь и карети и вози скарбніе королевскіе волами мусіли провадити в Полщу. Залогі свої король поставил в Сочаві, у Сорочи, и у Лямци; але постарому у Ясах господар от турчина зоставал. Любо так великое звітяжство цар одержал, однак же отміна великая стала, бо войска цесарскіе, стоячи у Білграді, свояволю великую чинити почали над жонами ⁷ тамошних жителей, чого они не терпячи, знову войска турецкіе подвели и поддали везирові Білград, где войска цесарского немало згнуло, и земля Сербская при турчину зоставала по самий Будин ¹⁶⁰.

Зараз зимою узяв відомість гетман запорожський Іван ⁸ Мазепа, же орди великіє мають наміреня на Задніпря, противко которых вийшов з військами и став у Переясловлю. И так орди кримські з солтаном и білагородські зблизили ко Днепру, и, подпавши на сей

⁸ У сп. Судієнка: немає «Іван».

[illegible]

На початку того року ⁸ зимою орди вийшли з сином ханским ¹⁶⁹ і Петрик з ними, хоча́чи на Україну ити. О которых у́вiдомивши́ся і запорожцов, гетман Мазепа, і зобравши войска, против них ру-
шил до Гадяча, а орди уже коло Полтави заставали. Которіе узавши
вiдомость о войсках, за гетманом наступающих, назад уступили у
свою землю, але шкоду учинили ⁹ коло Полтави и у слободах
московских. И так гетман, наступаючи, жадной битви с ними не
мил, уступил назад з войсками своїми; а турецкое войско того прош-
лого літа великую шкоду отесало от цесаря християнского.

⁹ Там же і в вид. Бодянського: «починили».

POKY 1694 *

Того ж року посла великого татарського, який зоставал на Москві роков три, отпущено у свою землю з честю на Батурин.

Того ж року гетман Іван ⁸ Мазепа послав військо немалое, над которими старшим ходил полковник чернігівський Яков Лизогуб, з котрим войска било более тысячи двадцати ⁴, котріє били за Дністром на Буджаку, и села попустишили, и много ясиру набрали и иной здобичи, и всілости повернули, бо орди при турецком войску били противко цесара християнского ⁵. А запорожское войско ходили под Перекоп и там над Білим морем ⁶ вежу виняли и армат штук осм узяли и иніє річи и ясиру, и всі всілости повернули до коша, любо и міли в отході потребу з солтаном Нурадин, которий нічого не вскурал.

POKY 1695 **

* Під цим роком у сп. Козельського вміщено таке: «Року 1694. Зимом виходили орди з сином ханским і Петрик з ними под Полтаву, а почувши гетмана Мазепу, що з войском противу идет, повернулися в свою землю». Ці розповіді слід віднести до 1693 р., коли справді відбулися згадані події.

У літопису Граб'янки і в праці О. Рігельмана: «Ниле море».

** Під цим роком у сп. Козельського вміщено таке: «Року 1695. Орди великие под Переяславлем били, і порабоваша села, назад отвернули. Того ж року. Очаков спустошили полк Киевский, Переясловский з компанією. Того ж року гетман Мазепа послал полковника чернігівського Лизогуба на Божак (тобто Буджак) з войском болей тисячей двадцати. Того ж року его царское величество Петр Алексєевич под Озов ходил, а гетман Мазепа под Казикермен». Тут зведені докупи події двох років, перші чотири замітки слід віднести до 1694 р., останні— до 1695 р.

1695 р.
7 у праці Рігельмана: «городках».

Того ж року, навесну, повелі́л его царское величество Петр Алексіевич ити войною под Азов и гетманові Івану Мазепі под ¹ городки Казикермен, що и зараз вийшли и царского величества боярин Борис Петрович Шереметов, и у Переволочній тие войска переправились ² на тот бок Дняпра о святом пророку Іллі, и пойшли под городьки ³ войска великіє.

Місяця іюля ⁷ стали наши войска под Казикерменом ⁸ и оточили войска шанцями армати около муров, и подкоп один учинили которіе вал вирвали. Там же великіе гранати в город пускали которіе барзо великую трудность чинили турком, в городі застаючим. Чого не могли витривати турки — почали просити у згуду, и тогда город отдали, але и самих ⁹ побрано в неволю и розобрали часті городи. Гетман жежи свої войска. Также и другіе городки, которіе были в козацки

Того ж року вийшли войска великіе его царского величеств
конніе і пішіе под Азов, и сам его царское величество Петр Алек
севич високою своєю царскою особою водою, суднами, з войскам

конніе и пішіе под Азов, и самъ съ своимъ войскомъ, а въ
сіевичъ високою своєю царскою особою водою, суднами, зъ вои-

- 1 У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «по».
- 2 Там же: «переправлялись».
- 3 Там же: «под ті городки поїшли».
- 4 Там же: «Полісся».
- 5 Там же: «городок».
- 6 Там же: «одного».
- 7 Там же: залишено місце для позначення.
- 8 Там же: «Казикермином».
- 9 Там же: «а самих».
- 10 Там же: немає «городок».
- 11 Там же: немає «Данило».
- 12 Там же: немає «запорожського Івана».
- 13 Там же: не позначено час.

великими, Доном рікою подъступил под Азов, город турецкий, и оногo доставал, около попустишил. Тилко ж самого города не достали, около которого усе літо стояли, и зоставивши войско поблизу Азова свої, его царское величество на зиму повернуть на Москву изволил ¹.

POKY 1696 *

На початку того року, зараз по Рождестві Христовом, вийшли орди великіє: кримські, чаркаські і білагородські і, скупившись, доставали Китайгородка, и не доставали. О которых силах татарских увідомившись гетман наш запорожский Іван Мазепа ², не допускаючи далій оним неприятелем распространитися, ³ и пустошити України, скупивши войска свої, вийшов противко них на Прилуку, на Лохвицу да на Гадячое ⁴. О котором походи гетманском увідомившись, орда назад повернули от Говтви, жадного городка не виявши, тилко в тих краях села попустошили ⁵. А гетман с войсками своїми назад повернул, пославши за ними полковника прилуцкого Дмитра Лазаренка и Івана Романовского з войсками ¹⁶⁷, которіє в поля за ними вийшли, але їм орда ⁶ жадного отвороту не чинида, которіє ⁷ вцілости назад повернули ⁸.

¹ У вид. Бодяньського і сп. Судієнка: «а на зиму изоставивши войска свої поблизу Азова, его царское величество повернуть на Москву изволил».

* У сп. Козельського за цей рік вміщено таке: «Року 1696. Войска его царского величества коние и пішие ходили под Озов, а сам его царское величество водою Доном рекою подступил». (Цю вістку слід віднести до 1695 року).

² У сп. Судієнка і в вид. Бодянського: «гетьман Мазепа».

⁸ Там же: «распространитися».

⁴ Там же: «війшов противно оних к Гадячому».

^б Там же: «пустошили».

⁶ Т. м же: «і яко».

⁷ Там же: немає «котреіе».

⁸ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського далі вміщено оповідання про відправлення до Москви полонених, захоплених козаками під Казикерменом в минулому році, чого немає у сп. Іскрицького. Після цього розповідається про похід царських і козацьких військ під Азов і здобуття цього міста. Виклад цих подій у сп. Судієнка істотно відрізняється, зокрема щодо мови і опису деталей, від сп. Іскрицького. Оповідання про взяття Азова у сп. Судієнка дуже нагадує опис цих подій, вміщених у «Короткому описі Малоросії», хоч в останньому ці події викладаються докладніше. Щоб наочно показати, як пізніші переписувачі літопису Самовидця доповнювали його текст запозиченнями із різних джерел, наведемо текст літопису за сп. Судієнка:

«Тогда ж, по отшествіи татар, Мазепа всіх казикерменскихъ турков чрез полковников: Михайла Бороховича гадячого да Ивана Мировича переяславского, да Константія Мокіевича кіевского послал в Москву, которіе великую милость и жалованье от царского величества получивши, и в дома отпущенны. И того ж року по смерти царского величества государя царя Иоана Алексіевича, виправился повторно под Азов его царское величество государь Петр Алексіевич, с многіи войсками и военными силами и запасами строино, куда повеліи и малороссійскаго войска 25 000 скупить, которое тот час гетьман Мазепа виправив, опреділив над ними комендира черніговскаго полковника Якова Лизогуба и с ним

Того ж року его царского величества сили великіє двинулись под Азов землею и водою, и сам вийшов зимою; и прислал указ свой царский до гетмана запорожского Івана Мазепи, жеби войска козацкого слал туда ж тысячей двадцять пять ¹⁶⁸. Що на розказанія его царского величества послал полковников: чернігівського Якова Лизогуба, прилуцького Дмитра Лазаренка, лубенського Леона Свічку, гадацького Бороховича и компанію и сердюков, жеби било сполна тысячей двадцять пять; которіє в поході том от орди міли перепону, але добрий отпор дали орді, и притягнули под Азов до его царского величества. Над которими козаками наказним гетманом Яков Лизогуб, полковник чернігівський, а полковники — прилуцький Дмитро Лазаренко Горленко, лубенський Свічка а гадацький Борохович. Где войска стояли его царского величества под Азовом, достаючи города и маючи потребу з войсками турецкими на морі, не допускаючи турков до Азова, которих на воді побили. И так юля 19 за позволенієм [божіім] узяли город Азов, а най-

[illegible]

И так тие три полки обобравши ⁶ оружје и сукні, самих голих чрез мост часть пустили, и тот мост подрубавши, много потопили, а самого енерала в неволю взяли. А войско козацкое, которое послано было з сестренцем гетманским, полковником *ніжинским* ⁷ Обидовским, на тот час не поспішило, которых ⁸ било тысячей з двадцять. И юже тое войско козацкое там на границі стояло под ⁹ містечком Печерами и не давали шведом пустошити городов московских, бо войска московскіе розно пойшли, которых знову збрано [и к войні] ¹⁰ построено. А его царское величество, на Москву зехавши, знову войска великіе собрав, и армати построїли,— на них спіж четвертую часть звонов со всего панства московского з церковей и монастырей збирано, и усе споражено, як надлежить до войны ¹¹.

Его царское величество з королем полским Августом мѣл сѣзд в городѣ Друѣ¹⁷⁵, над Двиною рѣкою, ниже Полоцка. Того ж часу войска запорожського з Січі на килка тисячей по указу царском поійшло до Пскова и полк Гадяцький увесь¹², а компанія и сердюки там зимовали, а полки отпущени до городов по смерти небожчика

- * Під цим роком у сп. Козельського вміщено таке: «Его царское величество з королем Августом міл зезд на Дзвіною. Того ж року войска запорожского з Січи на килка тисячей ходили до Пскова, где и козацкое войско городовое било».

Того ж року войско козацкое запорожское, що з Січі було при-
шло по указу царском до Пскова на шведское войско¹⁰, которіе

- шло по указу царском до Копенгагена.
- 1 У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «а городовые полки по смерти полковника Обидовского в дома отпущенны».
- 2 Там же: «выбрано».
- 3 Там же: «и ис пожитками».
- 4 Далі в сп. Судієнка інакше: «жеби гетьман послал наказного от себе и с ним 20 000 войска; почему он тое число войска при полковнику миргородском Даниїлі Апостолу и инными полковниками и арматами выпровадивши, сам вернулся назад и полк Стародубовскій».
- 5 У вид. Бодяньського: немає слів «з Могилева назад вернувся».
- 6 У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: немає «межи собою почали, а зважа».
- 7 У вид. Бодяньського: «Дубровищу».
- 8 У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «зграбовали».
- 9 У сп. Судієнка: «не зазволюли», у російському перекладі додано: «Речь послитая».
- 10 Там же і в вид. Бодяньського: немає слів «на шведское войско».
- 165

землю шведську воевали, отпущено назад ¹, же кривду чинило и московским людям, и плата на них виходила великая. Которіе назад ишли краєм литовским на Полоцко, и їх зятягнено ² на службу к Сапіги от слуги его Юревича противко войска спискового (которое было с Потієм, воеводою витепским), которіе плюндровали маетности Сапіжій ³ и монастир Кутенский зрабовали, и місто Дубровную, и Гайшин вирубали. И так тот Юревич з тими козаками перше под Могилевом міл потребу, и їх [спискових] ⁴ козаки прогнали; а списковое войско, с князем Огинским, Стеткевичом и иними панами станули ⁵ у Головчині, прибираючися на оного Юревича и козаков запорожцев ⁶, которіе упередили оних и на світаню розбили списковое войско, так що їх мало увойшло, и тот Головчин зрабовали и внівець обернули; и козаки запорожці ⁷, оставивши того Юревича, пойшли на Україну, хочай оним и платил добре, а иніе там zostали и под Могилевом того ж часу былися и много там шкоди починили.

Того ж року ⁸ войска * царского величества з козаками, з полком Миргородским и Гадяцким ¹⁷⁷ и инними ⁹ ходили под город Юрев ливонский, где войска шведськіе зоставалысь, и там з ними міли великую войну, и войска шведськіе не додержали, и так за ласкою божією, розбиты дощенту, и город Юрев ливонский люде царськіе опановали ¹⁷⁸ и армат штук на чотириста у шведов отняли й з побідою вернулись ¹⁰. А наши войска козацкіе з наказним гетманом Данилом Апостолом домов отступили ¹⁷⁹, тилко зоставивши там компаніі охочого войска два полки **.

Того ж року войска шведськіе в краї литовськіе увойшли и Ковно опановали были и чатами коло Вилні Грассовали ¹¹, що міщане виллинськійі многіе до Гданска з маетностями уходили, бо Сапіга з шведами зоставал против короля и Речи посполитой. Где великое спустошения сталося в краях литовских от списковых и їх противних сапіжинцов, и от Юревича, и от людей от него зятягових на тую войну за гроши ¹².

¹ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «и назад отпущенны».

² Там же: «где зятягнено оних».

³ Там же: «Сапіжинни».

⁴ Взятю із сп. Судієнка і з вид. Бодяньського.

⁵ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «стали».

⁶ Там же: «запорожских».

⁷ Там же: «отколь козаки запорожские».

⁸ Там же: додано «зпод Пскова».

* Починається четверта рука.

⁹ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «з козаками полковник Апостол...»

¹⁰ Далі в сп. Судієнка трохи інакше: «И в доми полковник Апостол с войском отпущены, тилько там компаніі охочого войска два полки оставили по указу царском».

¹¹ У вид. Бодяньського: «граковали». у сп. Судієнка: «Граковали».

** Починається третя рука.

¹² У сп. Судієнка: дописано «В том же року на войні полковник-компанійскій Пашковскій забыт». На думку П. Куліша, літопис Самовидця починається 1648 р. і закінчується 1701 р., саме цим місцем.

РОКУ 1702 *

Войска шведськіе Вилню ¹, місто столечное литовское, опановали и инніе міста литовськіе и Жмудское воеводство, котрим не могли ся войска литовськіе оперти ².

Того ж року навесні просили пани литовські о посилок гетмана запорожского Івана Мазепу, жеби шведов до Бихова не допустити. И за позволенієм его царского величества послано туда часть полку Стародубовского и войска охочого на килко тисячей з Радичом ¹⁸⁰, а полк Черніговскій увесь пойшов до Пскова по указу его царского величества ³.

Того ж року король шведскій з войсками своїми прийшов до Варшави и там станул. А тое усе стало за незичливістю сенаторей полских к королю своему Августу за поводом Сапіги и иних сенаторей полских, хотячи короля Августа з королевства согнати, на що й иніе Реши німецкіе король шведскій поднял и войска позятягал за тіе скарби московськіе, которіе под Ругодевом побрал, розбивши войска московськіе.

* За цей рік у сп. Козельського таке оповідання: «Року 1702. Войска шведские Вилню місто столечное литовское опановали и инніе міста литовские и жмудское воеводство, котрим не міли войско литовское оперти».

Того ж року навесні просили панове литовские о посилок гетмана запорожского Івана Мазепу под Бихов, жеби шведов не допустити до Бихова, аже за ского Івана Мазепу под Бихов, жеби шведов не допустити до Бихова, аже за позволенієм его царского величества послано часть полку Стародубовского и войска охочого на килка тисяч, а полк Черніговскій увесь пошол до Пскова.

Того ж року король шведскій з войсками своїми прийшов до Варшави і там стал, а то усе стало за незичливістю сенаторов полских против короля своего Августа, а за повод пана Сапіги а инних сенаторов полских, хотячи короля з королевства согнати, на що инніе Реши німецкіе поднял і войска позятягал за тие скарби московские, которіе под Руголевым побрал, розбивши войско московское».

¹ У сп. Судієнка: «Вильно».

² Там же: «сперти».

Дальше оповідання про допомогу козаків польському війську в війні із шведами в сп. Судієнка передано трохи інакше, так, як в «Короткому описі Мало-росії».

«Того ж року стародубовскій полковник Михайло Миклашевскій с полками малоросійскими от Мазепи под Бихов посланній, совокупил там с польским рейментаром Халецким, достали, хотя и не без шкоди своїх, города. в которій войшли поляки; а Білшикевич, тамо бывший партизант шведскій, своїми людьми изійшов к войску козацкому и припроважен до Батуриі, к Мазепиной резиденції. Но и в другой раз, по прошенію литовских панов, послан был туда от Мазепи Радич с войском против шведов». (Про цю другу посилку розповідається в сп. Іскрицького).

³ Наступне оповідання про прихід шведського короля Карла XII до Варшави є тільки в сп. Іскрицького та Козельського.

КОМЕНТАРІ 1648

1* Думка літописця, що посполиті перед 1648 р. нібито «жили обфито в збожах, в бидлах, в пасіках», суперечить історичній правді. Твердження літописця заперечують опубліковані й архівні історичні джерела, актові матеріали. Навіть сучасники-іноземці, що були на Україні в той час, такі, скажімо, як Г. Боплан, Н. Ганновер, С. Грондський, В. Коховський, В. М'яковський, у своїх працях пишуть, що становище українського селянства у 30—40-х роках XVII ст. було важке, панщизняні повинності зростали рік у рік.

2* Оповідання про викрадення листів Хмельницьким у Ілляша Караїмовича або у Барабаша, поширене в українській історіографії кінця XVII — початку XVIII ст., слід вважати літературною конструкцією, створеною уявою пізніших істориків, літописців, або ж воно є, як у народній думі, витвором народної фантазії. В його основу, очевидно, лягли події 1646 р., коли польський король Владислав IV надав у Варшаві представникам козацької старшини (серед якої були Б. Хмельницький, Іван Барабаш та Ілляш) привілеї і гроші на виготовлення човнів, готуючись до війни з Туреччиною, або ж і ті привілеї короля, якими він затвердив за Хмельницьким хутір Суботів (Я. І. Дзиря, Українська історіографія другої половини XVII ст. та перекази про Богдана Хмельницького. — Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 1, К., 1968, стор. 178—186).

3* Головний штаб польсько-шляхетської армії на початку війни розташувався у Корсуні, а не в Черкасах, як твердить літописець (І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, К., 1954, стор. 129).

4* Помилковим є твердження Самовидця про те, що реєстрові козаки, які виступили проти своєї старшини на Кам'яному Затоні, також «пихоту німецькую, в чолнах будучую, викололи и покидали в Дніпр». Як твердять дослідники, німецької піхоти в польсько-козацькому війську, що вирушило Дніпром проти Б. Хмельницького, не було. Очевидно, Самовидець має на увазі чужинців, що були на службі в королівській армії і козацьких реєстрових загонах (І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 125—129; Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 192).

5* За свідченням окремих польських сучасників, С. Потоцький помер ще у козацькому таборі (Жерела до історії України-Руси, т. VI, Львів, 1913, стор. 111).

6* Битва під Корсунем відбулася 16(26) травня 1648 р., свято «Троїці» було 21 травня. Таким чином, автор допускає помилку, заявляючи, що згадана битва була «на том тижню по святой Троїци» (Н. Горбачевський, Археографічний календарь на две тысячи лет, Вильна, 1869, стор. 7, 34).

7* Релігійного гніту зазнавали передусім православні українці Правобережної та Західної України, а також населення Білорусії. Православна Київська митрополія, яка була відновлена зусиллям гетьмана П. Сагайдачного, в 20—40-х роках XVII ст. вела досить активну і незалежну політику.

Щодо становища церкви у Чернігові, де, мовляв, уніатські «архимандритове один по другому зоставали», то це твердження літописця не відповідає дійсності. У XVII ст. зафіксовано тільки один випадок, коли в Чернігові К. Ставровецький (1628—1648) був уніатським архимандритом, до того ж формальним, другим архимандритом М. Оранський лише встиг отримати від короля Владислава цю посаду. Його наступник І. Мещериннов знову був православним архимандритом (А. В. Ер-зилов, Уніатские архимандриты в Чернигове. — Труды Черн. губ. арх. ком., вып. 5, Чернигов, 1903.)

8* Після перемоги під Корсунем Хмельницький прибув спочатку до Білої Церкви, а потім до Чигирини, де зупинився на короткий час, а не до Пилявців, як свідчить літописець (І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 130).

9* Польсько-шляхетську армію у битві під Пилявцями очолювали Домінік Заславський-Острозький, М. Остророг і О. Конецпольський (Документи об освободительной войне украинского народа 1648—1654, К., 1965, стор. 114).

10* У битві під Пилявцями на боці Хмельницького брав участь лише невеликий татарський загін. Головні татарські орди прибули під Пилявці після перемоги Хмельницького (Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов, т. 1, К., 1898, № 66, стор. 321).

11* Повертаючись з-під Замостя, Хмельницький наприкінці грудня 1648 р. прибув до Києва, а потім до Чигирини (Документи Богдана Хмельницького (1648—1657), К., 1961, стор. 87—90).

12* Гетьман Б. Хмельницький одружився з Г. Чаплинською перед тим, як він повернувся з-під Замостя, хоча чутки про це друге одруження гетьмана поширювались навіть до пилявської битви (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 196, 197).

1649

13* 1649 р. магнат Адам Кисіль залишався брацлавським воєводою, і лише весною 1649 р. його було призначено київським воєводою (Документи Богдана Хмельницького, стор. 103, 105, 114).

14* У Переяславській раді під час переговорів з Польщею не брали участі деякі полковники і сотники. Король передав Хмельницькому через своїх комісарів булаву і прапор. Самовидець помилково вважає, що гетьман одержав також бунчук, бубни і привілеї на вольності. Завдання польських комісарів було довести тяжким, оскільки Хмельницький у цей час вів незалежну політику (Воссоєдинение Украины с Россией, Документы и материалы в трех томах, т. II, 1648—1651, М., 1954, стор. 105—113).

15* Справжньою причиною збройного виступу широких народних мас, їх влиття до козацького війська був нестерпний соціальний і національний гніт, важкі повинності, різноманітні утиски і знущання з боку польської шляхти, орендарів, єзуїтів, а не мета наживи, грабежів, збагачення, як пише літописець (І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 13—334; Ф. П. Шевченко, Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст., К., 1959, стор. 15—39; Документи Богдана Хмельницького (1648—1657); Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 203).

16* У зборівському поході військо Хмельницького нараховувало 360 тис. чоловік (І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 161).

17* Насправді під Зборовом Хмельницького змусив укласти угоду з польським королем кримський хан (Акты ЮЗР, III, № 33, стор. 395, 413).

18* У заклад на Хмельницького, коли гетьман відвідував польського короля, з польського боку дано Любомирського. Гетьман у цей же день повернувся до свого табору (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 205—206).

19* Київський полк під керівництвом М. Кричевського литовські війська розгромили 21.VII 1649 р. під Лоевом, а не Загаллям, як пише літописець (І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 162).

169

^{20*} До козацьких частин М. Кричевського входили також Овруцький, Чернوبільський і частина Чернігівського полку і полк голоти (Микола Петровський і Нариси історії України..., стор. 206).
^{21*} Польських коронних гетьманів М. Потоцького і М. Калиновського було викуплено 1650 р. (Документи об освободительной войне украинского народа, стор. 320—325).

1650

^{22*} Очоловав татарські орди, які 1650 р. разом з козацькими загонами напали на молдавські землі, не хан, як пише літописець, а калга. Цей напад був вчинений без дозволу султана (Жерела до історії України-Руси, т. XII, Львів, 1911, № 127, 128).

1651

^{23*} Листи Хмельницького до різних осіб, які гетьман писав у Чигирині протягом січня, свідчать, що він виїхав звідси не раніше другої половини лютого (Документи Богдана Хмельницького (1648—1657), стор. 208—211).

²⁴ Тому що битва відбулася 28—30.VI (18—20.VI за ст. ст.), а «петрівка» у 1651 р. розпочалась 26 травня, облога козацьких загонів під Берестечком не могла тривати протягом усієї «петрівки». Король вирушив з військом під Берестечко 15 червня і прибув туди 19 червня (Документи об освободительной войне украинского народа, стор. 480—512; Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 107—124).

²⁵ Причини поразки козацьких військ у Білорусії були інші, а характеристика полковника Небаби літописцем суперечить дійсності. Козацькі війська, очолювані М. Небабою, наступали на Гомель, Рославль, укріплювались у гирлі Сожа. Чернігівського полковника М. Небабу вважають одним із кращих військових ватажків у період визвольної війни. Він виділявся серед інших військовим талантом і мужністю (Микола Петровський і Нариси історії України..., стор. 211—212; І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 185).

²⁶ Керівники литовського війська, захопивши Київ, не виявляли неприхильного ставлення до митрополита С. Косова й архімандрита Й. Тризни (Документи об освободительной войне украинского народа, стор. 579—580).

²⁷ Польські і литовські війська з'єдналися під Германівкою, поблизу Василькова, а не під Білою Церквою, як пише літописець (Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 130 і 144).

²⁸ Виклад змісту Білоцерківського трактату літописець подає поверхово, поклавши в основу Зборівську угоду. Білоцерківський договір був укладений Хмельницьким на невигідних для України умовах, значно урізуючи права українського народу (Документи об освободительной войне украинского народа, стор. 617—644).

²⁹ У пограбуванні маєтків магната Адама Киселя та комісарів О. Гонсевського і Ю. Глібовича взяли участь і козацькі загони (Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 142; Микола Петровський і Нариси історії України..., стор. 214).

³⁰ Насправді Білоцерківська угода підписана 18(28) вересня (Документи об освободительной войне украинского народа, стор. 620).

³¹ Після смерті коронного гетьмана М. Потоцького (1651) М. Калиновський і далі залишався полним гетьманом (Документи об освободительной войне украинского народа, стор. 627 і 634).

³² Польське військо розквартирувалось на Лівобережжі на початку 1652 р. (Документи Богдана Хмельницького, стор. 250).

³³ Масове переселення українців з Правобережжя на Слобожанщину припадає на 1652 р. (Д. Багалій, Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства, Чтения в Обществе истории и древностей российских, 1886, ч. IV, стор. 416 та ін.).

³⁴ Події в «Липовому» відбулися весною 1652 р. Полковник М. Гладкий був страчений 18 травня 1652 р. у Миргороді (Документи об освободительной войне украинского народа, стор. 644).

1652

³⁵ Керував татарськими ордами Нурадин, а не хан, як пише літописець. Після перемоги під Батогом було страчено лише частину польських бранців (Н. Костомаров, Богдан Хмельницький, Собр. соч., кн. IV, СПб., 1904, стор. 491; Микола Петровський і Псевдо-діяріуш С. Зорки.— Записки історично-філологічного відділу УАН, кн. XVII, 1928, стор. 176).

1653

³⁶ Повідомлення літописця про те, що Б. Хмельницький зосередив козацькі війська під Кам'янцем-Подільським, де було підписано польсько-татарську угоду без його відома, не відповідає дійсності. Насправді вона відбулася під Жванцем (П. Клепачкий, Літопис Самійла Величка.— Записки Полтавського ІНО, Полтава, 1925—1926, стор. 57).

³⁷ Згадане Самовидцем козацьке посольство на чолі з Г. Гуляницьким до Москви документами не засвідчено. Про всі попередні посольства, які насправді мали місце, літописець, напевно, не мав відомостей (Микола Петровський і Нариси історії України..., стор. 219—221).

1654

³⁸ Серед членів царського посольства, яке 9 жовтня 1653 р. виїхало з Москви на Україну, один лише В. В. Бутурлін був боярином, чин дворецького він одержав після повернення до Москви за успішну місію (Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 417; Полное собрание законов Российской империи, т. I, М., 1830, № 125, стор. 326—328; Акты ЮЗР, X, ч. 4, стор. 286 та ін.).

³⁹ Насправді 1654 р. смоленським воєводою був Пилип Обухович, а Ю. Глібович був ним у 1643—1653 рр. (Микола Петровський і Нариси історії України..., стор. 225).

⁴⁰ І. Золотаренко їздив до Олексія Михайловича в Смоленськ у кінці вересня 1654 р. з-під Старого Бихова (Акты ЮЗР, XIV, № 5, стор. 147; № 7, стор. 165 та ін.).

⁴¹ Литовські війська на чолі з Я. Радзівіллом спочатку оточили Новий Бихів, а потім Могилів у 1655 р. (Акты ЮЗР, XIV, № 13, стор. 493; № 14, стор. 513, 521; № 21, стор. 573, 587 та ін.).

⁴² Монетний двір випустив мідні копійки 1656 р. Відтоді царську печатку почали ставити й на таларах. Мідні копійки спочатку мали вартість срібних, згодом «хній курс упав. До речі, мідні гроші, випущені 1656 р., мали штамп 1654 р. (Микола Петровський і Нариси історії України..., стор. 227—228).

⁴³ Повідомлення літописця, що 1654 р. Швеція напала на Польщу і захопила польські міста, є помилковим, тому що воєнні дії шведських військ почалися влітку 1655 р. (Микола Петровський і Нариси історії України..., стор. 229).

1655

⁴⁴ Під Дрижиполем українське і російське війська не були вщент розгромлені, хоч польсько-татарська армія одержала воєнну перевагу. Татарські загони спустилися Брацлавщину (L. Kubala, Wojna moskiewska r. 1654—1655, Warszawa, 1910, стор. 198—202).

⁴⁵ Козацькі загони і російське військо з-під Дрижиполя вирушило до Білої Церкви (А. Барсуков, Род Шереметьевых, кн. IV, СПб., 1884, стор. 155).

171

⁴⁶ 1655 р. цар Олексій Михайлович вирушив з військом із Москви, а не з В'язьми, як пише літописець. До Москви він і повернувся (Акты Московского Государства, т. II, СПб., 1894, № 641, 754; Дворцовые разряды, т. III, СПб., 1852, стор. 460—461).

⁴⁷ 1656 р. козацькі війська відступили з Білорусії на Україну згідно з наказом ніжинського полковника Василя Золотаренка (Акты ЮЗР, III, № 351, стор. 519; № 352, стор. 526; Микола Петровський, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, стор. 40—41).

1656

⁴⁸ Повідомлення літописця, що під час війни Росії з Швецією 1656 р. напередодні виступу російського війська шведи відступили за море, є помилковим. 1656 р. шведські війська були в Польщі, 28—30 липня відбувся бій під Варшавою (Дополнения к III т. Дворцовых разрядов, СПб., 1854, стор. 50; Микола Петровський, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, стор. 31).

⁴⁹ Кількість царського війська під Ригою була 118 тис., а не 700 тис., як пише літописець. Облога Риги тривала з 21 серпня до 5 жовтня (Ф. Ласковский, Материалы для истории инженерного искусства в России, ч. I, СПб., 1858, стор. 299; Микола Петровський, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, стор. 31—32).

⁵⁰ У Вільні на комісії як представники чужоземних держав були австрійці. Тут було досягнуто певної угоди про припинення російсько-польської війни (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 232).

⁵¹ Насправді молдавський похід козацького війська на чолі з Тимомшем Хмельницьким і його смерть мали місце 1653 р. (Документи об освободительной войне украинского народа, стор. 712, 714).

1657

⁵² 1657 р. польський король перебував удома. До Польщі на допомогу королеві прийшов кримський хан з ордами (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 234—235).

⁵³ Причиною відступу шведів з Польщі було не прибуття кримського хана і зосередження польських військ навколо короля, а війна Швеції з Данією (L. Kubala, Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657, Lwów, стор. 159, 164).

⁵⁴ Кримська орда прибула до Польщі вже після того, як були закінчені переговори з Ракоцим, угорський король разом з рештками свого війська був відпущений до Угорщини (L. Kubala, Wojna brandenburska, стор. 178—179; Микола Петровський, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, стор. 33—34).

⁵⁵ Гетьман Б. Хмельницький помер 27 липня (6 серпня н. ст. 1657 р. у Чигирині (Акты ЮЗР, т. IV, стор. 3, 5, 11, 14; т. XI, стор. 759; Архив ЮЗР, ч. III, т. VI, стор. 319).

⁵⁶ Зображуючи події козацької ради 1657 р. у Чигирині, літописець подає ряд повідомлень, що суперечать історичним джерелам. За свідченням інших очевидців, козацька рада не тривала аж три дні, майбутній гетьман Іван Вигovsky та козацька старшина не відмовлялись від чинів, Юрася Хмельниченка не було обрано гетьманом, І. Вигovsky не було дано право підписуватись гетьман «на тот час», тобто під час походів. Козацька рада у Чигирині обрала Вигovsky гетьманом з усіма атрибутами влади за один день (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 236—241).

⁵⁷ Лесницький був миргородським полковником, а не військовим суддею, як пише літописець (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 238).

⁵⁸ Поразка козацьких військ І. Вигovsky під Полтавою і згадані літописцем події відбулися 1658 р. (Акты ЮЗР, XV, № 2, стор. 3; VII, № 78, стор. 224; IV, № 55, стор. 91).

1658

⁵⁹ Лубенський полк підтримував гетьмана І. Вигovsky (Акты ЮЗР, VII, № 89, стор. 260—261).

⁶⁰ До козацьких загонів Г. Гуляницького, що були обложені у Варві, крім Чернігівського і Прилуцького, входив ще й Ніжинський полк (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 247—248).

⁶¹ Г. Ромодановський відступив від Варви, домовившись із старшиною гетьмана Вигovsky (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 248—249).

⁶² Козацькі війська гетьмана І. Вигovsky облягли Лохвицю і Зіньків у 1659 р. Російські загони, що були у Лохвиці, очолював Ф. Куракін, а не Г. Ромодановський, як пише літописець. Боярські привілеї Ромодановський одержав 1665 р., а в 1659 р. він був у чині окольничого (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 249—250).

1659

⁶³ Гадяцька угода з Польщею була підписана гетьманом І. Вигovsky 7 (17) вересня 1658 р., а затверджена сеймом 1659 р. (П. Клепацький, Літопис Самійла Величка, стор. 57).

⁶⁴ Бар та інші міста стали власністю Вигovsky в роки його гетьманування 1657—1658 рр. (Архив ЮЗР, ч. VIII, т. II, № 48, стор. 94; № 51, стор. 97).

⁶⁵ Литовське військо було розгромлене 1658 р. Тоді ж був захоплений і гетьман Гонсевський (L. Kubala, Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657—1660, Lwów, 1922, стор. 147).

1660

⁶⁶ Війська С. Чарнецького облягли у серпні—жовтні 1661 р. Могилів і захопили російського воеводу кн. Мишецького (А. Трубницький, Хроника белорусского города Могилева, М., 1887, стор. 24; Adam Kerstner, Stefan Czarniecki, Warszawa, 1963, стор. 427—428).

⁶⁷ На основі угоди, досягнутої на Кодачку, проти Польщі повинні були виступити козацькі полки на чолі з Т. Цицюрою: Переяславський, Київський, Лубенський, Миргородський і Прилуцький (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 257).

1661

⁶⁸ Твердження літописця, що напередодні виборів Я. Сомка гетьманом все Лівобережжя було вірне і слухняне російському цареві, неточне. Адже Олексію Михайловичу в цей час не корилися Полтавський полк Жученка, а також міста Опішня, Кобеляки, Котельва, Санджари (Акты ЮЗР, V, № 31, стор. 56; № 34, 65—66).

1662

⁶⁹ Поблизу Городищ Г. Ромодановський 16.VII завдав поразки військам Ю. Хмельницького і татарській орді. Отже, не відповідає дійсності повідомлення літописця, що перед цим татари покинули Україну (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 262).

⁷⁰ На допомогу гетьманові Ю. Хмельницькому кримський хан вислав татарські загони під керівництвом солтанів Селім-Гирея і Махмет-Гирея (Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. IV, ч. 3, стор. 190).

⁷¹ Гетьман Юрій Хмельниченко зрікся булави на початку 1663 р. Правда, гадка зректись гетьманства і йти в монастир була в нього 1662 р., про що він зізнається у листі до свого дядька Я. Сомка (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 264; Додатки, № 8, стор. 398—399).

⁷⁵ Київський полковник В. Дворецкий, який був присутній під час виконання вироку в м. Борзні, в листі до чернігівського єпископа Лазаря Барановича від 21 вересня 1663 р. перелічує імена страчених: «в місті Борзні постинано їх дня 18 вересня: Якима Сомка — наказного гетьмана, Євстафія Васюту (тобто В. Золотаренка. — *Я.Д.*) — полковника ніжинського, Йоаникія Силича — полковника чернігівського, Стефана Шамрицького — полковника лубенського, Афанасія Шуровського — полковника переяславського, Павла Килдія — осавула ніжинського, Кирила Ширая — секретаря Сомкового» (Книги разрядныя, по официальным оных спискам, т. II, СПб., 1885, стор. 940; Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 269).

стор. 315 та ін.).
⁸⁵ Ставища спустошили війська С. Чарнецького. Польський полководець помер 1665 р. (Акты ЮЗР, V, № 110, стор. 249; Adam Kerstner, Stefan Czarniecki, стор. 514—515).

Григорія Гамалії Гамалії
лий (Микола Петровський, Нарис)

¹⁰² Гетьман І. Брюховецький був страчений 8.VI за ст. ст. 1668 р. (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 292—293).
¹⁰³ Насправді П. Дорошенко повернув на південь, довідавшись про наступ на Правобережжя польських військ (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 293—294).

1669

¹⁰⁴ Д. Многогрішний був обраний гетьманом на раді, що відбулася в грудні 1668 р. До того ж обрала його гетьманом лише частина козацьких полків Лівобережжя (Письма преосвященного Лазаря Барановича, Чернигов, 1865, № 48, стор. 59; Акты ЮЗР, VIII, № 9, стор. 23).

¹⁰⁵ За Глухівськими статтями, московські воеводи залишалися також і в м. Острі (Записки історично-філологічного відділу УАН, кн. VI, стор. 161; Акты ЮЗР, VIII, № 20, стор. 108).

¹⁰⁶ М. Портянка був посланий П. Дорошенком до Константинополя після Корсунської ради, яка закінчилася 14 березня (Акты ЮЗР, VIII, № 30, стор. 130; № 40, стор. 145).

¹⁰⁷ Олександрійський патріарх Паїсій помер 1676 р. (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 302).

1670

¹⁰⁸ У 20-х роках XVII ст. у Києві одночасно були митрополитами П. Могила і І. Копинський (С. Голубев, Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники, т. I, К., 1883, стор. 552—553; т. II, К., 1898, стор. 4 та ін.).

¹⁰⁹ Константинопольський патріарх Мефодій своєю грамотою від 6.III 1666 р. затвердив Й. Тукальський київським митрополитом, надавши йому при цьому сакру. Р. Ракушка-Романовський був посланцем до Царгорода в справі суперечки між двома претендентами на львівське єпископство Й. Шумлянським і Є. Свистелинським водночас від імені Тукальського і Дорошенка. Про це твердить сам патріарх Мефодій (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 303).

¹¹⁰ Гетьман Д. Многогрішний, довідавшись про прокляття його константинопольським патріархом Мефодієм, докладав усіх зусиль, щоб патріархова анафема була знята. У кінці жовтня 1670 р. він одержав благословенну грамоту від патріарха (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 303).

¹¹¹ Ще й весною 1670 р. полкові міста Миргород і Полтава не визнали владу гетьмана Многогрішного. 1670 р. був татарський напад на Лівобережжя (Акты ЮЗР, IX, № 50, стор. 212, 214).

1671

¹¹² Й. Шумлянського гетьман Дорошенко зустрів щиро і гостинно, висловив митрополитові свої співчуття з приводу його ув'язнення. Випроваджуючи Шумлянського з Чигирини, Дорошенко просив його якомога скоріше виїжджати, бо незабаром має з'явитися татарська орда (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 305).

¹¹³ Битва під Брацлавом відбулася 26.VIII за ст. ст. (T. Korzon, Dola i niedola Jana. Sobieskiego, t. III, K., 1898, стор. 31).

1672

¹¹⁴ Татари напали на Тростянець в кінці грудня 1671 р. (A. Grabowski, Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski, t. II, K., 1845, стор. 156, 159).

¹¹⁵ Бунт польського війська на Україні був придушений Я. Собеським. Каштелян Луцький, який відзначився під час розправи над польськими жовнірами, очолив польське військо на Україні, замінивши Я. Вижицького (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 309).

¹¹⁶ Гетьмана Многогрішного взято під варту Нееловим і разом з П. Рославцем відправлено до Москви (Акты ЮЗР, IX, № 147, стор. 694; № 148, стор. 814; № 149, стор. 817).

176

¹¹⁷ Порох вибухнув у Кам'янці в день переговорів з турками, а не під час облоги, коли в лютеранській каплиці вибухнули 160 гранат, і це, очевидно, літописець переплутав (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 310, 313).

¹¹⁸ Під час виборів гетьмана І. Самойловича був присутній князь Г. Ромодановський та думний дворянин І. Ржевський (Акты ЮЗР, IX, № 178, стор. 916; Источники малороссийской истории, т. I, М., 1858, стор. 234—238).

1673

¹¹⁹ Молдавський (волоський) господар разом з військом перейшов на сторону Польщі в кінці жовтня н. ст., муляньський (валаський) — 10.XI ст. ст., напередодні перемоги над турками (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 314).

¹²⁰ Польське військо було вигнано з Молдавії молдавськими військами і турецькими загонами 1674 р. Польськ залоги залишилися, крім Сучави, Хотина, ще й у Німці (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 314).

1674

¹²¹ Гетьман І. Самойлович і Г. Ромодановський відправили під Чигирин загін військ під командуванням переяславського полковника Райчі і П. Скуратова (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 315—316).

¹²² Насправді битва була під Лисянкою (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 316—317).

¹²³ Разом з ордою прийшли два султани. Ця татарська орда і козаки А. Дорошенка були розгромлені козацьким і російським військами, які захопили при цьому 21 татарина (Акты ЮЗР, XI, № 151, стор. 502, 503, 506; № 158, стор. 527).

¹²⁴ Д. Вишневецький став коронним гетьманом 1676 р. після коронації Я. Собеського. Тоді ж і С. Яблоновський став польним гетьманом. Привілей, даний Яблоновському, має дату 8.IV 1676 р. (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 320).

1675

¹²⁵ Польські війська захопили Павлоч у кінці травня 1675 р.; війська Я. Собеського вирушили у квітні з Брацлава до Золочева, Ярослава, а звідти до Львова. В зв'язку з тим, що почалася війна з турками і татарами, Я. Собеський був коронований на початку 1676 р. (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 322).

¹²⁶ Після присяги російському цареві 10.X і відправлення санджаків до Москви Дорошенко позбавлявся права вести переговори з Кримом і Туреччиною. Серед санджаків, які прибули до Москви 12.I 1676 р., був і тесть гетьмана П. Яненко, а також С. Тихий (Акты ЮЗР, XII, № 94, стор. 274; № 134, стор. 430, 440).

¹²⁷ Мошенці перейшли на Лівобережжя влітку 1675 р. ще до того, як з'явилися війська Самойловича і Ромодановського (Акты ЮЗР, XII, № 73, стор. 219—220; № 84, стор. 244—245).

1676

¹²⁸ Царський наказ гетьманові І. Самойловичу виступити проти Дорошенка був даний Г. Ромодановському в Москві 19.VII 1676 р. Дорошенко здався 19.IX 1676 (Акты ЮЗР, XII, стор. 682; Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 325).

¹²⁹ Очоловав турецьке військо Ібрагім Шайтан-паша. Польське військо турки обложили під Журавном. За угодою, що була укладена між Польщею і Туреччиною, за Річчю Посполитою залишилась Біла Церква і Павлоч (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 327).

¹³⁰ Соловецький монастир було здобуто 22.I 1676 р. Цар Олексій Михайлович помер 30.I 1676 р. (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 328).

12 562

177

¹³¹ Початок сектантської діяльності Капітона припадає на 1639 р. (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 328).

¹³² П. Рославль і С. Адамович судили в січні 1677 р. Крім козацької старшини на цьому суді були присутні і представники вищого духовенства Л. Баранович та Й. Галатовський (Акты ЮЗР, XII, № 224, стор. 848—874; XIII, № 6, стор. 22—23).

1677

¹³³ Переяславський полковник Думитрашко Райча утік до О. Гоголя на Правобережну Україну (Акты ЮЗР, XIII, № 19, стор. 91).

¹³⁴ Лише П. Рославль і С. Адамович були відправлені до Москви, інші перебували у Батуринській в'язниці (Акты ЮЗР, XIII, № 60, стор. 233).

¹³⁵ Війська гетьмана Самойловича досягли Дніпра 24 серпня, а російські війська Ромодановського 25 серпня (Акты ЮЗР, XIII, № 79, стор. 290—291; № 88, стор. 364).

¹³⁶ Гетьман Самойлович надіслав під Чигирин загін козаків кількістю 1000 чол. 1677 р. велись тільки підготовчі роботи для ремонту чигиринських мурів (Акты ЮЗР, XIII, № 79, стор. 295; № 82, стор. 314).

1678

¹³⁷ Військо калмиків і черкесів очолював Каспулат (Акты ЮЗР, XIII, № 145, стор. 628, 633—634, 644—645, 650, 672).

1679

¹³⁸ Переяславський полковник І. Лисенко розгромив під Воронковим один татарський загін Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 337).

¹³⁹ Насправді татари досягли Лубен на схід від Лукомля і Яблунева (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 337).

¹⁴⁰ Царський уряд доручив І. Бутурліну та І. Чаадаєву завершити угоду з Польщею, підписану в Андрусові, і заплатити полякам 100 тис. крб. (Е. Замысловский, Сношения России с Польшей.— Журн. Министерства народного просвещения, 1888, № 2, стор. 465—466).

¹⁴¹ У розповіді про козацьке і російське війська, що перебували недалеко від Києва, літописець допустив ряд помилок, перелічуючи військову старшину, називаючи їх чини, імена, по-батькові. Брата П. В. Шереметева не було, а був його син Б. П. Шереметев. Не було й князя Хованського. Б. П. Шереметев був призначений товаришем М. А. Черкаського замість Хованського. І. А. Хованський із своїм військом 3 липня за наказом царя виїхав на захист Білгородської лінії. Під Києвом Хованських не було. Полки М. А. Черкаського, М. Ю. Долгорукова, П. В. Шереметева та І. Б. Милославського налічували 69 321 солдата (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 338—339).

¹⁴² Влітку 1679 р. осавул Охтирського полку Микита Уманець разом з товаришами був у розвідці поблизу Бугу та Дрижиполя. Переяславський полк стежив за ворогом за Дніпром на річкових переправах (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 339).

¹⁴³ Кошовий І. Сірко влітку кілька разів спустошував турецькі поселення. Довідавшись про підготовку великого турецького нападу на Січ, Сірко відступив (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 340).

¹⁴⁴ З-під Києва козацькі і російські загони відступили 8 вересня (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 341).

¹⁴⁵ Поблизу Києва гетьман Самойлович залишив полк І. Новицького, а також піхотні полки Герасима і Андрія Ребриковського. Під Києвом був розгромлений невеликий татарський загін (Микола Петровський, Нариси історії України..., Додатки, № 18, стор. 410).

1681

¹⁴⁶ В угоді, що її склав В. Тяпкін з кримським ханом, є пункт про «упоминки», що їх вимагав російський цар від хана. Про це йдеться і в шерстній грамоті хана, і в повідомленні Тяпкіна (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 343).

1683

¹⁴⁷ Австрійський цісар Леопольд I, почувши про наступ турецьких військ, залишив Відень, який обложили турки. Отже, битви між військами, очолюваними цісарем, і турецькими насправді не було (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 346).

¹⁴⁸ Війська Яна Собєського у битві під Парканами 7 жовтня були розгромлені, і сам польський король ледве врятувався (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 347).

1684

¹⁴⁹ Козацькі війська під керівництвом Кунницького виступили проти Туреччини в кінці грудня 1683 р. (Акты ЗР, V, № 141, стор. 174—175).

1685

¹⁵⁰ 1685 р. польські війська, якими командував Яблоновський, зробили невдалий похід в Молдавію і Буковину, а не в Угорщину, як пише літописець. Будучи хворим, Я. Собєський у цьому поході участі не брав (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 350).

¹⁵¹ Частина згаданих сіл була приєднана до Чернігівського полку Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 351).

1686

¹⁵² Підписуючи угоду з Росією, польський король Ян Собєський присягав у Львові (Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными, т. VI, СПб., 1862, стор. 1493; т. VII, СПб., 1864, стор. 97).

1687

¹⁵³ Змієв був окольничим, а не боярином. Крім перелічених літописцем керівників війська, що вирушили в кінці 1686 р. проти Криму, був ще й К. Шерба-тов (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 352).

¹⁵⁴ Справжні назви річок Янчул—Янчакран, Кичета—Кільчені (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 352).

¹⁵⁵ Від гетьмана Самойловича відібрали булаву 23.VII, а на раді 25.VII гетьманом був обраний Іван Мазепа (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 355).

¹⁵⁶ Половину майна і коштовностей Самойловича було взято до царської казни (Источники малороссийской истории, ч. I, М., 1858, стор. 318, 324—326).

1688

¹⁵⁷ Гетьман Мазепа доповідав цареві, що здобуто два посади (Русский архив, кн. II, 1913, стор. 394).

1689

¹⁵⁸ Зберігся список осіб, складений І. Мазепою, що приїхали з гетьманом до Москви: обозний В. Борковський, суддя С. Прокопів, писар В. Кочубей, осавул А. Гамалія, бунчужний Я. Лизогуб, полковники: чернігівський Я. Лизогуб, полтавський Ф. Жученко, ніжинський С. Забіла, миргородський Д. Апостол, лубенський Л. Свічка та ін. (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 360).

¹⁵⁹ Окольничого Шкловського страчено, Л. Неплюєва вислано на Колу, де він 4.VI 1698 р. помер. Голіцин помер 24.IV 1714 р. на заслання у Волокопінський волості (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 360).

1691

¹⁶⁰ Людвіг Баденський командував австрійським військом, яке розгромило турків. Під час бою був убитий турецький візир. Ця битва відбулася в серпні

1691 р. поблизу Саланкмена. Білгород та навколишні міста і села турки захопили після облоги і штурму 8.X 1690 р. Сучаву захопили польські війська 1691 р. (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 361).

1692

¹⁶¹ Під час цього походу козацькі загони не взяли Очакова (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 362—363).

¹⁶² Петрик утік на Запоріжжя з генеральної канцелярії 1691 р. (Д. Еварницький, Істочники для історії запорозьких козаков, т. I, Владимир, 1903, стор. 307).

1693

¹⁶³ Командував татарськими загонами Нурадин (Д. Еварницький, Істочники для історії запорозьких козаков, т. I, стор. 454, 471, 477, 478).

1694

¹⁶⁴ Очакова 1694 р. козацькі загони під керівництвом С. Палія не взяли. Серед козацького війська не було Переяславського полку, під час цієї битви було захоплено близько 100 татар (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 366—367).

1695

¹⁶⁵ Під Фастовом відбулася сутичка загонів С. Палія з татарською ордою (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 371).

¹⁶⁶ Тільки в Таванському городку була залишена залога з козацьких і російських військ, решту міст було спустошено і спалено (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 370—371).

1696

¹⁶⁷ Орди білгородських татар, що вторглися на Україну, переслідували козацькі загони лубенського полковника Свічки та київського полковника Новицького (Микола Петровський, Нариси історії України..., Додатки, № 20, стор. 415—418).

¹⁶⁸ У другому поході на Азов брало участь 15 тис. козаків (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 372—373).

¹⁶⁹ Турецькі кораблі вивезли залогу Азова до Туреччини (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 373).

1697

¹⁷⁰ Для захисту від татаро-турецьких нападів на лівому березі Дніпра були залишені також козаки охотницького полковника І. Новицького, гадяцького полковника М. Бороховича і лубенського полковника Л. Свічки (Акты ЗР, V, 273, стор. 283—284; Д. Еварницький, Істочники для історії запорозьких козаков, т. I, стор. 691—692).

¹⁷¹ Французький король не перешкодив Петрові І в його подорожі до «цесаря і папи», бо цар не мав наміру туди їхати з Кенігсберга. З Амстердама Петро І на початку 1698 р. їздив до Англії (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 377).

¹⁷² Сукно і гроші одержали 1000 козаків, що перебували в Таван. Однак 1697 р. козаки одержували платню ще кілька разів, правда, за іншим наказом (Д. Еварницький, Істочники для історії запорозьких козаков, т. I, стор. 730, 731).

¹⁷³ Сапіги визнавали королем Августа (Sapiegowie, materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe, t. II, Petersburg, 1891, стор. 188—189).

1700

¹⁷⁴ Серед імен бранців, яких захопили шведи, немає ні Луки, ні Івана Долгоруких (П. Долгоруков, Сказание о роде князей Долгоруковых, СПб., 1840, стор. 8, 81).

1701

¹⁷⁵ Петро І зустрівся з Августом II у Биржах (Письма и бумаги императора Петра Великого, т. I, СПб., 1887, стор. 439).

¹⁷⁶ Залогою Діамунта здалася шведам. Вона складалася з російських і саксонських загонів (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 383).

¹⁷⁷ Гадяцького полку не було в складі війська, що воювало під Нарвою (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 384).

¹⁷⁸ Юр'єва царське військо тоді не здобуло. Це місто було взяті 1704 р. (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 383).

¹⁷⁹ Козацькі війська на чолі з Данилом Апостолом відпущено на Україну на початку січня 1702 р. (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 383—384).

1702

¹⁸⁰ Із Т. Радичом виступало 1500 козаків (Микола Петровський, Нариси історії України..., Додатки, № 21, стор. 419).

СЛОВНИК ЗАСТАРІЛИХ ТА МАЛОВЖИВАНИХ СЛІВ

А

а — і
абшитованний — відставний
аже — а проте, коли, а що
албо — або
аліанс — союз, договір
алкір (валкір) — кутня найвіддаленіша кімната в хаті
аманат — заложник
а ніжели — ніж, як
аппарата — убрання
армата — артилерія, зброя
асаул — осавул, старшина в Запорізькому війську, військовий осавул заступав гетьмана в походах, були також осавули полкові, сотенні, артилерійські та ін.

Б

балвохвалець — ідоловірець, поганин
барва, барма — одяг
барзо — дуже, надто
бей — турецький або татарський старшина вищого рангу
безечність — безчесність, ганебність
бернардини — члени католицького чернечого ордену, що виник у ХІ ст.
біглий — умілий, вправний
біскуп — католицький єпископ
бидло — худоба, скотина, воли
билисмо — ми були
бом — бо я
бинамний — не мало, цілком
бити — бути
битність — перебування, буття
благочестіє — православ'я
благочестивий — православний
блякгауз — укріплення
бойний — воєнний, здатний до війни
борона — захист, заступництво

братися — простувати, прямувати
будара — річкове судно
будник — робітник у буді, де виробляється поташ (попіл)
бурмистр — голова міської адміністрації за магдебурзьким правом

В

валечний — мужній
валка, волейна потреба — генеральна битва
вароватися — берегтися, застерігати
ведле — біля, коло, поряд
ведлуг — через, з причини, згідно, відповідно
везир — вищий сановник у деяких країнах Близького Сходу
венетове — венеціанці
взглядом — що торкається, беручи до уваги, внаслідок, щодо
взмінка — згадка, замітка
вибранці — піший новозатяжний воїн
видолати — подолати, витримати, вчинити опір, здужати
виміратися — виправдуватися, відмовлятися
вимовлятися — відмовлятися, висловитися
вимогти — добитися чого-небудь
виняти (місто) — полонити, захопити населення міста
вирва — вилوم, пролом, прорив, яма
витрикуш — ктитор, церковний староста
віжливий — тямуший
вікторія — перемога
вічистий — вічний, батьківський
Відно — Відень
вонтптити — сумніватися, хитатися
востатку — наостанку

вскурати — мати успіх
вспирати — відбивати, давати відсіч
вцале — цілком, сповна, зовсім
вишлякий — всякий
втєчність — розпуста
взяення — в'язниця

Г

гвалтом — силоміць, насильно
где — де, коли, що
где-колвек — де-небудь
герець — жеребець
го — його
голдovati — бути підвладним, підданим
господар — володар, титул молдавського і валаського князів
гостинець — дорога, тракт
грабленє — грабіж
грассовати — грабувати, спустошити, лютувати
грод — замок, при якому був гродський суд
грошовий — найнятий за гроші

Д

давання — подарунок
давати дару — прилучати, залучати
дара — причастя
датки — данина, подарунки
дворецкий — придворний титул, в ХV—ХVІІ ст. керівник придворного управління
детронізовати — скинути з престолу, позбавити влади
дивовиско — диво, чудо
довціп — розум, здібність, гострота
дознаку — дощенту
дойниця — дерев'яний посуд для доїння молока
докука — надокучливість, докучання, неспокій
домінікани — ченці католицького чернечого ордену, заснованого 1215 р. іспанським ченцем Домініком
домовляти — докоряти, дорікати
достатний — заможний
дочасний — тимчасовий, дочасний
драгунія — драгуни, драгунські полки
драча — здирства, побори
дуди — збір, плата за весілля

Е

елекція — вибори
експедиція — похід, відправлення, висилання

Ж

ексцес — бешкет
еднак — однак
еднати — єднати, схилити до союзу
ежели — якщо, як
ерись — релігійні вчення, що відхиляються від панівної релігії

жаданне — жадання, вимога
жадний, жадеи — жоден
жаковати — грабувати
же — що
жеби — щоб
жебисте — щоб ви
желати — бажати
желязник — залізна гармата
живити — залишати серед живих
живність — пожива, корм
живо — живим
живот — життя
жичити — зичити, бажати, жадати
жичливий — зичливий, прихильний
жолнір — найманий солдат

З

забойство — убивство
задор — завзяття, запал
зайздрість — заздрість
заточене — заслання
зачим — отже, тому, таким чином
завититися — нездужати, слабіти, упасти
занятися — займатися, загорітися
запал — чвари, незгода, розбрат
запаченя — платня
запоміти — забути
зась — же, але, знову, також
затлумити — заглушити, заступити
затяги — набирання військових добровольців
затяговий — найманий
захозивати — зберігати
заятрєня — запалення, розпалювання
збоже — хліб, майно
збродня — злочин, злодійство
звіонєк — союз, змова
звітяжство — перемога, хоробрість
звлаца — особливо, найпаче
зволєння — дозволення, згода
звонити — зневіритися, втратити надію
згодний — мирний
згола — зовсім
здання — здача, здавання
здоровя — життя

вдрайца — зрадник
векгаровий — годинниковий
везволити — дозволити
везволитися — згоджуватися, приставати
зейшлий — померлий, минулий
зисковати — набувати, відшукати
зліцяти — доручити
зле — погано
знесення — поразка, спустошення
знятися — звестися, зійтись
зо — зі, зу
вобополне — разом
волотий — польська монета, що до-
 рівнювала 30 грошам
вособна — зокрема, зосібна
восталій — останній, решта
вработати — пограбувати
вуполній — повний, загальний
зфолговати — відпустити, пощадити

I

иж — що
ижби — щоб
иже — який
излецити — доручити
иле — скільки
имати — взяти, схопити
индукта — мито на довізні товари
иніе — інші
инквізиція — слідство, розшук
интенція — бажання
искупити — згромадити, зібрати, з'єд-
 натися
испытатися — зустрітись

I

ігумен — церковний сан настоятеля чо-
 ловічого монастиря
іезуїти — члени католицького черне-
 чого ордену

K

калга-салтан — наступник престолу
кармазин — тканина червоного кольо-
 ру
карність — кара, покарання
карта — лист, записка
катафалк — підвищення, на яке став-
 лять труну
квадранс — чверть, чверть години
квартирніе войска — регулярні польські
 війська
квалтом — силоміць, насильно
кєди — коли
клейноти — військові відзнаки: коро-
 гви, булава, бунчук, котли (бубни),
 гармати

колмики — калмики
комисар — заснована 1638 р. Річчю
 Посполитою посада верховного на-
 чальника реєстрового Запорізько-
 го війська, представник польсько-
 го короля на Україні з 1649 р.,
 член мирної комісії
комонник — кіннота, кавалерія
компанія — товариство, загін війська,
 сотня
консистовати — ставати на постій
контентуватися — задовольнятися,
 радіти
конфедерація — збори, нарада представ-
 ників політичних груп, партій
корфістр — німецький князь, що мав
 право вибирати імператора
копа — 60 литовських грошей
копотитися — тривати, тягнутися
копці — межові ями
корюга — хоругво, загін кінноти
 100—200 чоловік
креденс — буфет, кухонне срібло
крот — раз
ксіонженти — князі
кунтуш — козацький одяг, що нага-
 дує кафтан
купитися — громадитись

L

легат — папський посол
леда — ледве
липа — невеликий човен із липи
ліствици — драбини
літось — жалощі, жаль, співчуття
літовати — провести літо
любо — хоч, хоча

M

magnus — великий
майдебурські права — магдебурзькі пра-
 ва
матися — жити, існувати
медіатор — посередник
меноватися — іменуватися, називатися
мешанина — змішання
мірочка — плата зерном за помол
можне — мужньо, хоробро
можній — спроможний
москва — росіяни
московскій — російський
мор — помір, чума
моц — сила, влада
мурза — знатний татарин
мушкет — карабін

N

набиток — майно, набуття
набоженство — служба божа
навидіти — навідати
наворочатися — повертатися
найбарзій — найбільше
наказний — виконуючий обов'язки
налога — натиск, здушування
наменити — згадати
напів — спів, голос, мелодія
направовати — направити
натрафити — натрапити, наскочити
наустити — намовляти, підмовляти
наутеки — навітки, навіткіача
незвитажний — непоборний, неперемо-
 жний
немал — мало не
не мній — не менше
необходно — без винятку
неопатрність — неуважність, необере-
 жність
неошачованій — неоціненний
нестатечний — нестійкий, нетрив-
 кий
нестатечность — несталість, нетрив-
 кість
нечине, нечинене — начинене, вчинене
нігди — ніколи
ніотколя — нізвідки
нобілітовати — надати дворянське
 звання
нужа — нужда
нужній — важкий, небезпечний
нурадин-солтан — начальник області
 в кримських татар

O

обавлятися — побоюватися
обачити — побачити
обецатися — обіцяти
обовній — начальник обозу й артиле-
 рії, начальник штабу
обфито — щедро, багато, рясно
обфитость — багатство, достаток
околичій — вищий боярський чин у
 Росії
окрент — велике морське судно
олтар — східна частина храму, де
 міститься престол
омаль — мало, небагато
омилити — обдурити, обманути
оний — він, той
ординовати — послати, відправити
ормяне — вірмени
осажолій — облоговий
освідчити — заявити

осип — збори зерновим хлібом
ослаба — ослаблення
осм — вісім
осмачка — дві чверті, міра сипучих тіл
особно — особисто
оспалость — байдужість, недбалість,
 неуважність
осталец, останец — решта, останній,
 інші
отехати (село, місто) — захопити, при-
 єднати
отражати — відраджувати, відмовля-
 ти
отседітись — витримати облогу
отсуль — звідусіль
оттоля, оттуля — звідти
охляп — верхом, без сідла
охочекононній — найнята кіннота
охочій — волонтер, найнятий
ошукати — обдурити, обманути

P

палуб — пень, колода
панство — держава, панство
папіж — римський папа
паци — шлях, дорога
пахолок — прислужник
пашня — засіяне поле
перескоживати — перешкоджати
перестанок — зупинка
перехрист — вихрест
персвадовати — повчати, радити
пилно — охоче, ввічливо, покійно
пилний — потрібний, необхідний
пилность — пильність, старанність,
 завзятість
плавля — плавні
плин — плав, плавом
площики — кінцівка стріли
пляц — місце, майдан, поле
поблажити — потурати, попускати
повиймати — спустошити, захопити
поволати — позвати до суду
поволощина — податок від волів
повстанова — договір, угода, консти-
 туція
погреб — похорон
подачка — платня
подзор — підозра
подезд — військова розвідка
подиля — двір, подвір'я
подійти — обдурити
подкапок — шапка монахів
подобно — здається, мабуть
позбитя — рятунок, визволення
позитив — музичний інструмент
покровние — родичі

покута — кара за гріхи, покаяння
 полегити — доручити
 полудне — південь
 помішка — перешкода, завада
 поневаж — оскільки, тому що
 понехати — занехати, зневажати
 поняти — взяти
 попутливості — замішання, розгубленість, збентеження
 поратвання — рятунок, допомога
 поряжка — поразка
 посилювати — пересилити, перебороти
 пословица — чутка
 послушество — слухняність, послушність
 посполитое рушення — загальне ополчення
 посполство — чернь, народ, плебей
 посполу — разом, спільно, гуртом
 пострах — страх
 поткати — зустріти, спіямати
 потлумляти — потьмарити, помутитися
 потрава — страва, їжа
 потреба — битва, сутичка
 потрутити — штовхнути
 потуга — сила, ополчення
 похвалки — нахваляння
 пошарпати — пограбувати
 праве — власне, якраз
 преворотність — брехливість, облудність
 предся — все-таки
 през — через, протягом
 прекладати — прикладати, прирівнювати
 предложество — управа, посада
 препинати — заважати, чинити перепону
 приборно — зі зброєю
 приващати — привласнювати, притягати, прихилити
 привилей — привілей, перевага
 приводца — ватажок, вождь
 приворочати — приєднувати, підкоряти
 приморки — мор, епідемія
 припало — трапилось
 приправовати — приготуватися, споруджувати
 пробіглець — шукач пригод
 проворотя — поворот
 прягнути — прагнути
 пугар — чара, келих
 пултори — півтора
 пункти — статті, угода

Р
 рабовати — грабувати
 рада — народні збори
 райтарія — кіннота
 райца — радник, член магістрату
 ракочий — угорський король
 ранкор — злопам'ятність, підозра
 рарог — раріг
 распудити — розігнати
 рація — думка, рада
 рейтеровати — відступити
 резидент — посол
 респонс — відповідь
 риштунок — зброя, озброєння
 робацтво — хробаки, черв'яки
 родимець — уродженець
 родич — батько
 рожай — рід, походження
 рожоний — рідний
 розмір — плата зерном за помол
 розездити границю — визначити межу, кордон
 ронд — кінська військова блискачча
 збруя
 розказане — наказ
 росмотр — розшук, слідство
 ростропний — моторний, спритний, меткий
 русь — українці
 русин — українець
 руский — український
 рушаня — виступ, відступ
 рядощі — радощі

С
 сагайдак — лук
 сакра — висвячення, посвячення
 санджак — прапор, військо, що збирається під хоругви, посол
 світ — світанок
 сейм валний — загальний польський законодавчий з'їзд (на протилежність сеймикам)
 сердюки — наймане піхотне військо
 септевірій — вересень
 сермяги — сірячина, сіряк, сіра, свита
 склеп — льох
 скупленя — скупчування
 слобода — нове поселення, де селяни звільнялись на деякий час від податків
 слупи — стовпи
 слуховати — слухатися
 спитка — катування, тортури
 спотребу — скільки потрібно

справний — уміло вишикований, поставлений у бойові лави, розпорядливий (про людину)
 справовати — правити
 справца — керівник
 спросній — мерзотний, огидний
 спіж — мідь
 срозій — суворий, жорсткий
 срозій — суворіший, жорстокіший
 становиско — стоянка, постій, кватиркування
 статечний — заможний, серйозний
 статок — майно, скотина
 стація — постій, податок на утримання війська
 столечний — столиця, місто, що в ньому живе гетьман, полковник
 столник — нижчий придворний чин у Росії XVI—XVIII ст.
 сторога — сторожа
 стужа — холод
 сточитися — виникнути, поставати
 супліковати — просити, подавати просьбу
 сустентація — утримання війська
 сухота — посуха, засуха

Т
 табур — табір
 тамтой — той
 таша — табір, місце кочування орди
 тил — скорочено від тільки
 тирлице — тирло, стоянка орди
 трактат — договір
 трафити — натрапити, потрапити
 тріумф — блискачча перемога
 трутизна — отрута
 тузінковий — виготовлений з дешевого сукна
 тулятися — скитатися
 тумулт — тривога, паніка
 турбація — турбота, стурбованість
 тяжари — тягарі, військовий обоз

У
 уведений — обдурений
 удавати — видавати, зводити наклеп, обмовляти
 удання — наклеп
 удатися — звернутися
 узятися — з'єднатися
 узятя — одержання
 уконтентувати — задовольнити
 умислно — навмисно
 упокоїти — заспокоїти, угайувати
 уробити — зробити, збудувати
 уряд — посада, суд
 усиловне — настійливо, настійно
 ускромляти — втихомирювати, угамувати

утарчка — сутичка, бійка
 утравлятися — розчинятися
 утраплення — утиск, пригноблення

Ф
 фамиліант — родич, нащадок
 фара — приходський костюл
 фолга — співчуття, попускання, пощада
 фортель — підступ, обдурення, хитрість
 фортеція — фортеця
 фрасунок — сум, смуток
 фундовати — угощати, засновувати, купувати
 футро — хутро

Х
 хандожити — чистити
 Хвалинское море — Каспійське море
 хвалка — хвальба
 хлюблячися — хвалячись, величаючись
 хвораба — хвороба
 хоча — хоча
 хтивость — хтивість, бажання, жадоба

Ц
 цале — цілком
 цекгауз — пороховий погріб, льох
 цуг — ряд

Ч
 чати — військовий дозір, сторожова охорона
 чаус — турецький посол, чиновник
 чернчая рада — рада голоти, черні
 чини — оброк
 чолнійший — головніший, знатніший
 чолобитна — супліка, звернення
 чуга — верхній одяг, плащ

Ш
 шатно — пишно, нарядно
 шатость — бунт, заворушення, непокій
 швагер — шурина
 шванковати — програти, терпіти збитки
 шевлюга — худобина, мерзотник
 шемрання — бурчання, нарікання
 штука — кусок, частина

Щ
 щоколвек — що-небудь, будь-що, трохи, дещо

Ю
 юж, юже — вже
 юнь — червень
 юригелт — річна платня

БІБЛІОГРАФІЯ¹

- Андрусак М. До питання про авторство Літопису Самовидця.— Записки Наукового товариства ім. Шевченка, Львів, 1928, т. CXLX.
 Багалій Д. Нарис української історіографії.— Джерелознавство, вип. 2, К., 1925.
 Бевзенко С. П. Спостереження над синтаксисом українських літописів XVII ст.— Наукові записки Ужгородського державного університету, т. IX, Ужгород, 1954.
 Возняк М. Історія української літератури, т. III, Львів, 1924.
 Возняк Михайло. Хто ж автор т. зв. Літопису Самовидця? Львів, 1933.
 Гординський Ярослав. «Милость божія», українська драма з 1728 р.— Записки Наукового товариства ім. Шевченка, Львів, 1925, т. CXXXVI—CXXXVII; 1927, т. CXLVI.
 Грушевський М. С. Самовидец Руины и его позднейшие отражения.— Труды Института славяноведения Академии наук СССР, т. I, Л., 1932.
 Грушевський М. С. Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений.— Известия АН СССР, VII серия, отд. общественных наук, 1934, № 3.
 Дзира Я. І. Українські літописи XVI—XVIII ст. в радянській історіографії.— Історичні джерела та їх використання, в. III, К., 1968.
 Дзира Я. І. Джерельна основа праці О. Рігельмана про Україну.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. II, К., 1969.
 Житецкий П. Очерк звуковой истории малорусского наречия, К., 1876.
 Житецкий П. Очерк звуковой истории малорусского наречия, К., 1876.
 Иконников В. С. Опыт русской историографии, т. 2, кн. 1, К., 1908.
 Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е января 1654 по 30 мая 1672, М., 1870.
 Карпов Г. Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого, М., 1873.
 Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобицах, бывших в Малой России по его смерти. Доведена продолжателями до 1734 года.— Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1846, № 1, отд. II; 1846, № 2; Окреме вид., М., 1846.

¹ Див. також: Библиография русского летописания, М.—Л., 1962; Українські письменники, Біо-бібліографічний словник, т. I, К., 1961; Микола Петровський. Нариси історії України XVII—початку XVIII ст., Харків, 1930, стор. 421—435.

- Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: «Хмельницкой», «Краткого описания Малороссии» и «Собрания исторического», з передмовою О. Левицького, К., 1878.
 Максимович М. А. Собрание сочинений, т. I, К., 1876.
 Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.), К., 1959.
 Модзалевський В. Перший військовий підскарбій (1663—1669). Роман Ракушка-Романовський.— Записки історично-філологічного відділу Української Академії наук, кн. 1, К., 1919, стор. 18—52; кн. 2, 1920—1922, стор. 29—59.
 Огоновський О. Історія літератури руської, ч. I, Л., 1887.
 Окипшич Л. До питання про автора Літопису Самовидця.— Нариси з соціально-економічної історії України, т. I, К., 1932.
 Петличний І. З. Граматичні особливості мови Літопису Самовидця.— Питання українського мовознавства, кн. 1, Львів, 1956.
 Петров Н. И. Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков, К., 1911.
 Петровський М. До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського).— Записи Ніжинського інституту народної освіти, кн. VI, Ніжин, 1926.
 Петровський М. Нариси історії України XVII—початку XVIII ст. (Досліді над Літописом Самовидця), Харків, 1930.
 Письма П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому (1846—1848).— «Русский архив», 1892, № 11.
 Письма П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому (1846—1877).— «Киевская старина», 1897, сентябрь, октябрь, ноябрь, декабрь; 1898, февраль.
 Романовський В. Хто був «Самовидець»?— «Україна», 1925, кн. 5.
 Франко І. Студії над українськими народними піснями.— Записки Наукового товариства ім. Шевченка, Львів, 1911—1912.
 Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., Львів, 1910.
 Шевченко Т., Повне зібрання творів у шести томах, т. V, VI, К., 1964.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК *

- Август II, польський король, курфюрст саксонський — 160—164, 167, 180
 Адамович Симеон, ніжинський протопоп — 19, 123, 124, 126, 178
 Алмазов, російський стольник — 124
 Андрусяк Микола, історик — 188
 Антипович Євстратій, російський посол — 102
 Антон Адамович див. Жданович
 Антонович Володимир, історик, археолог — 38
 Апостол Павло, автор «Щоденника» за 1725—1727 рр. — 8
 Апостол Данило, гетьман — 155, 159, 165, 166, 179, 181
 Багалій Дмитро, історик — 10, 15, 19, 38, 39, 170, 188
 Баденський Людвіг, маркграф — 179
 Балабан, польський шляхтич — 51
 Балабан Діонісій, київський митрополит — 95, 174
 Барабаш Іван, військовий осавул реєстрового козацького війська — 49, 168
 Баранович Лазар, церковний, політичний, освітній діяч, письменник, чернігівський архієпископ — 129, 174, 176, 178
 Барвінський Віктор, історик-архівіст — 22
 Барсуков А., російський історик — 172
 Башмаков Д., Бачмаков, російський діяч — 15, 92
 Бевзенко Степан, філолог — 188
 Безпалый Микита, військовий обозний — 175
 Бедзінський, польський шляхтич — 51
 Биховець О., власник літопису — 7
 Білецький Олександр, літературознавець — 39
 Білицкевич, поляк, шведський «партизант» — 167
 Білогруд, козацький суддя — 107, 108
 Біневський Станіслав Казімір (Біневський), чернігівський воевода, польський посол — 76, 102
 Боболінський Леонтій, літописець, автор «Хроніки» з давніх часів до 1699 р. — 7
 Богдановський, польський шляхтич — 51
 Богун Іван, калницький (вінницький) полковник — 93, 94
 Бодянский Осип, український історик, археограф, філолог, славіст, поет — 10—13, 16, 19, 20, 38, 40, 45, 47—54, 56—67, 69—141, 143—149, 151—153, 155, 156, 158—160, 162—166, 189
 Бойховітінов Є. О., російський історик — 40
 Боплан Гійом-Левассер, французький військовий інженер, автор записок про Україну — 8, 168
 Борковський Василь (Борковський), чернігівський полковник, військовий обозний — 26, 122, 130, 144, 179
 Борохович Михайло, гадяцький полковник — 156, 157, 164, 180
 Борятинський Юрій Микитович (Борятинський), російський князь, київський воевода — 83
 Браїм, турецький паша — 127
 Брюховецький Іван (Брюховецький), гетьман — 14, 21, 25, 27, 31, 33, 37,

- 81, 84, 87—100, 102—106, 174—176
 Булат, російський князь — 129
 Бут Левко, ніжинський сотник — 78
 Бутурлін Василь Васильович (Бутурлін), російський військовий діяч, дипломат, боярин — 66, 67, 171
 Бутурлін Іван, російський боярин — 132, 178
 Вейд Адам Адамович, російський генерал — 164
 Великогагін Д. (Великогагін), російський окольничий, князь — 89, 90, 174
 Величко Самійло, автор опису історичних подій на Україні (1648—1700) — 7, 8, 9, 30, 38, 119, 134, 171, 173
 Верзилов А., історик — 169
 Виговська Олена, дружина гетьмана — 82
 Виговський Іван (Виговський, Виговський), гетьман — 14, 21, 32, 50, 75—82, 95, 172—174
 Виговський Данило, брат Івана — 79
 Вижицький (Візицький, Віжицький, Выжицкий), польський рейментар — 112, 176
 Винницький Антоній (Винницький, Веніцький), перемишльський, сяноцький і самбірський православний єпископ — 95, 110
 Вишневецький Ярема (Вишневецький, Вишневецький Еремій), польський магнат, князь, походив з українського князівського роду — 52, 58
 Вишневецький Михайло (Міхал), син Яреми, польський король — 18, 52, 110, 117
 Віженер Блез, де, французький вчений, історик, автор «Опису польського королівства і суміжних з ним країн», окремі розділи якого присвячені Україні XVI ст. — 7
 Владислав IV, польський король — 35, 48, 54, 168, 169
 Возняк Михайло, літературознавець — 10, 22, 39, 188
 Волинець, польський шляхтич — 53
 Вуйцик Збігнєв (Wójcik Zbigniew), польський історик — 175
 Гагарін Микита, російський стольник — 174
 Галга, Далга, татарський солтан — 102
 Гальцель А. (Halcel A.), польський історик — 176
 Галятівський Йоаникій, письменник, громадський, політичний і церковний діяч — 178
 Гамалія А. — 179
 Гамалія Григорій (Гамалія, Гамалієнко), лубенський полковник — 96, 104, 153, 174, 175
 Гамалія Михайло, черкаський полковник — 86
 Гаммер-Пургшталь Йозеф, австрійський історик, сходознавець — 38
 Гаммердерфер Карл, німецький історик, 1789 р. опублікував у Лейпцигу скорочений і виправлений переклад з французької на німецьку мову «Анналі» Й. Б. Шерера під назвою «Історія українських і запорізьких козаків з додатком деяких відомостей про їх устрій та звичай» — 8
 Ганновер Натан, єврейський хроніст, автор опису історичних подій на Україні 1648—1654 рр., сучасник Хмельницького — 168
 Герц Георг Генрих, фон, барон — 12
 Гладкий Матвій, миргородський полковник — 63, 170, 171
 Глібович Юрій Карл, польський смоленський воевода — 67, 171
 Гоголь Остап (Євстафій), подільський полковник, гетьман — 35, 118, 124, 128, 178
 Голицин Василь Васильович (Галицин, Голицин), російський боярин, князь — 37, 127, 134, 143, 144, 146, 148, 149, 151, 179
 Голубев Степан (Голубев), історик — 176
 Гонсевський В. (Гонсевський, Каневський, Кгонсевський), польський гетьман — 82, 170, 173
 Горбачевський (Горбачевський Н.), російський історик — 168
 Гординський Ярослав, літературознавець — 22, 188
 Горленко Дмитро, прилуцький полковник — 156, 157
 Горленко Лазар (Лазор), прилуцький полковник — 125, 146
 Городецький Леонард, польський хроніст — 7
 Городчинський, польський шляхтич — 50
 Грабовський А., польський історик — 176
 Граб'янка Григорій — автор літопису, що охоплює історичні події на Україні з давніх часів до 1708 р. — 7—11, 30, 37, 40, 47, 51, 53, 56, 74, 154
 Гречаний Степан, гадяцький полковний суддя — 104
 Грондський Самуїл, польський хроніст — 168

*У круглих дужках подано імена у такому написанні, як вони зустрічаються у тексті літопису.

Груша Іван, генеральний писар — 79
 Грушевський Михайло, історик, літературознавець, археограф — 10, 13, 14, 19, 22, 35, 39, 51, 63, 188
 Гуляницький Григорій (Гуляницький), ніжинський полковник — 18, 32, 66, 78—81, 84, 93, 96, 102, 171, 173
 Гурданович, див. Кашпурович Лаврентій
 Далга див. Галга
 Данко, переяславський полковник — 100
 Дворецький Василь, київський полковник — 174
 Дебадент, австрійський генерал — 152
 Децик, овруцький полковник — 32, 33, 99, 175
 Джеджалій Филон, кропив'янський полковник — 49
 Дзира Ярослав — 40, 43, 168, 188
 Діонісій, ніжинський ігумен — 71
 Дмитрій див. Збараський Дмитрій
 Довженко Олександр, письменник, кінорежисер — 39
 Долгорукий Іван (Долгоруков), російський князь — 164, 180
 Долгорукий Лука (Долгоруков), російський князь — 164, 180
 Долгорукий М. Ю. (Долгоруков), російський князь — 178
 Долгорукий Яків Федорович (Долгоруков), російський князь, білгородський намісник — 164
 Долгоруков П., історик — 180
 Долгоруков Юрій Олексійович, російський князь, боярин, воевода — 82, 83, 132, 133, 136, 143, 148, 159
 Дорошенко Андрій, паволоцький полковник — 117, 177
 Дорошенко Григорій, brasлавський полковник — 106, 111, 117, 124
 Дорошенко Петро, гетьман — 19, 21, 31, 33, 35, 98 — 122, 124, 127, 128, 176, 177
 Дрозд, brasлавський полковник — 99
 Думитрашко, Димитрашенко, волоцький господар — 116
 Думитрашко, див. Райча Думитрашко
 Дука Іо, Константин, волоцький господар — 135, 137, 139
 Енгель Йоганн-Христіан, австрійський історик, автор праць «Історія Галичини і Володимир», «Історія України і українських козаків» — 8
 Енгельс Фрідріх — 5
 Ерлич Йоаким, польський хроніст XVII ст., за походженням українець. Автор хроніки, що охоплює період історичних подій на Україні з 1620 по 1673 р. — 8

Жданович Антон, київський полковник наказний гетьман — 74
 Жеребило, уманський полковник — 112
 Житецький Павло, філолог — 39, 188
 Жученко Федір, полтавський полковник — 173, 179
 Забіла Степан, ніжинський полковник — 179
 Заклинський Корнило, історик — 19
 Замисловський (Замысловский Е.), історик — 178
 Заславський-Острозький Владислав Домінік, польський князь і магнат, походив з українського князівського роду — 53, 169
 Збараський-Вишневецький Дмитрій (Збаразський), коронний князь, польський гетьман — 111, 120, 177
 Зеленський Ян, польський посол — 56
 Змієв Венедикт Андрійович (Змиев), російський боярин і воевода — 133, 143, 148, 179
 Золотаренко Василь (Васюта), ніжинський полковник — 21, 25, 32, 35, 67, 81, 84, 86—88, 93, 172, 174
 Золотаренко Іван, ніжинський полковник, наказний гетьман — 14, 16, 31, 65, 67, 69—72, 171
 Зорка Самійло, вигаданий український козацький літописець і канцелярист — 171
 Ібрагім Шайтан, турецький паша — 177
 Іван Олексійович (Іоанн Алексієвич), російський цар — 135, 136, 156
 Іконников Володимир (Іконников В.С.), історик — 10, 188
 Ілляш Іван (Ілляш, Ілляш, Ормянчик), переяславський козак, очевидно, Караїмович Ілляш — 28, 47, 168
 Іскрицький Петро (21.XII 1704 — 6.VII 1771), навчався в Київській академії, з 1721 р. — військовий канцелярист; з 1727 р. — бунчуковий товариш; в 1734 р. знову бунчуковий товариш; земський суддя Суразького повіту на Чернігівщині — 1768 р.; 1765—1771 рр. — голова шляхти Стародубського повіту. Помер у с. Дрокові. Дружина Олена Григорівна Скорупа — дочка Стародубського полкового писаря. Григорій Скорупа, полковий писар у Стародубі, де проживали Романовські, напевно, мав службові зв'язки з Романом та його синами — сотниками, від яких міг отримати і переписати літопис. Через дочку

Скорупи Олену список літопису, очевидно, потрапив до Петра Іскрицького, а через його дочку Ольгу до Івана Кулябка-Корецького — 11—14, 17, 39, 40, 41, 47, 48, 55, 59, 66, 76, 78, 81, 87, 89, 90, 94, 117, 123, 124, 127—129, 133, 135, 137, 138, 141, 142, 148, 156, 157, 162—164, 167
 Казановський Адам, польський шляхтич, маршалок — 51
 Калиновський Микола (Каліновський), польний гетьман — 49, 50—53, 59, 62—65, 170
 Каліновський Самуїл (Каліновський), брат Миколи, коронний обозний — 62
 Кандиба Федір, корсунський полковник — 22
 Каневський (Каневський, Кронсевський), литовський гетьман — 82
 Капітон, сектант — 123, 178
 Каплан Герей, великий татарський паша — 115, 122
 Каплан, турецький паша — 129
 Карамбей, татарський солтан — 14, 78, 83
 Карбанович див. Кашпурович Лаврентій
 Карл XII (Карлус), шведський король — 163, 167
 Карпов Г., російський історик — 19, 20, 188
 Карховський, польський шляхтич — 53
 Касимовський (Касимовський), російський царевич — 128, 136
 Каспулат, ватажок калмиків — 178
 Кашпурович Лаврентій (Карбанович, Якубович, Гурданович), канцелярист — 37, 103—104, 175
 Кгдешинський Марко, польський шляхтич — 51
 Керстнер Адам (Adam Kerstner), польський історик — 173, 174
 Кикін Василь Петрович, російський стольник — 175
 Килдій Павло, ніжинський осавул — 174
 Кисіль Адам (Кисель), київський воевода — 35, 56, 59, 62, 64, 169, 170
 Кисіль Григорій, польський шляхтич — 53, 56
 Кістяківський Олександр, правознавець — 20
 Клепацький Павло, історик — 171, 173
 Клименко Пилип, історик — 22
 Ковальський, польський шляхтич — 51
 Кожуховський Юрій (Кожуховський),

компанійський полковник — 157
 Козельський Яків, полтавський полковий осавул (1739—1761), рідний брат відомого українського філософа-просвітителя Якова Козельського Середнього — 11—13, 40, 41, 45—54, 56—76, 78—132, 134—137, 143—148, 151—154, 156, 158, 161, 163, 164, 167
 Комар, польський посол — 131
 Комаровський, польський шляхтич — 51
 Конецьпольський Олександр (Конєцпольскій), польський полковник, коронний хорунжий — 47, 169
 Копинський Ісайя, київський митрополит — 176
 Корзон Тадеуш (Korzon T.), польський історик — 175, 176
 Коробка Федір, військовий обозний — 19
 Коровченко, чигиринський полковник — 127
 Коропков, російський стрілець — 133
 Косагов Григорій (Косогов), російський стольник — 101, 142, 144, 175
 Косів (Коссов Силівестр), український церковний діяч, письменник, київський митрополит — 61, 170
 Костомаров Микола, історик, письменник — 10, 19, 38, 39, 171, 175, 189
 Котляревський Іван — 180
 Коховський Веспасіан, польський історик — 168
 Кочубей Василь, військовий канцелярист — 179
 Кримський Агатангел, історик, філолог — 39
 Крип'якевич Іван, історик — 22, 39, 168, 169, 170
 Кричевський Михайло (Кричевський Станіслав), київський полковник — 59, 170
 Кубаля Людвіг (Kubala Ludwik), польський історик — 171—173
 Куденкович Яків див. Черкаський Яків
 Куліш Пантелеймон, історик, письменник, етнограф — 10—14, 20, 38, 39, 66, 105, 166, 189
 Кулябка-Корецький Іван, голова суразького шляхетства, одружений на Ользі Іскрицькій — 12
 Куницький (Куницький), гетьман — 139, 140, 179
 Куракін Федір (Куракин), російський князь, боярин — 94, 173
 Кучковський, польський шляхтич — 51

Ладжинський, російський стольник — 101
 Лазаренко Дмитро див. Горленко Дмитро
 Лазар див. Горленко Лазар
 Лазаревський Олександр, історик — 39
 Ласковський Ф. — 172
 Левицький Орест, історик, археограф, письменник, академік, з 1922 р. президент Всеукраїнської Академії наук — 10—20, 28, 30, 36, 38—40, 87, 189
 Ленін В. І. — 5
 Леопольд І, австрійський цісар — 179
 Лесницький Григорій (Лесницький), міщгородський полковник — 75, 172
 Лизогуб Яків, чернігівський полковник — 86, 154, 156, 157, 179
 Лизогуб Яків, генеральний обозний, літописець, автор хроніки історичних подій на Україні до 90-х років XVII ст. — 7, 38
 Ликов М., російський князь, боярин — 137
 Лисенко Іван, переяславський полковник, військовий генеральний осавул — 178
 Литвин Михалон, литовський дипломат, автор записок про побут українців, подав опис Києва — 7
 Лихачов Василь Богданович, сосницький воевода — 175
 Лужецький (Лужецький), підляський каштелян — 113, 176
 Лукомський Стефан, історик, перекладач, автор хроніки історії України XIV—XVI ст. — 7
 Лупул Василь (Лупин), волоський господар — 59, 64, 74
 Любомирський Ю., краківський староста — 169
 Лянскоронський (Лянскоронський), польський brasлавський воевода, комендант Кам'янца — 114
 Лясота Еріх, посол австрійського імператора Рудольфа II на Запорізькій Січі, з 1573 по 1594 р. вів щоденник — 8
 Magnus, граф де-ля Гарді, шведський генерал — 15, 72, 73
 Мазепа Іван, гетьман — 11, 31, 146, 148, 149, 152—159, 161—163, 165, 167, 179
 Макарій, антиохійський патріарх — 175
 Максим див. Филимонович Максим
 Максимович Іоан, письменник, педагог, церковний діяч — 162
 Максимович Михайло, історик, філолог, філософ, природознавець — 10, 12, 16, 19, 38, 189
 Мамсир Мурза, зять кримського хана — 80
 Марія-Казіміра, польська королева — 176
 Маркович Яків, генеральний військовий підскарбій, мемуарист, протягом 1717—1767 рр. вів щоденник, який є цінним історичним джерелом — 8
 Маркс Карл — 5
 Марченко Михайло, історик — 189
 Маслов, білгородець — 143
 Махмет Грей, солтан, син кримського хана — 173
 Маховський Севастьян (Маховський), польський полковник, рейментар — 95, 97, 100, 101, 174
 Меретинський (Меретинський, Мелитинський), російський царевич, генерал — 164
 Мефтодій див. Филимонович
 Мефтодій, константинопольський патріарх — 21, 110, 176
 Мещеринов Іван (Йосиф), чернігівський архімандрит — 169
 Миклашевський Михайло (Миклашевський), стародубський полковник — 167
 Милославський І. Б. (Миславський), російський боярин — 132, 178
 Минович Іван, переяславський полковник — 156
 Мишецький Д., російський князь, віленський воевода — 173
 Мишецький Семен, історик, автор праці «Історія про козаків запорізьких» — 7
 Міллер Герхард Фрідріх, автор праці «Про початок та походження козаків» — 7
 Многогрішний (Демко Ігнатенко Многогрішний), гетьман — 11, 14, 21, 22, 26, 33, 104, 106, 107, 109, 110, 112, 113, 176
 Могила, гетьман — 140
 Могила Петро, церковний і освітній діяч, київський і галицький митрополит — 176
 Модзалевський Вадим, історик — 20, 189
 Мокієвич Костянтин (Мокієвич Константій), київський полковник — 156
 Мокрієвич Карпо (Мокрієвич), писар військової канцелярії — 37, 103, 112
 Мурашко Андрій, полковник — 119
 Мустафа, турецький візир — 129, 176
 М'яковський Вйтех, польський шляхтич, комісар для переговорів з

Б. Хмельницьким 1649 р. — 56, 168
 Нарішкіна Наталія (Нарішкіна), російська царяця — 135, 136
 Небаба Мартин, чернігівський полковник — 32, 62, 170
 Неелов Григорій, керівник російських стрільців — 176
 Немирич Юрій (Немірич), козацький полковник, український шляхтич з європейською університетською освітою — 81
 Неплюев Леонтій (Неплюев), околицький, сівський воевода — 144, 146, 149, 151, 159, 179
 Нестор, літописець — 168
 Нечай Данило, brasлавський полковник — 71
 Нечуй-Левицький Іван, письменник — 39
 Никон, московський патріарх — 36, 103, 109, 175
 Новицький Ілля, київський полковник — 178, 180
 Носач Тиміш, генеральний військовий обозний — 75
 Нужний Партеій, генеральний осавул — 174
 Нурадин, татарський солтан — 80, 154, 171, 180
 Обидовський Іван (Обидовський), нижинський полковник — 31, 163, 164, 165
 Обухович Пилип, смоленський воевода — 171
 Огинський (Огинський), польський князь, магнат — 166
 Огоновський Омелян, літературознавець — 39, 189
 Окіншевич Лев, історик — 189
 Окольський Симеон, домініканський монах, автор «Щоденника» про походи польсько-шляхетського війська 1637—1638 рр. проти повсталіх українських селян і козаків — 8
 Олексій Михайлович (Алексій Михайлович), російський цар — 14, 66, 72, 123, 171—173, 177
 Опра Степан, гетьман — 98
 Оранський Михайло, чернігівський архімандрит — 169
 Ординовський, польський шляхтич — 51
 Ороговський, польський шляхтич — 51
 Освенцим Станіслав (Oświęcim Stanisław), польський мемуарист, автор щоденника про події на Україні 1643—1647, 1650—1651 рр. — 32
 Острозький Домінік див. Заславський-Острозький
 Остророг Микола, один із трьох регентарів польсько-шляхетського війська влітку 1648 р. — 169
 Паїсій, антиохійський патріарх — 103, 110, 123
 Паїсій, олександрійський патріарх — 110, 123, 175, 176
 Палій Семен, фастівський (білоцерківський) полковник — 35, 153, 154, 155, 180
 Паткул Рейнголт фон, генерал — 12
 Пашковський Григорій (Пашковський), компанійський полковник — 166
 Петличний Іван, філолог — 189
 Петрецай (Петрицай), волоський господар — 116
 Петрик [Петро Іваненко], канцелярист генеральної військової канцелярії, гетьман — 152—154, 180
 Петро Олексійович (Петр Алексієвич), російський цар — 36, 135 — 137, 149, 154—156, 158, 160—162, 180
 Петров Микола, літературознавець — 39, 189
 Петровський Микола, історик — 10, 13—15, 17, 19, 20, 22, 28, 30, 31, 33, 34, 36—38, 40, 124, 168—181, 183, 188
 Писарев М., київський урядовець — 40
 Пісоцький Данило (Пісоцький), прилуцький полковник — 93
 Пожарський Семен (Пожарський), російський князь, боярин — 79, 80
 Приклонський Михайло (Поклонський, Приклонський), російський стольник, воевода — 69, 86, 87
 Полоцький Симеон, білоруський письменник, педагог, церковний діяч — 15
 Полуботок Леонтій, переяславський полковник — 146
 Попович Іван, паволоцький полковник — 92
 Портянка Михайло, козацький полковник — 107, 176
 Потій, польський вітебський воевода — 166
 Потоцький, уманський староста — 114
 Потоцький Микола (Потоцький Николай), польський коронний гетьман — 49 — 51, 53, 59, 62, 170
 Потоцький Стефан (Потоцький), польський полковник, син Миколи — 49, 50, 168
 Прокопів Сава, військовий суддя — 179

Пушкін (Пушкин), донський козак — 158
 Радзівілл Януш (Радивил), литовський коронний гетьман — 61, 69, 70, 171
 Радич Тиміш, знатний військовий товариш — 167, 181
 Разін Степан (Разин Стенка, Рагожин Степка), керівник селянської війни в Росії — 18, 103
 Райча Думитрашко, переяславський полковник — 118, 125, 177, 178
 Ракоці Дердь (Ракоцій), князь Трансильванії — 74, 75, 172
 Ракушка-Романовський Іван (Ракушка-Романовський, Романовський), мглинський сотник, син Романа — 22, 146, 156
 Ракушка-Романовський Роман (Ракушенко, Ракущина, Рікущенко, Рокушко, Ракушка, Ракущина, Рокущина, Романовський, Ракуша) — 14, 17, 20—22, 31, 32, 78, 82, 90, 93, 110, 176, 189
 Ребриковський Андрій, козацький полковник — 178
 Ребриковський Гарасим, козацький полковник — 178
 Репнін Микита (Репнин), російський генерал, боярин — 165
 Ржевський Іван Іванович (Ржевский), російський окольничий, воевода — 130
 Рігельман Олександр, історик, автор великого твору «Літописне повісткування про Малу Росію, її народ і козаків» — 7, 8, 12, 14, 22, 38, 40, 49, 50—54, 56, 57, 59, 67, 74, 81, 82, 93, 101, 102, 154, 188
 Романовський Віктор, історик — 20, 189
 Романовський Онисько, батько Романа Ракушки-Романовського — 21
 Ромодановський Григорій Григорович (Ромадановський, Ромодановський), російський боярин, князь, окольничий — 78—80, 84—88, 94, 95, 104—107, 115, 117, 118, 121, 122, 126—129, 134, 136, 173, 174, 177, 178
 Рославець Петро, стародубський полковник — 19, 123—126, 175, 176, 178
 Рубан Василь, історик, 1777 р. опублікував «Короткий літопис Малої Росії з 1506 по 1770 рік» — 7, 38
 Сагайдачний Петро, гетьман — 169
 Самовидець — 7—20, 22—39, 41, 42, 47, 87, 156, 166, 168, 169, 171, 172, 174, 188, 189
 Самойлович Григорій, чернігівський полковник — 34, 144, 146, 147
 Самойлович Іван (Самуйлович), гетьман — 11, 26, 34, 41, 42, 115, 117—119, 121, 122, 126—130, 132, 140, 143, 144, 147, 177—179
 Самойлович Семен (Самуйлович), стародубський полковник — 16, 31, 132, 141
 Самойлович Яків, стародубський полковник — 34, 144, 146, 147
 Сапіга Казімір, литовський гетьман — 160, 161, 165—167, 180
 Сапіга, литовський підканцлер — 129, 131
 Сафонович Феодосій, літописець, педагог, письменник, церковний діяч, автор «Хроніки з літописців давніх», в якій охоплено історичні події на Україні з найдавніших часів до 70-х років XVII ст. — 7, 9
 Свічка Леонтій, лубенський полковник — 157, 179, 180
 Свистелинський Остап-Єремія, єпископ галицький, львівський, кам'янець-подільський — 176
 Селім Гірей, татарський солтан — 173
 Сенута, Сенюта Микола, чиновник польського коронного війська — 53
 Сердюков Петро, гімназійний товариш П. Куліша — 20
 Силич Йоаникій, чернігівський полковник — 174
 Симеон див. Адамович Симеон
 Симоновський Петро, історик, автор «Короткого опису козацького українського народу» — 7
 Синявський Адам (Синявский), польський коронний хорунжий — 116, 122
 Сірко Іван, кошовий отаман Запорізької Січі — 30, 31, 82, 95—97, 100, 102, 104, 109, 111, 116, 121, 133, 134, 174, 178
 Скуратов Петро Дмитрович (Шкуратов), російський окольничий — 117, 177
 Собеський (Собеский, Собацький), польський король — 152
 Собеський Ян (Іван Собеский, Собацький), польський король, полководець — 102, 111, 115, 120, 122, 138, 141, 142, 158, 175—177, 179
 Собеський Яків, автор опису Хотинської війни Польщі з Туреччиною 1621 р., в якій брали участь козаки під керівництвом Петра Сагайдачного — 8
 Соковник Іван (Соколник Іван), російський боярин, учасник стрі-

цького бунту в Москві — 158
 Сомко Яким (Самко, Самченко, Сомченко), наказний гетьман — 21, 25, 30—32, 35, 83—93, 173, 174
 Сосновський Станіслав (Сосновский), польський урядовець у Конотопі — 65
 Ставровецький Кирило (Транквіліон), письменник, церковно-освітній діяч, друкар-видавець, чернігівський архимандрит — 25, 169
 Старицький Михайло, письменник — 39
 Стеткевич, польський пан — 166
 Судієнко Михайло (1803—1874), археограф, 1847—1857 рр. голова Київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів. Власник колекції українських літописів Самовидця, Граб'янки, Величка та ін. — 13, 40, 41, 45—54, 56—67, 69—135, 137—141, 143—149, 151—153, 155—166
 Сулима, Сулимка, шляхтич, товариш Юрія Немирича — 95
 Суховій Петро (Суховієнко), запорізький писар — 33, 106, 108, 109
 Тарновський, польський шляхтич — 53
 Текей Імре (Текель), угорський князь, політичний діяч — 140, 152
 Тетеря Павло, гетьман — 32, 79, 87, 92, 93, 95—98, 102, 174
 Тимидський, польський шляхтич — 51
 Тихий С., гетьманський посол — 177
 Тишкевич Януш, польський київський воевода — 25, 36, 51
 Третяков, вчитель харківської гімназії — 10, 13, 105, 119, 127, 128, 131, 134, 135, 146
 Тризна Йосиф, київський печерський архимандрит — 61, 170
 Трубецький Олексій (Трубецкій), російський князь, боярин — 79, 80, 82, 173
 Трубецький Іван Юрійович (Трубецкій), російський князь, керівник війська — 164
 Трубицький А. — 173
 Тугай бей, татарський мурза — 48
 Тулуб Зінаїда, письменниця — 39
 Тукальський-Нелюбович Йосиф (Тукалський), київський митрополит, політичний діяч — 15, 18, 21, 31, 32, 95, 96, 102, 110, 174—176
 Тяпкін Василь (Тяпкин), російський посол — 134, 135, 178
 Уманець Микита, осавул Охтирського полку — 178
 Українка Леся — 39
 Українцов Омелян, російський посол, дяк — 163

Урусов Микита Семенович, російський князь, боярин, київський воевода — 132
 Федір Олексійович (Феодор Алексієвич), російський цар — 36, 123, 135, 136
 Филімонович Максим (Мефодій), нижинський протопіп, єпископ оршанський і мстиславський — 34, 35, 71, 81, 84, 86, 87, 89, 92, 175
 Фляка, Плечник Микита, козацький ватажок — 158
 Франко Іван — 10, 39, 189
 Халецький (Халецкий), польський реймента — 167
 Ханенко Микола, генеральний хорунжий, автор мемуарів «Щоденник», де містяться відомості з історії України за 1727—1753 рр. — 8, 31, 108—115, 117—118
 Ханенко Михайло, гетьман — 31
 Харлампович Костянтин — 22
 Хитрово (Хитрий Богдан Матвієвич), російський боярин, представник уряду — 32, 77
 Хлопов Кирило Оспович (Холопов К. Й., Кирило Юсифович), російський стольник — 89
 Хмелецький, польський шляхтич, ротмістр — 51
 Хмельницький Богдан (Хмельницький), гетьман — 9—12, 14, 17—20, 23, 25, 27—30, 35, 45, 47—54, 56—67, 69, 70, 73—77, 96, 168—172, 188, 189
 Хмельницький Юрій (Венжик Гедеон Григорій Хмельниченко, Хмельницький), гетьман — 11, 12, 14, 18, 19, 32, 35, 66, 74—77, 81—87, 96, 102, 109, 126—128, 131, 132, 172, 173
 Хмельницький Тиміш (Хмельницький), син Богдана — 74, 172
 Хованський Андрій Іванович (Хованский), російський князь, боярин — 82, 132, 137, 138, 178
 Хоментовський, польський шляхтич — 51
 Цислер Олександр (Цкидєрев, Циклер), російський боярин, учасник стрілецького бунту — 158
 Цицора Тиміш, Цицора, переяславський полковник — 81, 83, 173
 Цкидєрев див. Цислер
 Чаадаєв Іван (Чадаев), російський воевода, окольничий — 132, 178
 Чаплинська Гелена (Чаплинская), дружина Б. Хмельницького — 54, 169
 Чаплинський Данило (Чаплинский), чигиринський підстароста, поль-

ський шляхтич — 28, 47
 Чарнецький Стефан (Чарнецький, Чер-
 нецький), польський воєвода — 50,
 82, 83, 93, 95—97, 173, 174
 Черкаський Михайло (Черкаський),
 російський князь, боярин, казан-
 ський намісник — 132, 178
 Черкаський Яків Куденкович (Чер-
 каский), російський князь, боя-
 рин — 94, 95, 174
 Черняк Леонтій, полтавський сотник —
 146
 Четвертенський, польський посол —
 56, 131
 Четвертинський Гедеон (Четвертен-
 ский), київський митрополит — 131,
 141, 151
 Шакловитов Ф. (Щогловитий, Шакволи-
 тий), російський боярин — 151
 Шамрицький Стефан, лубенський пол-
 ковник — 174
 Шевченко Тарас — 10, 39, 188, 189
 Шевченко Федір, історик — 169
 Шеїн Олексій Семенович (Шеїнов Алек-
 сій Семенович), російський князь,
 воєвода — 143, 148, 157
 Шепелев (Шепелев), голова росій-
 ських царських приказів — 133
 Шереметев Борис Петрович, росій-
 ський боярин, дипломат — 141, 142,
 148, 155, 158, 163, 164, 172, 178
 Шереметев Василь Борисович (Шере-
 мет), російський боярин — 37, 70,
 79, 81, 83
 Шереметев Петро Васильович (Шере-
 метов), російський боярин — 132, 172,
 174, 178
 Шерер Йоганн Бенедикт, німецький
 історик, 1788 р. видав працю про
 Україну і запорізьких козаків — 38
 Шийкевич Захар, генеральний вій-
 ськовий писар — 175

Ширай Кирило, секретар Я. Сомка —
 174
 Шкловський, окольнічний — 179
 Шкуратов див. Скуратов
 Шумлянський Йосиф (Шумлянський),
 львівський єпископ — 21, 111, 176
 Шуба, чернігівський священник — 126
 Щербатов К. (Щербатий), російський
 князь, боярин — 100, 179
 Щогловитий див. Шакловитов
 Щуровський Опанас, переяславський
 полковник — 174
 Юзефович Михайло, київський чинов-
 ник — 10—13, 40, 105, 119
 Юревич, слуга литовського гетьмана
 Сапіги — 166
 Яблоновський Станіслав (Ялоновський,
 Яблонський), польський коронний
 гетьман — 14, 97, 98, 120, 141, 155,
 177, 179
 Яворницький Дмитро, Эварницький,
 історик — 10, 39, 180
 Яворський Стефан, церковний діяч,
 письменник — 12
 Яків (Яков), священник — 16, 19, 126
 Якубенко, пивський намісник — 103
 Якубович, див. Кашпурович Лаврен-
 тій
 Ян II Казімір (Іван Казімир), польський
 король — 16, 29, 54, 58, 65, 92,
 93, 174
 Ян Третій, польський король — 142
 Яненко-Хмельницький Павло (Янен-
 ко), київський полковник — 131,
 132, 177
 Ярема, ніжинський полковник — 146
 Ясинський Варлаам (Асинський Вар-
 лаам, Ясинський), київський митро-
 полит, архімандрит Києво-Печер-
 ської лаври — 127, 151
 Яскольський, польський шляхтич —
 51

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК*

Австрія — 35
 Азія — 35
 Азов (Озов), місто — 154, 155—158,
 160, 165, 180
 Азовське (Азовское) море — 158
 Амстердам, місто — 160, 180
 Англія — 180
 Андрусів (Андруси), село — 102, 175,
 178
 Арклів див. Ірклів
 Арклій див. Ірклій
 Аслан, місто — 159, 160
 Астрахань, місто — 103
 Баланкер, місто — 152
 Бар, місто — 82, 101, 115, 120, 137,
 173
 Баришівка (Баришовка, Борисовка),
 місто — 93, 100
 Барський (Барский) замок — 114
 Батіг, гора — 63, 64, 113, 171
 Батурин, місто — 15, 52, 88, 89,
 92, 94, 95, 99, 104, 123, 126, 128,
 141, 143, 147, 149, 154, 167, 175,
 179
 Батуринський (Батуринский) замок —
 98, 113
 Березна, місто — 81, 94
 Берестечко, містечко — 30, 60, 61, 63,
 122, 170
 Бершадь, місто — 121
 Белград (Білград, Білурад), місто на
 Дунаї — 148, 152
 Бихів (Бихов Новий, Быхов), місто —
 69, 171
 Бихів (Бихов Старий, Быхов, Быхов),
 місто — 69, 70, 71, 167, 171
 Біла Церква, місто — 14, 30, 61, 82,
 95, 97, 98, 120, 169, 170, 172, 175,
 177

Білгород (Білагород), місто на Дні-
 стрі — 104, 109, 116, 179
 Білгород (Білагород), місто на р. Сі-
 верському Дінці — 78, 133
 Білгородська (Білагородская) орда —
 108, 109, 132, 148, 149, 152, 155, 156,
 159
 Білгородський (Білгородский) повіт на
 Дністрі — 139
 Білгородщина, край — 97, 116
 Біле море — 141, 142
 Біле море, Гниле море (Сиваш) —
 154
 Білі Береги, урочище — 133
 Білорусія (Білая Русь) — 35, 69, 95,
 168, 170, 172
 Білоцерківський (Білоцерковский) по-
 віт — 31, 146
 Білоцерківський (Білоцерковский)
 полк — 57, 108
 Бірже, місто — 165, 180
 Бог, Буг, ріка — 60, 63, 70, 73, 111,
 116, 128, 138, 153, 178
 Богуслав (Богуславле), місто — 41, 43,
 117
 Богушкова Слобідка, село — 86, 100
 Борзна, Борозна, місто — 79, 94, 95,
 174
 Борисів (Борисов), місто — 14, 19,
 82, 83
 Борисовка див. Баришівка
 Бориспіль (Боришпіль, Борисполе),
 місто — 93
 Браїлів (Брайлов), місто — 100
 Брацлав (Браслав, Браславле), мі-
 сто — 15, 21, 62, 92, 96, 99, 111,
 112, 120, 176, 177
 Брацлавський (Браславский) замок —
 114

* У круглих дужках подаються давні назви та варіанти написання, що зу-
 стрічаються у літопису.

Брацлавський (Браславський) полк — 108
 Брацлавське воеводство — 21
 Брацлавщина — 171
 Брест (Берестя Литовское, Брестя), місто — 17, 53, 151
 Брянськ (Бранск, Брянске), місто — 94, 95, 135
 Брянські (Бранські) ліси — 159
 Бубнів (Бубнов), село — 153
 Буджак (Божак), історична область — 97, 154
 Будапешт (Буда, Будин, Будиня), місто — 140, 141, 152
 Бужин, місто — 87, 96, 126—129
 Буковина, край — 141, 179
 Варадин, місто — 152
 Варва, містечко — 79, 173
 Варшава, місто — 74, 81, 83, 167, 168, 171—173, 175
 Васильків, місто — 170
 Великий Луг, урочище — 143, 144
 Венгерська (Венгерская) земля — 138, 141, 152
 Венгри [Угорщина] — 140
 Веприк, містечко — 81
 Вереміївка (Веремієвка), містечко — 84, 92
 Вишневещина (Вишневичина), історична область (теперішня Полтавщина), де знаходились маєтки Вишневецьких з центром у м. Лубнах — 62, 63
 Відень (Відно, Видень), місто — 138, 139, 141, 161, 179
 Вільнюс (Вилно, Вилня), місто — 54, 70, 73, 83, 166—168, 172
 Вільховець (Олховець), місто — 118
 Вісла (Висла), ріка — 53
 Вітебськ (Витепско, Витепско), місто — 69, 70
 Вкраїна див. Україна
 Владимир, місто на р. Клязьмі — 180
 Воздвиженське (Воздвиженское), село — 137
 Волга, ріка — 97
 Волинь, край, колишні повіти Володимирський, Дубнівський, Кременецький і Луцький — 17, 29, 51, 53, 64, 140, 141, 147, 151
 Волная, урочище — 143
 Володимир (Володимер, Владимир), місто на р. Лузі, притоці Бугу — 53
 Волокопінєцька волость — 179
 Волоська (Волоская) земля, Волохи — 59, 64, 74, 96, 115—118, 128, 137, 139, 140, 142, 152
 Волощина — 7
 Ворона (Вороная), річка — 143
 Воронівка (Воронувка), село — 122
 Вороніж, місто на ріці Воронежі — 161, 162
 Воронки, Воронов, місто — 93
 Воронків, містечко — 178
 Ворскло, річка — 143
 В'язьма (Вязма), місто — 69, 70, 172
 Гадяч (Гадяче, Гадачее, Гадачое), місто — 78, 80, 87—89, 92, 99, 100, 104, 105, 143, 153, 156, 162
 Гадяцький (Гадяцький) полк — 108, 153, 164, 166, 181
 Гайворон, село — 106
 Гайшин, урочище — 149, 165, 166
 Галич, місто — 57
 Гданськ, місто — 166
 Германівка, село — 170
 Глухів (Глухов), місто — 78, 94, 95, 98, 99, 106
 Гниле море див. Біле море
 Говтва, місто — 156
 Голландія — 35
 Головчин, місто — 166
 Гомель, місто — 52, 57, 67, 69, 71, 140, 170
 Гончариський (Гончариский, Гончаровський, Гончариха, Гонгорійський), шлях, урочище — 83
 Городище, село — 85, 173
 Гребенники, Гребеники, село — 97
 Греків (Греков) ліс, урочище — 119
 Гриців (Грицев, Грицов, Грицков), місто — 57, 60
 Гродно (Гродня, Кгродня), місто — 17, 132, 151
 Гусятин, місто — 66
 Данія — 172
 Двіна (Двина, Дзвина), ріка — 72, 164
 Десна, ріка — 62, 93, 95, 99, 127, 134, 151, 159
 Димер, місто — 124
 Динабурок, місто — 73
 Діамунт (Диямунт), місто — 165, 181
 Дніпро (Дніпр), ріка — 16, 27, 32, 49, 50, 52, 54, 61, 64, 74, 81, 84—87, 92, 96, 97, 99—102, 104—106, 109, 117, 118, 120—122, 126—129, 131—133, 137, 142, 144, 147—149, 152—155, 159, 160, 165, 168, 178, 180
 Дністер (Дністр), ріка — 17, 52, 57, 63, 74, 97, 108, 109, 116, 118, 128, 137, 141, 151, 154
 Домонтів (Домонтов), місто — 153
 Дон, ріка — 97, 103, 155—157, 161
 Донець, ріка — 148
 Драбівка (Драбовка), містечко — 127, 132

Дрижиполе, урочище — 70, 171, 172, 178
 Дроків (Дроков), місто — 57, 65
 Друя, місто — 69, 164
 Дубровно (Дубровная), місто — 69, 165, 166
 Дунай, ріка — 116, 138—142, 148
 Едикул — 74, 109
 Європа — 35
 Жаботин, місто — 121, 127, 131, 132
 Жванець, місто — 171
 Животівка (Живот, Животин, Животов), місто — 57
 Животівський (Животовський), полк — 57
 Жмудське (Жмудское) воеводство — 167
 Жовті Води, урочище — 49, 50
 Жорнища, село — 120, 131
 Журавно, місто — 177
 Забужжя (Забожє), край — 62, 120
 Загалля (Заганя), село — 59, 170
 Задесення, край — 62
 Задніпра, Задніпря [тобто Лівобережжя] — 16, 41, 52, 57, 62—65, 84, 86, 105, 107, 109, 110, 117, 121, 122, 127, 132, 140, 152
 Замостя, місто — 53, 54, 169
 Запоріжжя (Запорожжя, Запорожя) — 23, 26, 31, 37, 46, 48—50, 77, 84, 86—88, 91, 92, 95, 99—103, 105, 106, 109—111, 121, 133, 134, 140, 147, 152, 153, 175, 180
 Заславя див. Ізяслав
 Західна Україна — 29, 169
 Збараж (Збараже), місто — 57—59, 62
 Зборів (Зборов), місто — 29, 35, 58, 62, 169
 Зінків (Зінков), місто — 79, 88, 173
 Зінківський (Зінковський) полк — 57, 88, 93
 Золотоноша, місто — 100, 134
 Золочів, місто — 177
 Івангород (Ивангород), місто — 100
 Івангород, місто на Нарві — 164
 Ізяслав (Заславя) — 53
 Іква, річка — 61
 Ільов див. Львів
 Іркліїв (Иркліев, Аркліев), місто — 84, 132
 Ірклій (Арклій), річка — 78
 Іркліївський (Иркліевський) полк — 57
 Ічня (Ичня), місто — 88, 89, 91, 93
 Ічнський (Ичанський) полк — 57
 Інгерей див. Шингерей
 Інфлянти див. Ліфляндія
 Иржищев див. Ржищів
 Кагамлик, річка — 158
 Казикермен (Казикермин), місто — 147, 154—156, 159—161

Каланчак, Колончак, річка — 149
 Кальник (Калник), місто — 111, 112, 131
 Кальницький (Колницький), полк — 57
 Камінь Човганський (Камень Човганський) — 58
 Кам'янець-Подільський (Кам'янець Подольський, Кам'янець), місто — 33, 57, 59, 64—66, 70, 113—116, 137, 140—142, 148, 162, 171, 177
 Кам'яний Затон, фортеця на Дніпрі — 168
 Кам'янка (Кам'янка), річка — 143
 Канів (Канев), місто — 85, 86, 96, 97, 106, 108, 117, 131, 174
 Канівський (Каневський) полк — 57, 108
 Каспійське (Хвалинское) море — 103
 Каунас (Ковно), місто — 166
 Кенігзберг див. Кролгевець
 Києво-Печерська лавра (Київський Печерський монастир) — 16, 19, 61, 127, 135
 Київ (Київ, Кієв), місто — 6, 16, 40, 51, 59, 61, 64, 79, 81—83, 92, 99, 102, 107, 124, 127, 128, 132—134, 136, 141, 142, 147, 151, 162, 169, 170, 173, 174, 176, 178
 Київська Русь — 9
 Київський (Київський) полк — 21, 57, 59, 83, 154, 170, 173
 Київське воеводство — 31, 81, 129
 Китайгород, місто — 153, 156
 Кільчені (Кичета), річка — 144, 179
 Кінська (Конская), річка — 143
 Княжі (Княжие) Байраки, урочище — 50
 Князівство Литовське (Князство Литовское) — 62
 Кобеляки, містечко — 173
 Кобижча, село — 81
 Кобилячка, річка — 143
 Кобрин, місто — 53
 Ковель, місто — 163
 Ковно див. Каунас
 Кодак, фортеця на Дніпрі — 23, 46, 54, 159
 Кодачок, село — 83, 173
 Козацька Діброва (Козацкая Дуброва), урочище — 114
 Козелець, місто — 84, 131
 Кокенгузен (Кукенгауз, Кукунавз), місто — 73
 Кола, місто — 179
 Коломак, річка — 144, 157—159
 Комарницька (Комарницкая) волость — 151
 Комишне, місто — 54
 Кононча, село — 108
 Конопот, місто — 16, 65, 79, 80

Константинів (Константинов Великий), місто — 53
 Константинів (Константинов Старий), місто — 57, 60
 Константинополь, місто — 176
 Копись, місто — 69
 Корачів (Корачев), місто — 94
 Копор, місто — 94, 95
 Корона (Річ Посполита) — 111, 131
 Коростишів (Коросташев), місто — 122
 Корсунь, місто — 14, 16, 31, 50, 51, 64, 71, 81, 86, 95, 97, 107, 117, 121, 131, 132, 168, 169
 Корсунський (Корсунський) полк — 16, 57, 108
 Косниця, містечко — 118
 Котельва, місто — 104, 105, 143, 173
 Котельня, місто — 83
 Кочогори, урочище — 143
 Краків, місто — 32, 120, 138, 175, 176
 Красне (Красное), село — 102, 115
 Кременчук, місто — 92
 Крести див. Хрести
 Крига, місто — 143
 Крилів (Крилов, Крилув), місто — 117, 121
 Крим — 7, 34, 53, 54, 56, 60, 63, 65, 69, 74, 77, 78, 81, 83, 84, 101, 102, 104, 106, 108, 116, 118, 128, 135, 142, 143, 145, 147, 152, 153, 173, 177, 179
 Кримка, річка — 143
 Кримське ханство — 7, 35, 37
 Кричів (Кричов), село — 95
 Кролевець, місто — 94, 95
 Кролевець, Кенігзберг, місто — 160, 180
 Кропивна, місто — 84, 154
 Круків (Круков), місто — 87
 Крупичполе (Крупич Поле), село — 80
 Кублич (Кублії, Кубичи), містечко — 112
 Кукунавз див. Кокенгузен
 Куниче (Куничное), місто — 118
 Кутиньський (Кутенський) монастир, під Оршею — 165, 166
 Курляндія, країна — 35, 69, 73, 160, 165
 Кучмань, урочище — 140
 Ладжин, місто — 63, 111—114, 118—120
 Лейпциг (Липск), місто — 161
 Либедь, річка — 133, 147
 Лиман (Дніпровський) — 48
 Липова Долина (Липовая Долина), місто — 126
 Липове (Липовое), село — 63, 171
 Лисянка, місто — 95, 108, 117, 118, 120, 177
 Лисянський (Лисянський) полк — 57
 Литва — 51, 67, 69, 70, 82, 131, 132, 140—142, 151
 Литовка, річка — 143
 Лівобережжя, Лівобережна Україна — 13, 15—17, 21, 22, 24, 170, 173—177
 Лінці, село — 131
 Ліфляндія (Лифляндія, Инфлянти) — 35, 72, 73
 Лоев (Лоев), місто — 61, 170
 Лосинівка (Лосиновка), село — 80
 Лохвиця, місто — 79, 109, 134, 153, 156, 173
 Лубенський (Лубенський) полк — 21, 57, 79, 88, 94, 108, 153, 173
 Лубни (Лубні), місто — 77, 78, 87, 99, 178
 Лукомле, місто — 132, 178
 Луцьк (Луцко), місто — 53
 Любар, місто — 60
 Любеч, місто — 61, 62
 Люблін (Люблин), місто — 70, 81
 Лямка, місто — 152
 Ляховичі (Ляховичи), село — 82
 Львів (Лвов, Лвов), місто — 6, 22, 29, 41, 53, 58, 64, 70, 83, 114, 115, 122, 139, 155, 168, 170—173, 177, 179, 188, 189
 Максимівка (Максимовка), село — 54
 Мала Росія, Малоросія — 7, 8, 10, 13, 20, 38, 45, 87, 156, 157, 160, 162, 167, 188, 189
 Малборк, фортеця — 96, 102
 Мглин, місто — 57, 65, 84, 95
 Медведівка (Медведовка), місто — 97, 98, 121, 127
 Меджибіж (Межибоже), місто — 57, 74, 115, 137
 Мена, місто — 81, 94, 174
 Мереча, село — 54
 Мерля (Мерля), річка — 133
 Миргород, місто — 81, 99, 104, 132, 171, 176
 Миргородський (Миргородський) полк — 57, 63, 79, 88, 153, 166, 173
 Митава, місто — 160, 165
 Мінськ (Минско), місто — 70, 82
 Могилів (Могилев) на Дніпрі, місто — 69, 83, 95, 165, 166, 171, 173
 Могилів-Подільський (Могилев Дністровий), місто — 111, 112, 116, 120
 Могилівський (Могилевський) замок (на Дністрі) — 114
 Могилівський (Могилевський) повіт (на Дніпрі) — 71
 Могилівський (Могилевський) полк (на Дністрі) — 57, 108
 Молдавія — 7, 18, 30, 35, 37, 177, 179
 Монастирище, містечко — 93

Москва, місто — 14, 19, 21, 32, 34, 36, 37, 56, 66, 67, 69, 82, 88, 92, 93, 98, 99, 102, 103, 109, 113, 117, 121 — 124, 126, 129, 131, 133, 135—138, 141—146, 148, 149, 151, 154, 156, 158, 161, 162, 164, 165, 171, 172, 175—179
 Московка Суха, річка — 143
 Московська (Московская) земля — 80, 123, 161
 Московщина — 84
 Московское государство — 171, 172
 Мошни, місто — 109, 121, 127, 131, 132
 Муляньська (Мулянская) земля [Молдавія] — 152
 Надвірна (Надворна), місто — 57
 Нарва (Норов) річка — 164, 181
 Немирів (Немеров, Немиров), місто — 53, 112, 120, 131, 137, 139, 140
 Низ (Запорізька Січ) — 48, 161
 Ніжин, місто — 14, 15, 17, 21, 31, 39, 52, 62, 63, 65, 71, 79, 81 — 84, 89, 92, 93, 99, 100, 104, 105, 107, 151, 174, 189
 Ніжинський (Нижинський) полк — 14, 21, 54, 57, 61, 62, 65, 67, 77, 79, 81, 85, 86, 88, 91, 93, 160, 173
 Німці, країна — 134
 Німці, місто — 177
 Новгород Великий (Новгород Великий), місто — 163
 Новгород-Сіверський (Новгород Сіверський, Новгородок Сіверський, Новгородок), місто — 14, 33, 95, 99, 106, 133
 Нові Млини (Новіє Млини), село — 94, 95
 Носівка (Носовка), місто — 65, 132
 Овруч, місто — 57
 Овруцький (Овруцкий), полк — 170, 175
 Ожигівці (Ожеговці), село — 60
 Озов див. Азов
 Ока, ріка — 147
 Олишівка (Олишевка), село — 93
 Олховець див. Вільховець
 Олінці, село — 120
 Опішня (Опошное, Опошнее, Опушное), місто — 104, 105, 173
 Орель, річка — 143
 Оржиця, річка — 85
 Орша, місто — 69
 Осла, місто — 147, 155
 Осокорівка (Осоковована, Осокововская), річка — 143
 Остер (Остр), місто — 93, 134, 174—176
 Остер, річка — 90

Остра Могила, урочище — 143
 Острог, місто — 110
 Острог Великий, місто — 53
 Охтирський (Охтирський) полк — 149, 178
 Очаків (Очаков), місто — 148, 151—154, 180
 Паволоч, місто — 61, 92, 110, 117, 120, 121, 177
 Паволоцький (Паволоцкий) полк — 57, 108
 Паркани, місто — 179
 Переволочна, місто — 155
 Перегівці (Переговці), село — 95
 Перекоп, місто, першийок — 102, 148, 149, 151, 154
 Переяслав (Переяслов, Переясловле), місто — 29, 32, 36, 47, 56, 61, 64, 66, 77, 81—87, 90, 92, 93, 96, 99, 100, 104, 105, 107, 118, 132, 152, 154, 164
 Переяславський (Переясловський) повіт — 128
 Переяславський (Переясловський) полк — 57, 65, 88, 128, 154, 173, 175, 176, 180
 Печери, містечко — 164
 Півні, село — 127
 Пилявці, місто — 29, 53, 169
 Пирятин (Пиратин, Піратин), місто — 78, 79, 85
 Підгайці (Подгайці), містечко — 102, 175
 Підгір'я (Подгоре, Подгоря, Подгура), край — 70, 74, 114
 Плевський див. Пнівський
 Плеса Великі, урочище — 143
 Плешівка (Пляшев, Пляшов), річка — 60, 61
 Пнівський (Пневський, Плевський) замок — 57
 Побужжя (Побуже), край — 111, 121
 Поділ (Подолное), стародавній район Києва — 61
 Поділля (Подолля, Подоля), край — 29, 115, 122, 137, 140
 Полісся (Полісія), край — 33, 57, 99, 124, 151, 155
 Полоцьк (Полоцко), місто — 69, 70, 72, 82, 164, 166
 Полтава, місто — 62, 77, 78, 99, 143, 153, 154, 158, 171, 173, 175, 176
 Полтавський (Полтавський) повіт — 77
 Полтавський (Полтавський) полк — 21, 57, 78, 88, 173
 Полтавщина, край — 11, 121
 Польська (Полская) земля — 24, 47, 139
 Польща (Полща) — 7, 9, 16, 21, 28, 29,

32, 35, 38, 52—54, 69, 70, 74, 82,
96, 98, 102, 112, 114, 115, 122, 140,
151, 152, 169, 171—173, 175—178
Почеп, місто — 65
Правобережжя, Правобережна Украї-
на — 15 — 17, 21, 168, 170, 175,
176, 178
Прилуки (Прилука), місто — 65, 93,
99, 100, 104, 156
Прилуцький (Прилуцький) полк — 21, 57,
63, 78, 79, 83, 84, 88, 149, 153, 173
Прусія (Пруси) — 35, 74, 96
Прут, річка — 59, 141
Псков, місто — 164—167
Путівль (Путивель), місто — 79, 80,
82, 94, 95, 105, 106, 133, 134
П'ятигори, село — 70
Раківська (Раковская) брама — 119
Рашівка (Рашевка), місто — 54
Рашків (Рашков), місто — 99, 112,
116, 117, 120, 139, 140
Реши, місто — 167
Решин, замок — 141
Ржищів (Ржищев, Иржищев), місто —
132, 154
Рибне (Рибное), місто — 123, 158
Рига, місто — 14, 21, 72, 73, 160, 163,
165, 172
Рим, місто — 134
Ріпки (Ропки), місто — 61
Річиця (Речица), місто — 65
Річ Посполита — 23, 35, 36, 45, 66,
77, 132, 141, 142, 165, 166, 177
Романівка, село — 21
Романовського (Романовского) Кут,
урочище — 90
Ромни (Ромен), місто — 87
Росава, річка — 50, 128
Рославль (Рославле), місто — 140, 170
Росія, Російська імперія — 6, 7, 35—
38, 66, 72, 135, 169—175, 178, 179
Рось, річка — 40, 50, 108, 168
Ругодев [Нарва], місто — 163, 164, 167
Саланкмен — 179
Салтикова (Солтикова) Дівиця, село —
93, 94, 174
Самара, місто — 149, 151—153, 159
Самара, ріка — 143, 147—149
Самбір (Самбор), місто — 74
Санжари (Санджари), місто — 173
Саражинка (Сараджин), місто — 97
Свидовець, село — 81
Свинськ (Свинск), місто — 151
Свинський (Свинський) монастир — 135
Седнів (Седнев), місто — 147
Сербія, країна — 35, 152
Сибір (Сібір) — 93, 98, 113, 147, 175
Сівер (Сіверщина), край — 17, 57,
65, 89, 95, 123, 124, 151, 162

Сівськ (Сівск), місто — 124, 147
Сілезія (Шліонск), край — 17, 151
Січ — 49, 50, 101, 133, 142—144, 146,
148, 164, 165, 178
Слободище, село — 83
Слобожанщина, край — 170
Случ, ріка — 58
Слуцьк (Слуцк), місто — 70
Смоленськ (Смоленско), місто — 14,
67, 69, 70, 102, 141, 142, 161, 171,
175
Смоленське (Смоленское) воеводство —
129
Смоленський (Смоленський) повіт — 122
Содом, місто — 139
Сож, ріка — 140—142, 151, 170
Сокирне (Сокирна), село — 96, 105
Соленик, місто — 148
Соловецький (Соловецький) монастир —
123, 136, 177
Солунь, місто — 110
Сороки, місто — 108, 128, 152
Сосниця, місто — 94, 99, 122, 127
Сосницький (Сосницький) полк — 21
Соснівка (Сосновка), село — 80
Софія свята, собор — 61, 141
Ставище (Ставища), місто — 60, 70,
95, 97, 174
Стайки, місто — 92, 154
Стародуб, місто — 15—17, 19, 22, 52,
65, 84, 95, 99, 123—127, 135, 140, 151
Стародубівщина (Стародубовщина),
край — 16, 62, 89
Стародубський (Стародубський) полк —
21, 77, 134, 141, 142, 149, 165, 167
Стеблів (Стеблев, Стеблів, Стеблюв,
Степлів), місто — 97, 109
Стіна, місто — 116
Стригон, місто — 141
Стрипа (Стріпа), ріка — 134
Суботів (Субботов, Суботов), урочи-
ще, село — 28, 47, 75, 168
Сула, ріка — 128
Суми, місто — 123, 143
Сумський (Сумський) полк — 149
Супій (Супой), річка — 85
Суразький повіт — 12
Сучава (Сочава), місто — 152, 177,
179
Сучавський (Сочавський) замок — 116
Тавань, місто — 155, 159—161, 180
Ташлик, річка — 75, 118
Татарка, річка — 143
Тегиня, Тегиня місто — 116, 139, 153
Терги, річка — 143
Теребовля (Терембовля), місто — 134
Тиниця, село — 80
Топорів (Топоров), село — 58
Торговиця, містечко на Чернігівщи-

ні — 80
Торговиця, місто на Поділлі — 121
Торські (Торські) піски, урочище — 143
Трилісся, містечко — 61
Троїцький монастир (Троецький) [Сер-
гійова Лавра біля Москви] — 137
Тростянець, місто — 112, 176
Трубецькі (Трубецкие, Трубчевські)
ліси — 159
Трубецький (Трубецький, Трубчевський
Чолнський) монастир — 135
Тульчин (Тулчин), місто — 53
Тягиня див. Тегиня
Туреччина — 7, 33, 35, 37, 38, 168,
177, 179, 180
Тясмин, ріка — 118, 126, 129, 130
Угорщина — 7, 35, 172, 179
Ужгород, місто — 6, 188
Уманський (Уманський) полк — 57, 108
Умань, місто — 26, 70, 73, 97, 108,
109, 111, 112, 115, 119, 120
Україна, Вкраїна — 6—10, 12—17,
19—38, 42, 46, 49, 51—54, 56, 58—61,
63, 66, 67, 69, 70, 71, 73—75, 78,
82—84, 87, 92, 93, 95—97, 99—103,
105, 108, 109, 111, 120—125, 127—
129, 137, 138, 141, 142, 146, 147,
151, 153, 156, 158, 159, 161, 162,
166, 168—181, 188, 189
Фастів (Хвастов), місто — 69, 155, 180
Харків, місто — 10, 22, 188
Хвалінское море див. Каспійське
Хвастов див. Фастів
Хвойники [мабуть, Хойники], місто —
59
Хороше Озеро, село — 84
Хотин (Хотін), місто — 115, 116, 177
Хрести (Крести) село — 92
Царгород (Царигород, Цариград),
місто — 74, 104, 109, 110, 118, 139,
163, 176
Царичанка, місто — 153
Цекинівка (Цекийновка, Цекиловка),
містечко — 137
Цибульник (Цибульник), урочище —
78
Цоцора, урочище — 115, 116

Ціна [мабуть, Стіна], місто — 118
Чемериси, місто — 120
Черкаси (Черкаска), місто — 16, 49,
61, 86, 96, 102, 117—121, 127, 129,
131, 132, 168, 174
Черкаський (Черкаський) полк — 57,
108
Черкеська (Черкеская) земля, край —
128
Чернігів (Чернігов), місто — 17, 25,
51, 52, 61, 65, 81 — 83, 93, 95,
99, 104, 105, 107, 136, 151, 162,
169, 176
Чернігівський (Черніговський) полк —
32, 57, 61, 62, 65, 67, 78, 79, 81,
88, 167, 170, 173, 179
Чернігівщина, край — 12, 16, 17, 81
Чигирин (Чигрин), місто — 16, 19, 30,
34, 47, 50, 54, 63, 64, 75, 78, 79,
81, 82, 87, 96, 97, 99, 102, 104, 105,
108—112, 115, 117—119, 121, 122,
126—131, 145, 169, 170, 172, 174,
176—178
Чигиринський (Чигиринський) полк —
57
Чорна Могила [мабуть, правильно До-
лина], урочище — 149
Чорний шлях, татарський шлях — 57
Чорнобильський полк — 170
Чортів [мабуть, Чортків], місто — 134
Чортория, місто — 57
Шабельники (Шабелники), село — 129
Шведське (Шведское) королівство — 73
Швеція — 7, 35, 72, 171, 172
Шингерей, Ингерей, містечко — 159
Шліонск див. Сілезія
Шклов, місто — 69
Шульжинці (Шулжинці), село — 57
Шекавиця, гора — 79
Юр'єв (Юрев), місто — 166, 181
Яблунів (Яблунев), місто — 85, 132,
135, 178
Яворів (Явір), місто — 141, 142
Янчакран, річка — 179
Янчул, річка — 143, 179
Ярослав, місто над Сяном — 139, 177
Ясси (Яси), місто — 59, 116, 152

ПОКАЖЧИК УКРАЇНСЬКИХ ЛІТОПИСІВ (ЗА НАЗВАМИ МІСЦЕВОСТЕЙ)

Баркулабівський літопис (український і білоруський) — складений у кінці XVI ст. — на початку XVII ст. Федором Филиповичем. Охоплює події з 1563 по 1608 р. — 7

Волинський, або Галицько-Волинський, літопис — твір, у якому відображено події Галицько-Волинського князівства з 1201 по 1291 р. — 39

Густинський літопис — складений на початку XVII ст., містить опис історичних подій з часів Київської Русі до 1597 р. — 7, 8, 9

Київський Синопис — перша друкована праця з історії України від найдавніших часів до XVII ст., опублікований 1674 р. у Києві — 7

Львівський літопис (автором його вважають Гунашевського) — містить опис подій на Україні з 1408 по 1649 р. — 7, 9

Межигірський козацький літопис — охоплює події на Україні з 1608 по 1700 р. — 7, 9

Острозький літопис — твір, присвячений переважно історії м. Острога з 1500 по 1636 р. — 7

Підгорецький літопис — охоплює історичні події Західної України з 1662 по 1699 р. — 7

Супрасльський літопис — один із списків так званих українсько-білоруських літописів. Охоплює історичні події на Україні і в Білорусії з давніх часів до XVI ст. — 7

Хмельницький літопис — твір, присвячений історичним подіям на Поділлі за 1636—1650 рр., пов'язаним переважно з м. Хмельником — 7, 9, 189

Чернігівський літопис — охоплює історичні події переважно Чернігівщини з 1587 по 1750 р. — 9

ЗМІСТ

Передмова	5	Року 1674	117
Вступ	9	Року 1675	120
Літопис Самовидця	43	Року 1676	122
О началі війни		Року 1677	124
Хмельницького	45	Року 1678	128
Война самая року		Року 1679	131
1648	49	Року 1680	133
На початку року 1649	56	Року 1681	134
Починається війна		Року 1682	135
Збаражская року 1649	56	Року 1683	138
Року 1650	59	Року 1684	139
Року 1651	60	Року 1685	140
Року 1652	63	Року 1686	141
Року 1653	65	Року 1687	143
Починається війна его		Року 1688	147
царского величества		Року 1689	148
року 1654	66	Року 1690	151
На початку 1655	69	Року 1691	152
Року «1656»	72	Року 1692	152
Року «1657»	74	Року 1693	153
[Року 1658]	78	Року 1694	154
Року 1659	79	Року 1695	154
Року 1660	82	Року 1696	156
Року 1661	84	Року 1697	158
Року 1662	84	Року 1698	161
Року 1663	89	Року 1700	163
Року 1664	93	Року 1701	164
Року 1665	97	Року 1702	167
Року 1666	99	Коментарі	168
Року 1667	101	Словник застарілих та мало- живаних слів	182
Року 1668	104	Бібліографія	188
Року 1669	106	Іменний показчик	190
Року 1670	110	Географічний показчик	199
Року 1671	111	Показчик українських літо- писів	206
Року 1672	112		
Року 1673	115		

Летопись Самовидца

(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради
Інституту історії АН УРСР

Редактори *П. П. Лисюк, Е. А. Лейбзон*
Художній редактор *С. П. Квітка*
Оформлення художника *О. Д. Стеценка*
Технічні редактори *І. Р. Ойхман, Л. В. Кукіна*
Коректор *Л. В. Малюта*

Здано до набору 13.III. 1970 р. Підписано до
друку 8.XII 1970 р. БФ 32984. Зам. № 562.
Вид. № 153. Тираж 30000. Папір № 1, 60×
×90/16. Друк. фіз. арк. 13. Умовн. друк.
арк. 13. Обл.-вид. арк. 15,08.
Ціна 1 крб. 10 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3
Надруковано з матриць Київського поліграфіч-
ного комбінату в Київській книжковій друкар-
ні № 5 Комітету по пресі при Раді Міністрів
УРСР, Київ, Репіна, 4. Зам. 292